

T.C.
TRAKYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER
ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

MONARŞİDEN DEVRİME İRAN-ABD
İLİŞKİLERİNİN BAĞIMLILIK KURAMI
PERSPEKTİFİNDEN ANALİZİ

HAZIRLAYAN
SULTAN ALABAY

1208212103

DANIŞMAN
DR. ÖĞR. ÜYESİ HULUSİ EKBER KAYA

EDİRNE – 2023

Tezin Adı: Monarşiden Devrime İran-ABD İlişkilerinin Bağımlılık Kuramı Perspektifinden Analizi

Hazırlayan: Sultan ALABAY

ÖZET

İran-Amerika Birleşik Devletleri ilişkisi günümüze kadar uzanan inişli çıkışlı bir ilişkinin ürünü olmaktadır. Bu doğrultuda iki ülke birbirlerinin siyasi tarihi başta olmak üzere birçok alanında etkili olmuştur. İki ülke arasındaki ilişkiler çeşitli alanlarda farklı perspektifler kullanılarak araştırmacılar ve akademisyenler tarafından ele alınmıştır. İran ve Amerika arasındaki ilişkilerin kökeni 18. yüzyıla dayanmasına rağmen ilişkilerin çıplak gözle görünür hale gelmesi İkinci Dünya Savaşı sonrasına dayanmaktadır. Muhammed Rıza Şah döneminde başlayan İran-ABD dostane ilişkisi aynı yüzyılda yaşanan 1979 İran İslam Devrimi ile tamamen farklı bir kutba evrilmiştir. Amerika, Şah dönemi boyunca iç ve dış politikada Şah'ın güvendiği bir devlet olurken Şah da Amerika için bölge içerisinde en sadık müttefik lider olarak yerini almıştır. Bu durum başta İran içerisinde olmak üzere birçok grup ve bireyi derinden rahatsız etmeye başlamıştır. Şah'ın Amerika ile kurduğu ilişkiye karşı ülke içerisinde ve bölge içerisinde çeşitli eleştiriler yöneltilmiştir. Şah'ın Amerika ve onun kapitalist sistemine olan bağımlılığı ülke içerisinde çeşitli eylemlere neden olmuş ve bu eylemler sonucunda toplumun farklı sınıflarına ve ideolojilerine sahip bireyleri çatısı altında toplayan İran İslam Devrimi gerçekleşmiştir. Devrim sonrasında ise Humeyni önderliğinde en keskin dönüşüme sahip alan Amerika ile olan ilişkiler alanı olmuştur.

Bu doğrultuda birbirine tamamen zıt karakterlere ve politik görüşe sahip olan Muhammed Rıza Şah ve Ayetullah Humeyni döneminde Amerika ile geliştirilen ilişkiler de zıt karaktere sahip olmuştur. İki ülke arasında 1979 Devrimi ile yaşanan ve günümüze kadar devam eden değişimin altında yatan sebepler de önem arz eder konuma gelmiştir. Ele alınan çalışmada ise İran-ABD ilişkisi bağımlılık teorisi kapsamında incelenmiş ve bağımlılık teorisinin öne sürmüştüğü merkez-çevre ülke argümanları kapsamında merkez-yanlısı ve merkez-karşıtı dış politika olgusu

çerçevesinde ele alınmıştır. İlgili argüman kapsamında Amerika merkez ülke konumuna yerleştirilirken İran çevre ülke konumuna yerleştirilmiştir. Çalışma içerisinde iki ülke arasındaki ilişkide İran başat aktör olarak ele alınmış ve İran'ın Muhammed Rıza Şah ve Humeyni dönemi boyunca Amerika ile olan ilişkisini etkileyen faktörler bağımlılık teorisi kapsamında ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Bağımlılık Teorisi, Merkez-Çevre Teoremi, İran, Amerika, Dış Politika.*

Thesis Title: Analysis of Iran-US Relations From Monarchy to Revolution From The Perspective Of Dependency Theory

Prepared by: Sultan ALABAY

ABSTRACT

The Iran-US relationship is the product of a relationship with ups and downs that has lasted until today. In this direction, the two countries have been influential in many areas, especially in the political history of each other. The relations between the two countries have been discussed by researchers and academics using different perspectives in various fields. Although the origins of relations between Iran and America date back to the 18th century, it was after the Second World War that relations became visible to the naked eye. The friendly relations between Iran and the USA, which started during the reign of Mohammed Reza Shah, evolved into a completely different pole with the 1979 Iranian Islamic Revolution in the same century. While America was a state trusted by the Shah in domestic and foreign policy during the Shah period, the Shah took his place as the most loyal ally leader for America in the region. This situation has started to deeply disturb many groups and individuals, especially within the country. Various criticisms have been directed against the Shah's relationship with America within Iran and within the region. The Shah's dependence on America and its capitalist system caused to various actions within the country, and as a result of these actions, the Islamic Revolution of Iran, which gathered individuals with different classes and ideologies of society under its roof, took place. After the revolution, under the leadership of Khomeini, the area with the sharpest transformation was the area of relations with America.

In this direction, the relations developed with America during the reigns of Mohammad Reza Shah and Ayatollah Khomeini, who had completely opposite characters and political views, also had the opposite character. The reasons underlying the change between the two countries with the 1979 Revolution and continuing until today have also become important. In the study under consideration, the Iran-US relationship was examined within the scope of the dependency theory and within the

scope of the core-periphery country arguments put forward by the dependency theory, it was handled within the framework of the pro-core / anti-core foreign policy phenomenon. Within the scope of the related argument, while the USA was placed in the position of the central country, Iran was placed in the position of the peripheral country. In the study, Iran was considered as the main actor in the relationship between the two countries and the factors affecting Iran's relationship with the United States during the period of Mohammad Reza Shah and Khomeini were discussed within the scope of dependency theory.

Keywords: *Dependency Theory, Center-Periphery Theory, Iran, United State, Foreign Policy.*

ÖNSÖZ

Bağımlılık teorisi 1940’larda Latin Amerika kökenli bir teori olarak akademi camiasında yerini almıştır. Teorinin uluslararası ilişkiler disiplinine dahil olması ise 1960’lara dayanmaktadır. Teorinin temelleri, ülkeler arası ilişkileri incelerken ekonomik parametreleri değerlendiren bir çerçeve kapsamında atılmıştır. Daha sonra birkaç teorisyenin çerçeveyi genişletme çabası doğrultusunda ekonominin yanı sıra siyasal etmenler başta olmak üzere birçok alan değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda başta ikili ülkelerin ilişkileri olmak üzere iki ve daha fazla ülkenin ilişkileri ve uluslararası sistemin diğer dinamikleri ilgili teorinin argümanları kapsamında değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Bu çalışmada bağımlılık teorisinin öne sürmüş olduğu merkez-çevre ülke teoremi kapsamında İran-ABD ilişkileri 1941 Muhammed Rıza Şah-1989 Ayetullah Humeyni dönemi kapsamında incelenmeye çalışılmıştır. Çalışmanın amacı doğrultusunda bağımlılık teorisi kendi jeopolitik sınırları aşarak İran-ABD ilişkisi kapsamında incelenmiştir.

Bu çalışmayı gerçekleştirirken bana özgür ve baskısız bir alan sunan çok değerli tez danışman Dr. Öğr. Üyesi Hulusi Ekber KAYA başta olmak üzere, benden sonsuz desteğini esirgemeyen çok sevgili aile fertlerime, arkadaşlarıma ve kuzenlerime sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	İ
ABSTRACT	İİİ
ÖNSÖZ	V
GİRİŞ	1
1. ÇALIŞMANIN TEORİK ÇERÇEVESİ KAPSAMINDA BAĞIMLILIK TEORİSİ	6
1.1. TEORİNİN TARİHSEL ARKA PLANI	6
1.2. DÜNYA SİSTEM ANALİZİ	22
1.3. MODERNLEŞME TEORİSİ VE DIŞ POLİTİKA ANALİZİ	28
2. BAĞIMLILIK TEORİSİ VE DIŞ POLİTİKA ANALİZİ	31
2.1. MERKEZ YANLISI DIŞ POLİTİKA	36
2.1.1. Ekonomik Bağımlılık ve Zayıflık	38
2.1.2. Liderin/Rejimin İdeolojisi	41
2.1.3. Çevre Ülkedeki İç Siyasal Çalkantılar	43
2.1.4. Merkez Ülkenin Doğrudan ve/veya Doğrudan Müdahalesi	44
2.1.5. Ulusal Güvenlik Anlayışın Konumlandırılması	45
2.1.6. Liderin Uluslararası Prestij Kazanma İsteği	49
2.1.7. Kamuoyunun Etkisi	51
2.2. MERKEZ KARŞITI DIŞ POLİTİKA	54
2.2.1. Ekonomik Zayıflık ve Bağımlılık	57

2.2.2.	Ulusal Güvenlik Anlayışı.....	58
2.2.3.	Liderin/Rejimin İdeolojik Tutumu	59
2.2.4.	Liderin Saygınlık/Prestij Kazanma İsteği ve Kamuoyunun Tepkisi	60
2.2.5.	İç Siyasal Sürtüşmeler ve Rejimin Kendi Gücünü Pekiştirme İhtiyacı	61
2.2.6.	Uluslararası Sistemde Yaşanan Yumuşama ve Büyük Devletlerin Müdahalesinin Gereksiz Görülmesi	62
3.	MERKEZ YANLISI DIŞ POLİTİKA KAPSAMINDA DEVRİM ÖNCESİ İRAN-ABD İLİŞKİLERİ ANALİZİ	63
3.1.	ŞAH'IN MODERNLEŞME İDEOLOJİSİ.....	65
3.2.	EKONOMİK BAĞIMLILIK.....	78
3.3.	ULUSAL GÜVENLİK ANLAYIŞININ KONUMLANDIRILMASI.....	92
3.4.	İRAN İÇ SİYASETİNDE ABD ETKİSİ.....	110
3.5.	KAMUOYUNUN KONUMU.....	122
4.	MERKEZ KARŞITI DIŞ POLİTİKA KAPSAMINDA DEVRİM SONRASI İRAN-ABD İLİŞKİLERİ ANALİZİ	136
4.1.	HUMEYNİ VE ABD KARŞITI İDEOLOJİSİ	137
4.2.	İRAN İÇ SİYASETİNDE AMERİKAN KARŞITLIĞININ ETKİSİ.....	141
4.3.	ABD İLE EKONOMİK İLİŞKİLER	146
4.4.	ULUSAL GÜVENLİK ANLAYIŞININ KONUMLANDIRILMASINDA ABD KARŞITLIĞI	150
4.5.	DEVİRİM SONRASI İRAN KAMUOYUNDA ABD ALGILANMASI ...	155
	SONUÇ	161
	KAYNAKÇA	168

GİRİŞ

İran, gerek önemli jeopolitik özelliği sayesinde sahip olduğu zengin tarihi ve devlet geleneği gerekse İslam dünyasında farklılaşan mezhep yapısı ile kendine özgü bir ülke olarak karşımıza çıkmaktadır. Tüm ilgili özellikleri ile İran Ortadoğu'nun kadim uygarlıklarına ev sahipliği yapmış, köklü bir devlet geleneğine sahip birkaç ülkesinden biri olarak dikkat çekmektedir. İran'ın sahip olduğu tüm bu özelliklerine ek olarak 20. yüzyılda Ortadoğu'daki ilk petrol yatağının ülke sınırları içerisinde bulunması ile değeri iyice artmıştır. Fakat bu stratejik ve doğal kaynak açısından güçlenme İran'ı büyük güçlerin kıskacına sokmuştur. İran ise erken modernleşme dönemlerinden başlayarak dönemin büyük güçleri olan Batılı devletlerin ülke içerisindeki baskısını dengeleyebilmek için ilgili devletlere farklı farklı imtiyazlar vermiştir. Buna karşılık ülkede başlayan modernleşme arzusu kapsamında da Batıdan destek isteme politikası İran'ı Batılı ülkelere bağımlı hale getirmiştir. Başlarda İngiltere ve Rusya altında şekillenen modernleşme amaçlı bağımlılık, İkinci Dünya Savaşı sonrası kendini yavaş yavaş ABD merkezli bir bağımlılığa bırakmıştır. Fakat 1979 İran İslam Devrimi ile oluşan İran'ın yeni karakterinde, ABD algılanması Şah dönemindekinden çok farklı bir karaktere bürünmüştür. Bu açıdan iki ülke arasındaki ilişkinin 20. yüzyılda büyük bir değişim gösterdiği görülmektedir.

İran, devrim öncesi ve devrim sonrası yaşamış olduğu ilgili köklü değişim ile günümüz akademi camiasının büyük ilgisini çekmektedir. Özellikle devrim sonrası oluşan yeni İslam Cumhuriyeti'nin politikalarının ne yönde oluşum göstereceği muazzam bir merak ile ele alınmış ve çeşitli perspektiflerden incelenmeye çalışılmaktadır. Yaşanan köklü değişim sonucunda İran alanındaki çalışmalarda devrim öncesi ve devrim sonrası dönem farklı konular özelinde karşılaştırmalı analizlerin ana ögesi olmuştur. Bu doğrultuda çalışmanın ana problemi-sorusu "Bağımlılık Teorisi Perspektifinden İncelendiğinde devrim öncesi ve devrim sonrası İran-ABD ilişkisinin nasıl değişim gösterdiği olarak belirlenmektedir. Çalışma, devrim öncesi İran-ABD ilişkilerinin bağımlılık teorisi perspektifinde merkez yanlısı politikalarının iç-dış politikayı nasıl etkilediği ve devrim sonrası merkez karşıtı politikaların iç-dış politikayı nasıl etkilediği soruları üzerinde durmakta ve devrim

öncesi ve devrim sonrası iç-dış politikanın yine aynı teori aracılığıyla karşılaştırmalı analizini yapmayı hedeflemektedir.

Çalışmanın ele alacağı dönem Muhammed Rıza Şah'ın tahta çıkması ile başlatılacak ve Ayetullah Humeyni'nin vefat etmesi olan 1989 yılında sona erdirilecektir. Bu durumun başlıca nedeni olarak çalışmanın Muhammed Rıza Şah döneminde başlatılma sebebi; Amerika'nın İran üzerindeki etkisinin ilgili dönemde başlaması ve giderek en üst düzeye ulaşması gösterilmektedir. Aynı zamanda çalışmanın 1989 Humeyni'nin vefatı ile bitirilmesi ise; Humeyni sonrası dönemde İranlı siyasetçilerin yavaş yavaş katı Batı ve özellikle ABD karşıtlığı görüşleri belli başlı alanlarda dahi olsa kırmaya çalışmalarıdır. Çalışma; Muhammed Rıza Şah dönemini merkez yanlısı olarak ele almakta ve Humeyni dönemini ise merkez karşıtı olarak değerlendirmektedir.

Literatürde İran dış politikası alanında birçok çalışma yer almasına rağmen ilgili çalışmaların geleneksel ideolojik yaklaşımlar üzerinden şekillendiği dikkat çekmektedir. Ayrıca ilgili çalışmaların çoğu 1979 İran İslam Devrimi sonrası İran dış politikasını ele alan çalışmalar olarak oluşum göstermektedir. Bu açıdan literatürün İslam Devrimi öncesi İran dış politikasına yeteri kadar ilgi göstermediği düşünülmektedir. Özellikle Pehlevi monarşisinin son lideri olan Muhammed Rıza Şah döneminin alan içerisinde yeteri kadar yer almadığı kanısı hakim olmaktadır. Bu açıdan okyanus ötesi bir kökene sahip olan bağımlılık teorisinin çalışmanın teorik altyapısına yerleştirilmesiyle çalışma doğrultusunda alana yeni bir bakış açısı sunmak hedeflenmiştir. Aynı zamanda Muhammed Rıza Şah döneminin geniş bir perspektifle birçok alanda ele alınmasıyla İran dış politikasının eksik kaldığı düşünülen bir bölümü aydınlatılmaya çalışılmıştır.

İkinci Dünya Savaşı sonrası bağımsızlıklarını kazanan Üçüncü Dünya ülkelerinin uluslararası sisteme nasıl adapte olacağı konusu büyük bir merak uyandırmıştır. Sömürgecilik sisteminin söylem üzerinde kaldırılması sonucu sömürülen devletler kendi bağımsızlığını kazanmış ve diğer devletlerle ne tür bir ilişki kuracağı tahmin edilememiştir. Üçüncü Dünya ülkeleri bu doğrultuda sistem içerisinde geri kalmış görünümelerini bir an önce geliştirmek için gelişmiş ülkelerle

iletişim kurmaya çalışmıştır. İlgili ülkelerin kendilerini gelişmiş ülke statüsüne ulaştırabilmek için gelişmiş ülkelerle nasıl bir iletişim kurması gerektiği konusu akademinin önemli konularından biri olmuştur. Bu doğrultuda iki teori öne çıkmıştır: Modernleşme Teorisi ve Bağımlılık Teorisi. Bağımlılık teorisinin yalnızca ekonomik alanda argüman ürettiği eleştirilerine yanıt olarak ise; Jeanne A. K. Hey, merkez ve çevre ülke kapsamında dış politika alanının nasıl şekillendiği üzerinde çalışmalar gerçekleştirmiştir. Bu doğrultuda Hey'in öne sürmüş olduğu argümanlar arasında çevre ülkenin birden fazla seçeneği olduğu öne sürülmüştür. Fakat çalışma kapsamında Hey'in öne sürmüş olduğu merkez-yanlısı dış politika ve merkez-karşıtı dış politika incelenmiştir. İncelenen politikalar kapsamında da bağımsızlığını yeni kazanmış bir Üçüncü Dünya ülkesi olmamasına rağmen azgelişmiş ülke nitelikleri taşıyan İran'ın gelişmiş ülkeler arasında yer olan Amerika ile ilişkileri örnek olay olarak incelenmeye çalışılmıştır.

İran, sahip olduğu jeopolitik ve tarihsel zenginliği ile Ortadoğu'nun ve uluslararası sistemin önemli ülkelerinden biridir. İran, birkaç istisnai dönem dışında kadim devlet geleneğini sürdürmüş fakat özellikle 20. yüzyıldan itibaren süper güçlerin etkisine açık bir konuma gelmeye başlamıştır. İran, kendi sınırları içerisinde petrolün bulunması ile büyük güçlerin kıskacı arasına girmiştir. Muhammed Rıza Şah dönemi öncesi İngiliz-Rus hakimiyeti altında kalan İran, Muhammed Rıza Şah döneminde ise Amerikan etkisi altında kalmıştır. İran-Amerika ilişkisi 18. yüzyıla kadar dayanmasına rağmen iki ülke arasındaki diplomatik ilişkiler ise bir asır sonra başlamıştır. Diplomatik ilişkilerin başlamasına rağmen Amerika'nın İran'a olan ilgisi yirminci yüzyılda başlamıştır. Daha önceleri İngiliz-Rus hakimiyetinde olan İran sınırlarına karışmak istemeyen Amerika, İran petrolünün ve pazarının uluslararası sistem içerisindeki değerini idrak etmesi ile İran'la olan ilişkisini geliştirmek adına ülkeye karşı olan politikasını değiştirmeye başlamıştır. Amerika'nın İran'a olan ilgisinin artmaya başladığı dönemle Muhammed Rıza Şah'ın İran tahtına oturduğu dönem paralellik göstermiştir. Muhammed Rıza Şah'ın İran siyasetine çıkması ile Amerika'nın İran'la olan ilişkisinin en derin olduğu dönem başlamıştır. Bu dönem boyunca Şah'ın ulusal ve uluslararası politikada izlemiş olduğu adımlarda Amerika'nın etkisi de büyük rol oynamıştır. Fakat Şah'ın Amerika ile olan ilişkisi

Humeyni önderliğindeki eylemler sonucu devrilmesinin ana söylemlerinden biri olarak ülkesini terk etmesine neden olmuştur.

20. yüzyılın sonlarına doğru uluslararası konjonktürde önemli bir yankı oluşturan olaylardan biri olan 1979 İran Devrimi ile başlangıçta dostane bir iletişim görünümü oluşturan İran-ABD ilişkileri düşmanca söylemlere varan bir çatışma alanına bürünmüştür. Humeyni önderliğinde toplumsal bir başkaldırı ile gerçekleştirilen İran Devrimi, birçok şeyi derinden etkilediği gibi İran-Amerika ilişkilerini de derinden etkilemiştir. Devrim sonrasında Humeyni dönemi boyunca Amerika büyük şeytan olarak nitelendirilmiş ve Şah döneminde dost olan Amerika, Humeyni döneminde şeytan olarak nitelendirilir seviyeye gelmiştir. Bu doğrultuda ilgili keskin dönüşün altında yatan sebepler akademik camia tarafından çeşitli yöntemlerle ele alınırken çalışma kapsamında bu değişim bağımlılık teorisi kapsamında ele alınmaya çalışılmaktadır. Çalışmanın ana argümanı olarak Muhammed Rıza Şah döneminde İran'ın Amerika'yı merkez alan bir merkez-yanlısı dış politika izlediği öne sürülürken Humeyni döneminde İran'ın merkez-karşıtı bir politikayı benimsediği öne sürülmektedir. Çalışma içerisinde Jeanne A. K. Hey'in öne sürmüş olduğu ilgili politikaların ana sebepleri kapsamında İran-ABD ilişkisini incelenmek ana hedef olmaktadır.

Çalışmanın ilk bölümünde teorik arka plan verilmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda öncelikle bağımlılık teorisinin tarihsel arka planı verilerek teorinin öne sürmüş olduğu argümanlar tartışılmıştır. Latin Amerika kökenli Üçüncü Dünya yönelimli bir kalkınma teorisi olan bağımlılık teorisi, ülkeler arası ilişkilerin asimetrik bir tek taraflı bağımlılık geliştirdiğini iddia etmektedir. İlgili bağımlılık kapsamında, ülkeler merkez ve çevre ülke olarak sınıflandırılmış ve çevre ülkenin merkez ülkeye çeşitli alanlarda bir bağımlılık geliştirdiğine inanılmaktadır. İlgili bağımlı ilişkinin ise yalnızca merkez ülke çıkarına hizmet ettiği, çevre ülkenin ise merkez ülke ile ilişkisine devam etmesi doğrultusunda asla gelişemeyeceği öne sürülmektedir. Çevre ülkenin merkezle olan ilişkisinin altında yatan sebepler ise iki ülke arasındaki dış politik ilişkilerin açıklanmasını hedefleyen çalışmaların gerçekleştirilmesi ihtiyacını artırmıştır. Bu doğrultuda çalışmanın sınırlılığı kapsamında Jeanne A. K. Hey'in öne

sürmüş olduğu çevre ülkenin merkez-yanlısı ve merkez-karşıtı dış politika izleme nedenleri bu bölümde detaylıca incelenmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümü kapsamında Hey'in öne sürmüş olduğu merkez-yanlısı dış politika altında yatan argümanlar Muhammed Rıza Şah döneminde Amerika ile geliştirilen ilişkiler doğrultusunda incelenmiştir. Bu doğrultuda merkez-yanlısı dış politika kapsamında Amerika ile ilişkilerde, Şah'ın ideolojik karakterinin, iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin, Şah'ın ulusal güvenlik algısının, Şah'ın İran iç siyasetindeki politikalarının ve İran kamuoyunun etkisi ele alınmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda bölüm içerisinde Muhammed Rıza Şah dönemi yaşanan ekonomik, ulusal ve uluslararası politik gelişmeler, ideolojik yönelimler, Şah-ABD ilişkisinin kamuoyunda nasıl yankılandığı ve bu durumun Şah'ın İran siyasi tarihindeki dönemini nasıl etkilediği incelenmiştir.

Çalışmanın üçüncü bölümünde ise 1979 İran İslam Devrimi ile başlayan Ayetullah Humeyni dönemi İran-ABD ilişkisi, merkez-karşıtı dış politika izleme sebepleri üzerinden ele alınmıştır. Çalışma, bağımlılık teorisi kapsamında 1979 Devrimi ile birlikte İran'ın ABD ile olan ilişkisinde merkez-yanlısı dış politikadan merkez-karşıtı dış politikaya geçtiğini varsaymaktadır. Humeyni dönemi boyunca merkez-yanlısı dış politika sebepleri ile paralellik gösteren merkez-karşıtı dış politika izleme sebeplerinin İran-Amerika ilişkilerinde nasıl oluşum gösterdiği incelenmiştir. Bu doğrultuda Humeyni döneminde Amerika ile olan ilişkilerin Humeyni'nin ideolojik karakteri, ekonomik ilişkiler, iç politik sürtüşmeler, ulusal güvenlik anlayışı ve kamuoyunun tepkisine etkisi ele alınmıştır.

1. ÇALIŞMANIN TEORİK ÇERÇEVESİ KAPSAMINDA BAĞIMLILIK TEORİSİ

1.1. Teorinin Tarihsel Arka Planı

Bağımlılık kavramı, uluslararası ilişkilerde konumu elzem olan, devletlerin dış politika davranışlarının karakterlerinin belirlenmesinde derin etkisi olan bir olgudur. Özellikle azgelişmiş ülkelerin ve 20. yüzyılda bağımsızlığını kazanan milletlerin iç ve dış politika davranışlarının analizinde, mevcut dönemde hegemon olan devletlerle ilişkilerinin incelenmesinde, geleneksel kavramlara alternatif bir bakış açısı oluşturmada bağımlılık kavramı başvurulmuş bir terim olarak karşımıza çıkmaktadır. Bağımlılık kuramı ise bu doğrultuda önem kazanan bir ekol olmaktadır. Çalışmanın bu bölümünde ilgili kuramın tarihsel arka planı incelenmektedir.

Kavramsal açıdan incelendiğinde bağımlılık, akademik açıdan farklı boyutları ile ele alınan bir olgudur. Gerek ekonomik gerek politik ve gerekse de sosyal bilimlerin diğer çalışma alanlarında kavram derinlemesine incelenmektedir. Kavram çeşitli alt dalları ile literatürde geniş yer kaplamakta ve çeşitli sorunları açıklamada başvurulmuş bir kavram olmaktadır. Diğer disiplinlerde ve sosyal bilimlerde olduğu gibi disiplinler arası bir karaktere sahip olan uluslararası ilişkiler dalında da bağımlılık kavramı, muhtelif versiyonları ile önem kazanmaktadır. Ayrıca bağımlılık kavramı çeşitli teorisyenler tarafından açıklanmaya çalışılmıştır.

Bağımlılık kuramının önde gelen temsilcilerinden biri olan Theotonio Dos Santos, bağımlılık kavramını dünya ekonomisinin belirli bir yapısının bazı ülkeleri diğer ülkelerin aleyhine olacak şekilde geliştiren ve bağımlı ekonomilerin gelişme olanaklarını sınırlayan tarihsel bir durum olarak tanımlamaktadır.¹ Bu tanıma göre, bağımlılık kavramı belirli bir grup ülke ekonomisinin diğer bir grup ülkelerin gelişme ve büyümesine bağlıdır. Ekonomik olarak güçlü olan ülkelerde yaşanan büyüme ve gelişme, sistem içerisinde güçsüz ülkelerde sadece büyümenin bir yansıması olarak

¹ Omar Sánchez, “The Rise And Fall of The Dependency Movement: Does It Inform Underdevelopment Today?”, *EIAL:Estudios Interdisciplinarios de America Latina y el Caribe*, Cilt:14, No:2, 2003, s.32.

görülmektedir. İlgili yansıma, zayıf ülkelerde güçlü ülkelere tek taraflı bir bağımlılık şeklinde boy göstermekte ve durum tarihsel bir süreç içerisinde gelişmektedir.

Bağımlılık kavramını tarihsel bir yol olarak ele alan Matias Vernengo ise bağımlılık kavramını, gelişmekte olan dünyadaki gelişimin tarihsel unsurlarını anlamak için gerekli en önemli rehber olarak yorumlamaktadır.² Ona göre bağımlılık kavramını anlamak için ülkeler arası ilişkilerin tarihsel gelişimine bakmak, tarihi aydınlatıcı bir yol olarak ele almak kavramın önemini kavrayabilmek için en önemli unsurlardan birisidir. Vernengo'ya göre bağımlılık kavramı tarihsel bir materyalizm olarak ele alınmalı ve bağımlılığın tarihi bir süreci kapsadığını, bir anda ortaya çıkan bir olgu olmadığını anlamak önemli bir farkındalık yaratmaktadır.

Peter Evans ise bağımlılık kavramını sermaye kavramı ile bağdaştırmaktadır. Evans'a göre bağımlılık kavramı en basit şekilde sermaye birikiminin hızının ve yönünün dışarıdan koşullandırıldığı bir durum olarak tanımlanmalıdır. Evans, aynı zamanda çağdaş bağımlılık teorisyenlerinin uluslararası iş bölümünün aynı temel etkiye sahip olmaya devam ederken yüzeyde önemli ölçüde değiştiğini gördüklerine de vurgu yapmaktadır.³ Cardoso ve Faletto ise bağımlılığı sistem kavramı ile değerlendirmekte ve sermayenin birikmesi ve genişlemesi sistem içinde gerekli dinamik bileşeni bulamadığında bir sistemin bağımlı olduğunu dile getirmektedirler.⁴

Lenin, bağımlılık kavramı kapsamında sadece sömürülen ve sömüren devletler arası ilişkileri açıklayan tarihi bir olgu olarak değil bağımsızlığını kazanmış olsa dahi bazı ülkelerin halen diğer ülkelere tek bir alanda değil çeşitli alanlarda bağımlı olduğuna dikkat çekmektedir.⁵

Bu doğrultuda bakıldığında bağımlılık kavramının ele alınış biçiminde çeşitli değerlendirmeler yapılmaktadır. Bu bilgilerin toparlanması neticesinde bağımlılık kavramını tarihsel olarak ülkelerin uluslararası sistem içerisinde sermaye sahibi olan

² Matias Venengo, "Dependency Theory Is Alive in Different Guises", *Dialogues On Development Volume I: Dependency*, Derleyen: U. Kufakurinani, I. H. Kvangraven, F. Santana, M. D. Styve, Institute For Economic Thinking, New York, 2017, s.87.

³ Tony Smith, "The Logic of Dependency Theory Revisted", *International Organization*, Cilt:35, No:4, Sonbahar 1981, s.756.

⁴ Tony Smith, A.g.e., s.756.

⁵ B. N. Ghosh, *Dependency Theory Revisited*, II. Basım, Routledge Press, New York, 2019, s.20-21.

güçlü ülkeler ile diğer ülkeler arasında ekonomik ve politik alanlar başta olmak üzere birçok alanda sömürge sonrası dünya tarihi dahil olmak üzere ve ülkelerin bağımsız olmalarına bakılmaksızın güçlü ülkeler lehine olacak şekilde devletler arası ilişkilerin tek taraflı bir mecburiyet, asimetrik, bağımlı ilişkiler bütününe anlamlandırmaya çalışan bir kavram olarak değerlendirmek mümkündür.

Bağımlılık teorisi, akademi camiasında Üçüncü Dünyada üretilen fikirlerin gelişmiş dünyadaki bilim insanlarının düşüncelerini etkilemeye başladığı ender örneklerden biri olarak dikkat çekmektedir. Bununla birlikte teorinin ana çıkış noktası, ülkeleri gelişmişlik seviyelerine göre değerlendirilmesine dayanmaktadır. Bağımlılık teorisi uluslararası sistem içerisinde var olan devletlerarası ilişkileri devletlerin sahip olduğu gelişmişlik düzeylerini baz alarak irdelemekte ve sistem içerisinde hakim olan geleneksel ideolojilere alternatif bir eleştirel bakış açısı sunmaktadır. Ülkelerin gelişmişlik seviyelerindeki farklılığı ve bu farklılığın sebeplerini araştıran teoriye göre, sistem içerisinde mevcut ülkelerin gelişim seviyeleri birbirinden değişik düzeylerde ve bu durumun sebebi ilgili ülkeler arası ilişkilerde aranmalıdır.

Bağımlılık kuramı, azgelişmiş olarak adlandırılan fakir ülkelerdeki ekonomi ve siyaset hareketinin, gelişmiş olarak adlandırılan her açıdan zengin ülkelerin hakim olduğu küresel dünya sisteminde ne ölçüde var olabildiklerini araştırmaya çalışan ve bu iki ayrı dünyanın asimetrik ilişkilerini ele alan bir olgudur. Bağımlılık fikri 1950’lerde Raul Prebisch öncülüğündeki bir grup tarafından kaleme alınan bir araştırma raporuna ve 1960’ların ortalarında Cardoso ve Faletto tarafından yazıya dökülen bir makaleye dayanan, temel kaygısı bağımlılık literatürünün ikna edici bir analizini sağlamak olan entelektüel bir gelenekten ortaya çıkmıştır.⁶ İlgili kuramın 1950’lerde temeli atılmış olsa da 1960’larda ivme kazandığı yaygın olarak bilinen bir gerçektir. Ortaya çıkışından kısa bir süre sonra kuram, azgelişmiş, geri-bıraktırılmış ya da Üçüncü Dünya olarak adlandırılan ülkelerin tarihsel gelişimini analiz etmek için kullanılan fenomen bir kuram şekline bürünmüştür.⁷ Çoğu bağımlılık teorisyeni gibi

⁶ Hamza Ateş-Muhammed Es-Yüksel Bayraktar, “Dependency Theory: Still Appropriate For Understanding The Political Economy Of The Middle-East?”, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt:19, No:2, Eylül 2005, s.248.

⁷ M. Asım Karaömerlioğlu, “Bağımlılık Kuramı, Dünya Sistemi Teorisi ve Osmanlı/Türkiye Çalışmaları”, *Toplum ve Bilim*, Cilt:91, 2001, s.83.

ilgili araştırmacılar da öncelikle Latin Amerika'nın gelişimi ile ilgilenmiştir. Yaklaşık iki asırlık Avrupa ve Amerika ile yaygın siyasi, ekonomik ve kültürel etkileşimden sonra gelişmiş sanayi ülkelerine karşı Latin Amerika'nın azgelişmişlik düzeyinin neden bu kadar az değiştiğini anlamlandırmaya çalışmışlardır.

Fernando Henrique Cardoso ve Enzo Faletto tarafından kaleme alınan “Latin Amerika’da Bağımlılık ve Kalkınma (1969)” ve Andre Gunder Frank’ın yazdığı “Latin Amerika’da Kapitalizm ve Azgelişmişlik” adlı eserler bölge için bir bağımlılık perspektifi oluşturmaya yönelik önde gelen teorik ve sistematik çabalar olarak öne çıkmakta ve bağımlılık ile ilgili bakış açılarının değerlendirilmesinde başvurulacak önemli yapıtlar olarak ele alınmaktadır.⁸

İkinci Dünya Savaşı sonrası dünyada hakim olmaya başlayan Soğuk Savaş dönemi iki kutuplu bir sistemi meydana getirmiş ve aynı zamanda bağımsızlığını yeni kazanan ve azgelişmiş ülkelerin sınırları dönemin baş aktörleri olan ABD ve SSCB başta olmak üzere hegemon devletler arasında etki alanı savaşı haline gelmiştir. Batılı düşünürler yüzyıllardır dünyayı kendi görüşleriyle ele alırken 20.yüzyıla gelindiğinde bu durum yavaş yavaş kendisini Marksist düşünürlerin bölgesel ekollerine bırakmaya başlamıştır. Bu ekollerden biri de bağımlılık teorisidir. Üçüncü Dünya’nın ortaya çıkması ile bu dünyayı oluşturan devletlerin nasıl ele alınacağı ve bu devletlerin var olan uluslarla etkileşimlerinin nasıl oluşum göstereceği büyük bir merak uyandırmıştır. Bu durum doğrultusunda Latin Amerika’da Üçüncü Dünya’nın gelişimi ve uluslararası konjonktür ile bağlantısını incelemeye çalışan teoriler oluşum göstermiştir. Bu doğrultuda ilgili hegemon güçler ile (özellikle ABD ile) diğer azgelişmiş ülkeler arasındaki ilişkilerin analizine geleneksel bakış açılarına bir alternatif olarak bağımlılık teorisi/okulu ortaya çıkmıştır. Bağımlılık teorisi jeopolitik olarak Latin Amerika kökenli bir kuramdır. Daha sonraları teori, kendi coğrafi sınırlarını aşarak dünyanın çeşitli bölgelerine uyarlanmaya çalışılarak gelişimini devam ettirmiş ve kendi sınırlarını aşmıştır.

⁸ Joseph L. Love, “The Origins of Dependency Analysis”, *Journal of Latin American Studies*, Cilt:22, No:1, Şubat 1990, s.143.

Bağımlılık; Latin Amerikalı yapısalcı teorisyenler tarafından dönemin gelişme yazınına hakim olan modernleşmeci paradigmalara karşı 1940’larda öne sürülmüş bir görüştür. Yapısalcılığın atası olarak bilinen Raul Prebish’in liderliğinde bir grup ekonomist, 1949 yılında kurulan BM Latin Amerika Ekonomik Komisyonu (ECLA) kurumu altında Latin Amerika’nın sanayileşmiş ve gelişmiş ülkelerle olan ilişkilerini ilk defa bağımlılık çerçevesinde ele almıştır.⁹ Diğer taraftan teorinin zaman içerisinde gelişimini takiben marksizm de teoriye eklenen bir gelenek olmuştur. Bu durumu takiben bağımlılık teorisinin ECLA ile bağlantılı iki ekonomik düşünce geleneği olan Marksizm ve Latin Amerika Yapısalcılığından geliştiği yaygın olarak kabul edilmektedir. Yapısalcılık, teorisinin atası olmasına rağmen marksizm genellikle dolaylı veya açık bir şekilde bağımlılığın ortaya çıktığı birincil gelenek olarak değerlendirilmektedir.¹⁰ Fakat ilgili literatürde yapısalcılık teorisinin çıkış noktası olarak kabul edilmektedir. Kuram, yapısal kaynaklarla başlamış ve tarih içerisinde marksizmin de eklenmesi ile iki kaynağın birleşim noktası haline bürünmüştür. Her iki kaynaktan, (Marksizm ve Yapısalcılık) bağımlılık kuramı içerisinde kendine has önem ve değere sahiptir.

Teorinin yapısalcı tarafı Prebish ve Furtado gibi dönemin önemli iktisatçıları tarafından geliştirilmiştir. Raul Prebish, özellikle yapısalcı kanadın önde gelen isimlerinden biri olarak dikkat çekmekte ve bağımlılık kuramının atası olarak kabul edilmektedir. Ayrıca Prebish’in Birleşmiş Milletler bünyesinde kurulan ve kurulduğu dönem içerisinde önemli bir yer edinen ECLA’nın başkanlığını yapmış olması da dikkat çekici bir özelliktir. Prebish, genel olarak serbest ticaret teorileri üzerine yoğunlaşarak farklı ürünlerin üretimlerinde yoğunlaşan ülkelerin ticaret ilişkilerini kavrayabilmek için bir analiz üretmiş ve bunun sonucunda uluslararası ticaretin tarihsel olarak farklı özelliklere sahip gelişmiş ülkeler ile azgelişmiş ülkeler arasında eşitsiz değer aktarımına neden olduğuna kanaat getirmiştir.¹¹

⁹ Doğu Ergil, “Bağımlılık Olgusu ve Merkez Çevre Sisteminin Evrimi”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt:29, No:2, 1974, s.167.

¹⁰ Joseph L. Love, A.g.e., s.143.

¹¹ Gönül İçli, “Gelişme Sorunu”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Burdur Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt:4, No:5, 2003, s.107.

Raul Prebisch'in 1949 yılında gelişme literatürünün de temsilcilerinden olan Hans Singer ile aynı dönemde yayınladıkları ve yazında Prebisch-Singer tezi olarak adlandırılan ve ülkeler arası ticaret ilişkileri üzerinden azgelişmişliği açıklayan tezleri yapısalcı kanadın önemli eserleridir. Yapısalcı kanadın öncülerinden olan Prebisch, Singer ve Furtado gibi ekonomistlere göre, Latin Amerika'daki azgelişmişliğin sebebi uluslararası ticaret düzeninde var olan eşitsiz mübadele sistemidir. İlgili teorisyenlerin görüşüne göre, azgelişmiş ülkeler piyasaya hammadde ihraç edip gelişmiş ülkelere ihraç ettikleri hammaddelerin işlenmiş halini daha pahalı bir ücrete ithal etmektedirler. Bu eşitsiz mübadeleye dayanan ticaret sistemi azgelişmiş ülkelerin durumunu daha da kötüye götürerek ülkelerin azgelişmişliğini kalıcı hale getirmektedir.¹²

Diğer taraftan Birleşmiş Milletler bünyesinde 1947-1969 yılları arasında kalkınma iktisatçısı olarak görev alan Hans Wolfgang Singer, Prebisch'le benzer zamanlarda ve ondan bağımsız olarak da azgelişmiş ülkeler ve dış ticaret ilişkileri hakkında çalışmalar yapmıştır. Singer, serbest ticaret piyasasının hammadde ve tarımsal ürün ihraç eden azgelişmiş ülkelerin yapısal olarak aleyhine işlediğine ve bu durumun tam aksine olacak şekilde adı geçen piyasanın sanayi ve teknoloji ihraç eden gelişmiş ülkelere ise giderek artan oranda fayda sağladığına değinmektedir. Aynı zamanda Singer'e göre, azgelişmiş ülkelere ihraç malları üretmek için tesis edilen üretim merkezleri de bu ülkelere daha önce yapılan yatırımların bir sonucu olarak genellikle yabancılara aittir.¹³ Bu durum sonucunda azgelişmiş ülkelere var olan ihracat sektörünün büyük çoğunluğu yabancı yatırımcıların elinde olduğu için sektörün kazancı yine gelişmiş ülkelere aktarılmaktadır.

Ayrıca Singer'e göre, gelişmiş ülkeler ile azgelişmiş ülkelere talebin fiyat esnekliği farklıdır. Gelişmiş ülkeler hammadde maliyetlerini azaltabilmek için ellerindeki teknoloji gücünü kullanmakta ya da ihtiyaçları olan hammaddeye ikame edebilecek sentetik ürünlere yönelme eğilimi göstermekte ve aynı zamanda tarımsal ürünlere ilişkin korumacı politikalar izleyerek tarım ürünlerine yönelik ithalatlarını

¹² Hayriye Erbaş, "Gelişme Sorunsalı: Unut(tur)ulan Ancak Terk Etmeyen ve Kanayan Yara", *Türkiye'de Gelişme/Kalkınma Yazınından Bir Seçki*, Derleyen: Hayriye Erbaş, I. Basım, Felsefe Sanat ve Kültür Yayınları, Ankara 1999, s.13.

¹³ H. W. Singer, "The Distribution of Gains between Investing and Borrowing Countries", *American Economic Review: Papers and Proceedings*, Cilt:40, No:2, 1950, s.473-485.

sınırlamaktadır. Böylece gelişmiş ülkelerde hammadde ve tarımsal ürünlere olan talep uzun vadede düşme eğilimi göstermektedir. Bu durumun aksine azgelişmiş ülkeler kendi teknolojik gelişmelerinden yoksun oldukları için gelişmiş ülkelerden halen sanayi ürünleri ithal etmekte ve gelişmiş ülkelerin izledikleri politikalara bağlı olarak hammadde ve tarım ürünü ihraç ederek elde ettikleri küçük karları düşme eğilimi göstermektedir.¹⁴ Ekonomik gücü elinde bulunduran gelişmiş ülkeler, azgelişmiş ülkelerin uluslararası piyasaya sunmuş oldukları ürünlerin fiyatlarını belirleme ayrıcalığını da elinde bulundurmakta ve bu durum azgelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkelere olan bağımlılığını da derinleştirmektedir.

Prebisch ve ardıllarının üretmiş olduğu ticareti merkeze alan tezleri bağımsızlıklarını kazanmalarına rağmen Üçüncü Dünya ülkelerinin aleyhlerinde, uluslararası sistem içerisinde üstü kapalı dahi olsa sömürü düzeninin daha da derinleşerek devam ettiğini ve emperyalizmin azgelişmiş ülkeler üzerinde etkisini hissedilir şekilde gösterdiğini öne sürmektedir. Emperyalizmin kendini hissettirme şekli dış ticaret sistemi altında ülkelerin piyasaya sunmuş oldukları ürünlerin birbiri ile ikame ediliş şeklidir.

Prebisch-Singer tezi ile benzer savları içerisinde barındıran “Büyük İtiş Modeli” de yapısalcı kanadın temel tezlerinden biri olarak kabul görmektedir. Paul Rosentein-Rodan’ın 1943’te ele aldığı ve daha sonra Ragnar Nurske, Tibor Scitovsky gibi iktisatçıların geliştirdiği modele göre, gelişmekte olan ülkelerde sanayileşme kapıları sadece devletin birbiri ile ilintili sanayileri eş zamanlı olmak koşuluyla teşvik etmesi gerekmekte ve böylece bir nevi devletin itmesi ile gelişme sağlanabilmektedir.¹⁵

Yapısalcılara göre, azgelişmiş ülkelerin geri kalmalarındaki en önemli unsurlar sermaye birikimi, uluslararası ticarette ülkelerin uzmanlaşma alanları ve serbest ticaretten kaynaklanmaktadır. İlgili ülkelerde sermaye birikimi yetersizdir ve

¹⁴ Joseph L. Love, “Economic Ideas and Ideologies in Latin America Since 1930”, *The Cambridge History of Latin America*, Cilt:6, No:1, Derleyen: Leslie Bethell, Cambridge University Press, 2010, s.411-412.

¹⁵ Aylin Topal, “Ulusal Kalkınmacılıktan Küresel Neoliberalizme Anti-Emperyalizm: Latin Amerika Deneyimi”, *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt:0, No:41, 2009, s.117.

bu durumun en büyük nedeni iç piyasalarının küçük olmasından kaynaklı olarak sermaye sahiplerinin yatırım için gerekli teşvik ve imkanları ellerinde bulunduramamalarıdır. Azgelişmiş ülkelerdeki sermaye sahiplerinin kendi dar piyasalarında kendilerini geliştirememeleri sorunu uluslararası piyasalara açılmaları ile aşılabilmektedir. Fakat uluslararası piyasalardaki rakipleri ile girdikleri mücadelede zayıf kalmaları ise bu durumu kısır bir döngüye dönüştürmektedir. Geri kalmalarının bir diğer nedeni olan serbest ticaret ve uluslararası konjonktürün biçimlendirdiği uzmanlaşma unsuru ise gelişmiş ülkelere fayda sağlarken azgelişmiş ülkelere ise zarar vermektedir. Bu durumun sebebi ise azgelişmiş ülkelerin birincil mallarda, gelişmiş ülkelerin ise sanayi mallarında uzmanlaşmış olmasıdır. Böylelikle azgelişmiş ülkelere gelişmiş ülkelere bir gelir aktarımı oluşmaktadır. Daha açık bir şekilde, azgelişmiş ülkeler birincil mal ihracılarından elde ettikleri gelir ile gelişmiş ülkelere sanayi malı ithal etmek zorunda kalmakta ve böylelikle ilgili ülkeler arasında eşitsiz bir değişim boy göstermektedir.¹⁶ Bu doğrultuda ticaret hadlerinin sürekli olarak azgelişmiş ülkelerin aleyhine işlediği söylenebilmektedir. Azgelişmiş ülkeler ise bu dezavantajı giderebilmek için gelişmiş ülkelere borç almaktadır. Bu durum ise azgelişmiş ülkelere dış borca neden olmakta ve dışa bağımlılığı arttırmaktadır.

Buna göre azgelişmiş ülkeler uluslararası ticarete hammadde ve/veya tarım ürünleri üreterek dış ticarete varlıklarını sürdürmeye çalışmakta ve bu ürünlerden kazandıkları kazanç ile gelişmiş ülkelerin üretmiş olduğu sanayi ve teknoloji ürünlerini satın almaktadır. Fakat kazançları ile satın aldıkları ürünlerin fiyatları arasında uçurum olmasından kaynaklı olarak gelişmiş ülkelere ve uluslararası ekonomik örgütlere (IMF gibi) dış borçlar aracılığıyla artan şekilde bağımlı olmaya devam etmektedirler. Bu durum azgelişmiş ülkelerin azgelişmişliğini perçinlemekte ve artan bir şekilde devam ettirmektedir.

Kuram içerisinde yapısalcı kanadın ülkeler arası ilişkilerde aramış olduğu azgelişmişliğin nedenlerine çözüm önerileri de var olmaktadır. Çözüm önerilerindeki en önemli etken ise devlet faktörü olarak göze çarpmaktadır. Yapısalcılara göre ülkelerin azgelişmişliğini pozitif yönde değiştirmelerinin ana şartı piyasalarında

¹⁶ Adem Doğan ve Nazım Öztürk, “Yeni Kalkınma Kuramları”, *Bütçe Dergisi*, Cilt:1, No:33, 2010, s.38.

özellikle de dış ticaret piyasalarında devletin faaliyet alanlarının genişletilmesi ve etkisinin artırılmasıdır. Bu doğrultuda önerilen politika tavsiyesi devlet destekli ithal ikameci sanayileşme politikalarıdır.¹⁷ İthal ikameci sanayileşme politikalarının başarıya ulaşabilmesi için az gelişmiş ülkelerin kalkınmacı devlet politikaları izlemesinin yanı sıra sanayi burjuvazisi, orta sınıf ve kentli işçi sınıfının koalisyon yapmaları gerekmektedir. İlgili koalisyon sayesinde büyük toprak sahiplerinin, ülkenin yeraltı kaynaklarını işletme yetkisini elinde bulunduran yabancı firmaların ve ihracat-ithalat sektöründe hakimiyet kuran firmaların ülke üzerindeki baskısı minimum seviyeye gerileyecektir. Böylelikle ülkede modern ve etkin bir burjuva demokrasisi inşa edilmiş olacaktır.¹⁸

Yapısalcı kanadın başarısız olması sonucunda bağımlılık teorisi içerisinde reformist bir kanadında da var olduğunu öne süren bir grup mevcuttur. Reformist kanadın önde gelen eserlerinden biri 1967 yılında literatüre giren Cardoso ve Faletto'nun kaleminden çıkan kitap olarak görülür. Reformist kanat aslında yapısalcıların ECLA bünyesinde öne sürdüğü ithal ikameci sanayileşme politikalarını ve ECLA'nın önermelerini revize etmeye çalıştığını söylemek mümkündür. İthal ikameciliğin Latin Amerika bağımlılığına etkisi, Sunkel'e göre bir nevi istenilen başarıyı sağlayamamış hatta bölgenin dışa bağımlılığını arttırmıştır. İhracatta çeşitliliği artırmayı desteklemek için verilen krediler istenilen etkiyi yaratmamış ve ihracat skalası ham madde ve tarımsal ürün ihracatının ilerisine gidememiştir. Bu doğrultuda kısıtlı kalan ihracat nedeniyle döviz gelirleri de kısıtlı kalmış ve önerilen kalkınma politikaların finansmanı için de dış borçlanma yoluna gidilmek zorunda kalınmıştır. Aynı zamanda ithal ikameci politikaların önermiş olduğu sanayi sektörünün yabancı egemenliğinden kurtarılması hususu da başarılı olmamış ve ülke sanayisindeki yabancı kontrolü devam etmiştir.¹⁹

Reformistlerin ve yapısalcıların benzerlikleri de mevcuttur. Örneğin, yapısalcı okulda olduğu gibi Sunkel ve diğer reformistler de ulusal anti-emperyalizme

¹⁷ Adem Doğan ve Nazım Öztürk, A.g.e., s.38-39,

¹⁸ Joseph L. Love, "Economic Ideas and Ideologies in Latin America Since 1930", A.g.e., s.207-274.

¹⁹ Osvaldo Sunkel, "National Development Policy and External Dependence in Latin America", *Journal of Development Studies*, Cilt:6, No:1, 1969, s.28-29.

vurgu yapmaktadır. Reformistler de Latin Amerika'nın geri kalmışlığını ve hatta ithal ikameci politikaların başarısızlığının sebebi olarak yabancı sermayenin sömürüsünü başat aktör olarak kabul etmektedir. Yapısalıcılardan farklı olarak reformistler, gelişmiş ülkelere olan bağımlılığın kırılması için uygulanacak olan politikaların uluslararası sermaye ile iş birliği içindeki komprador sermaye gruplar, orta sınıf ve işçiler tarafından engelleneceğini ve bu reformların sadece yabancı sermaye ile bütünleşmemiş toplumsal sınıfların iş birliği ile başarılacağını ileri sürmektedir.²⁰

Teorinin bir diğer başat aktörü ise marksist kanattan türetilmiştir. Marksizmin bağımlılık kavramı ile ilgilenmesi teoriye literatür içerisinde tekrar bir yükseliş kazandırmıştır. Bu doğrultuda bağımlılık teorisinin yapısalcı kanattan ve marksizmin çağdaş versiyonu olan neo-marksizmden etkilendiği bilinmektedir. Yapısalcı kanadın kısmi olarak başarısız sayılması sonucunda 1960'lardan itibaren bağımlılık teorisi içerisinde marksizmin etkisi gözle görülür şekilde artmıştır.

Genellikle marksist düşünürler; bağımlılık kavramı çerçevesinde ülkeler bağlamında gelişmeyi ve azgelişmişliği dünya kapitalizmine atıfta bulunarak ve onun işlevleri olarak açıklama çabasındadırlar. Teori içerisindeki marksist yaklaşım, azgelişmiş ülkelerin dünya kapitalist sistemiyle bütünleşmesinin bir sonucu olarak ilgili yoksul ülkelerin ekonomik fazlasının gelişmiş kapitalist ülkeler tarafından ister istemez ellerinden alındığını ileri sürmektedir. Bu durum doğrultusunda azgelişmiş ülkelerin statüsü azgelişmiş olarak kalmakta ve gelişmiş ülkelerin statüsü gelişmiş olarak devam etmektedir. Böylece yoksulluk ve zenginlik aynı dünya kapitalist sistemi tarafından aynı anda dağıtılmaktadır. Sonuç olarak azgelişmiş ülkeler fakirleşirken gelişmiş ülkeler zenginleşmektedir.²¹

Paul Baran'ın 1957 yılında kaleme almış olduğu "Büyümenin Ekonomi Politikası" başlıklı eseri ile bağımlılık teorisinde marksist bakış açısının etkisi kendini göstermeye başlamıştır. Baran, ilgili eseri ile azgelişmişlik sorununu marksist bir yaklaşımla ele almış ve ilgili literatüre yeni bir bakış açısı getirmiştir. Paul Baran, ülkelerin ekonomik açıdan geri kalmışlığını ve büyümenin politik ekonomik bir

²⁰ Aylin Topal, A.g.e., s.119.

²¹ B. N. Ghosh, A.g.e., s.11.

açıklamasını yapan ilk yazarlardan biridir. Baran, analizinde ekonomik sorunların sosyal, politik ve ideolojik alanlardan ayrılamaz olduğunu dile getirmekte ve dünyayı birbirleri ile bağlantı içinde olan gelişmiş ve geri kalmış kapitalist ülkeler ile sosyalist ülkelerin bir bütünü olarak tasvir etmektedir. Baran, ayrıca kapitalist sistem içerisinde gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler arasındaki farklı ekonomik ilişki türlerine de odaklanmaktadır. Kalkınma ile azgelişmişliğin aynı dünyada var olduğunu savunmakta ve bu durumun dünya üzerinde bir sermaye birikim sürecinin paydaş sonuçları olduğunu dile getirmektedir.²²

Baran'ın analizinin nihai sonucuna göre kapitalizm, gelişmiş ülkelerde durgunluğa veya militarizme veyahut da her ikisine birden yol açarken azgelişmiş ülkelerde tüm ekonomik ilerleme çabalarını baltalamaktadır. Bu durum doğrultusunda kapitalizm, dünyada ilerici bir güç olarak kabul edilmemelidir. Bu düşünce birçok yönden daha önceki marksist yazılardan farklı bir değişikliği öngörmektedir. Bu doğrultuda Baran, gelişmiş ülkelerdeki ekonomik kriz fikrinden durağanlığa vurgu yapmış ve Avrupa'da gerçekleşen ekonomik ve sosyal gelişmenin azgelişmiş ülkeler için tekrarlanmasının imkansız olacağını ve hatta bu durumun modern dünyada ne tür bir değişime uğrayacağını kanıtlamaya çalışmıştır.²³

Paul Baran'a göre bir ülkenin azgelişmişlik sıfatını nasıl kazandığı büyük önem kazanmaktadır. Ona göre uluslararası konjonktürde var olan bazı ülkeler sanayileşme dönemlerini önceden tamamlamış ve sömürgecilik döneminde dünyanın geri kalanındaki ülkeleri sömürge altına almışlardır. Böylelikle kendilerinden nispeten geri olan ülkeleri sömürerek onların artık ürünlerine el koymuşlar ve sömürge ülkelerin iç dinamiklerine müdahale ederek onların az gelişmişlik durumuna neden olmuş ve devamlılığını sağlamak için çabalamışlardır. Baran, bu durumu bir örnekle perçinlemekte ve örnek olay olarak 18.yüzyılda İngiltere'nin Hindistan'ı işgali sonucunda Hindistan'ın ne tür bir değişim gösterdiğini, İngiltere'nin Hindistan'ın ekonomisi ve dolayısıyla sosyal-ekonomik-politik yapısı üzerindeki etkisini incelemektedir. Hindistan, işgal öncesi İngiltere'nin sahip olduğu bir tekstil sanayisine

²² R. B. Sutcliffe, "Introduction", *The Political Economy of Growth*, Derleyen: Paul A. Baran, Penguin Books, England, 1957, s.99.

²³ R. B. Sutcliffe, A.g.e., s.100.

sahiptir fakat işgal sonrası bu durum tamamen yıkıma uğratılmıştır. Aynı zamanda Baran'ın analizine göre gelişmiş ülkeler ilerleyen zamanlarda sanayileşmeden kaynaklı ellerindeki fazla arzı azgelişmiş ülkelere fahiş fiyatlarla ihraç ederek azgelişmiş ülkelerdeki yerel pazarları domino etmekte ve azgelişmiş ülkeleri kendi pazarları haline dönüştürmektedir. Baran “Büyümenin Ekonomi Politikası” adlı eserinde dönemin genel kabulünün aksine azgelişmiş ülkelerde üretimin olması gerektiğinden kıt olmadığını, var olan ekonomik artığın geniş oranlı bir büyümeye imkan verecek düzeyde olduğunu fakat bu artığın yabancı yatırımlar vasıtasıyla ve yerli burjuvanın ithal lüks takıntısı vb. nedenlerle çevreden merkeze transfer edildiğini ileri sürmektedir.²⁴

Paul Baran, Paul Sweezy ile ele almış olduğu “Tekelci Kapitalizm” adlı eserinde ise bazı ülkelerin azgelişmiş olmalarının bir diğer sebebinin ise tekelci kapitalizm yapısının olduğunu dile getirmiştir. İlgili teorisyenlere göre merkezleri gelişmiş ülkelerde olan çok uluslu şirketlerin azgelişmiş ülkelerde uyguladığı ekonomik stratejiler bu ülkelerin gelişmemelerinin bir başka sebebidir. Esere göre, çok uluslu şirketler azgelişmiş ülkelerin ucuz emek, hammadde ve hatta yarı işlenmiş mamullerine değerinin altında bir ücret ile el koymakta ve bu durum sonucunda kazandıkları karı ise kendi ülkelerine yani merkez/gelişmiş ülkelere taşımaktadırlar.²⁵ Aynı zamanda ilgili şirketler azgelişmiş ülkelerin kaynaklarını kullanarak ya da sömürerek üretmiş oldukları ürünleri tekrardan kendi karlarını da fiyatlara yansıtarak bu ülkelerin tüketicilerine satmaktadır. Böylelikle çevre ülkelerdeki insanlar kendi kaynakları ve emekleri ile üretmiş oldukları ürünlere kazandıkları ücretten daha fazla bir ücretle sahip olabilmektedir.

Neo-Marksist kanadın bir diğer önemli temsilcisi Samir Amin olarak karşımıza çıkmaktadır. Amin, uluslararası konjonktürde ülkeleri sınıflandırma açısından diğerlerinden ayrılmaktadır. Ona göre ülkeler iki gruba ayrılmaktadır: merkez ve uydu ülkeler.²⁶ Merkez ülkeler gelişmiş ülkeler olarak değerlendirilirken

²⁴ R. B. Sutcliffe, A.g.e., s.107-465.

²⁵ Paul A. Baran ve Paul Sweezy, *Monopoly Capital An Essay On The American and Social Order*, Monthly Review Press, New York, 1966.

²⁶ Göksel Karas, “Bağımlılık Teorisi Perspektifinden DTÖ Kapsamındaki Korumacılık Politikası Araçlarının Kullanılması”, *International Journal of Public Finance*, Cilt:2, No:2, 2017, s.251.

gelişmemiş ya da az gelişmiş ülkeler uydu ülkeler olarak ele alınmaktadır. Amin'e göre, azgelişmiş ülkeler merkez ülkelerden ayrı bir çevre ülke olmaktan ziyade merkez ülkelere bağımlı uydu ülkelerdir. Bu doğrultuda uydu ülkeler merkez ülkelerin eksenleri etrafında bulunmak zorundadır. Amin'e göre, merkez ülkeler kendi iç dinamiklerini sabitlemeyi başarmış, kendi kendine yetebilen ve dış etkenlere karşı kendini koruyabilen bir sisteme sahiptir. Uydu ülkeler ise merkez ülkelerin dış etkilerine maruz kalan ve merkezin ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde merkez tarafından şekillendirilen ekonomik-politik-sosyal sistemlere sahip ülkelerdir. Amin'e göre uyduda üretilen artı değer muhtelif yollarla merkeze taşınmaktadır. İlgili ülkelere merkez ülkelerin bu ülkelere karşı uyguladığı davranıştan dolayı düşük ücret politikalarına neden olmakta, uydu ülkelerdeki üst sınıf lüks tüketim ürünlerine yönlendirilirken alt sınıf büyük yaşamsal zorluklara neden olan yoksullukla mücadele etmek zorunda kalmaktadır ve bu durum sonucunda uydu ülkelerde var olan sınıf farkları kendisini derin bir şekilde hissettirmektedir. Sonuç olarak uydu ülkelerdeki yoksulluk ayrıcalıklı sınıfları besleyen bir yapıya bürünmektedir. Merkez ülkelerin uydu ülkeler üzerindeki bu etkisi sonucunda uydu ülkeler hem ticaret hem de finansal açıdan bağımlı hale gelmekte ve ayrıca bu durum doğrultusunda merkez ülkenin ekonomik egemenliği de giderek etkinliğini arttırmaktadır.²⁷ Bu doğrultuda uydu ülkelere kapitalist ilişkiler dıştan, merkez ülkeden entegre edilmişken merkez ülkelerde kapitalizm içsel, kendiliğinden herhangi bir müdahale olmaksızın gelişmiştir. Böylelikle uydu ülkeler merkez ülkelerin çıkarları ve ihtiyaçları doğrultusunda ekonomik, sosyal ve politik alanlarını şekillendirmek durumunda kalmaktadır.

Samir Amin, ülkeler arası ilişkileri değerlendirirken odaklanılması gereken noktanın diyalektik materyalist düşünce geleneği içerisinde değerlendirilmesi gerektiğini öne sürmektedir. Ona göre uydu ülkelerin azgelişmişliğinin kökenleri tarihsel bir yolculuğu gerektirmektedir. Amin, farklı toplumların gelişimlerinin farklı tarihsel süreçlerden geçtiğini ve her toplumun kendine özgü tarihsel gelişime sahip olduğunu böylece tüm toplumlar için tek bir gelişme reçetesinin mümkün

²⁷ Tayyar Arı, *Uluslararası İlişkiler Teorisi Çatışma, Hegemonya, İşbirliği*, III. Basım, Alfa Yayınları, İstanbul 2004, s.306.

olamayacağına vurgu yapmaktadır. Ayrıca azgelişmiş ülkelerin azgelişmiş olmalarının sebeplerinden bir tanesi de kendi sömürge tarihlerinde yatmaktadır. Bu ülkeler, tarihleri içerisinde çeşitli yöntemlerle sömürülmüş ve hatta halen merkez ülkelerin çıkarları doğrultusunda sömürülmektedirler.²⁸

Amin aynı zamanda kökeni merkez ülkelere bağlı olan, küresel bir güce sahip ve hiyerarşik bir düzeni olan çok uluslu şirketler yüzünden uydu ülkelerde kapitalizmin doğal gelişim sürecini izleyemediğini ve böylelikle uydu ülkelerde kapitalist gelişim sürecinin çarpık bir yapıya büründüğünü dile getirmektedir. Çok uluslu şirketler, uydu ülkelerdeki ucuz emek ve hammaddeyi sömürmesinden dolayı daha ucuza ürettikleri ürünü aynı ülkedeki piyasaya piyasanın yerel üreticilerinden daha uygun fiyata sunmaları sonucu uydu ülkelerin iç piyasalarına hakim olmakta ve bu durum uydu ülkelerin gelişmelerini olumsuz yönde etkilemelerine yol açmaktadır. Aynı zamanda Samir Amin'e göre uydu ülkelerin sahip olduğu siyasi iktidar ile büyük sermayedarlar arasındaki iş birliğinden dolayı uydu ülkelerde iktidar ve sermaye kavramlarının iç içe geçtiği ve üstyapı olarak atfedilen devletin toplumun genel çıkarları yerine sermaye sahiplerinin çıkarlarını koruduğunu belirtmektedir. Azgelişmişliğin bir diğer önemli sebebinin de bu ilişki olduğu öne sürülmektedir.²⁹

Amin'in literatüre bir diğer katkısı ise kapitalizmi Avrupa-merkezcilik kavramı ile harmanlaması olmuştur. Avrupa-merkezcilik kavramı ekonomik-siyasal-sosyal alanlar başta olmak üzere hayatın tüm alanlarında Avrupa üstünlüğünü vurgulamak için kullanılan bir kavramdır. Kavramın içeriğine göre Avrupa, kendi dışındaki diğer bölgelerden her alanda üstündür ve onlara örnek olacak bir başat aktör olarak diğer bölgelerden özel olarak ayrılmaktadır. Bu durumun sebebi ise Avrupa'nın gelişimini diğer bölgelere göre daha erken dönemde tamamlamış olduğuna inanılmasıdır. Amin, Avrupa-merkezcilik kavramını işlediği eseri ile kapitalizmin Avrupa'daki gelişimine yönelik hipotezlerin doğruluğunu eleştirmektedir. Aynı zamanda kapitalizmin Avrupa'daki gelişimine benzer şekilde uydu ülkelerde

²⁸ Samir Amin, *Liberal Virüs, Sürekli Savaş ve Dünyanın Amerikanlaştırılması*, Çev. Fikret Başkaya, II. Basım, Yordam Kitap, İstanbul, 2018.

²⁹ Samir Amin, *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme*, Çev. Semih Lim, I. Basım, Yordam Kitap, İstanbul, Nisan 2018.

gelişebileceğini düşünmek tamamen bir mantıksızlık içermektedir. Avrupa, görece üstünlüğü sayesinde uydu ülkelere gelişimi sağlayabileceği iddiası ile aslında uydu ülkeleri sömürmeye çalışmaktadır. Amin'e göre Avrupa-merkezcilik kavramı; merkez olarak görülen Avrupa ülkelerinin uydu ülkelerinin kaynaklarını illegal bir şekilde ele geçiren ve bu ülkelerin halklarını sömüren global bir sistemi yasallaştıran, emperyalizmi ve düzenli olarak eşitsizliklerin devamını-sürekliliğini sağlayan, ayrıştırıcı bir küresel projedir. Avrupa-merkezcilik olgusu, Batının kapitalist emellerinin yayılmasını ve devamlılığını sağlamak için üretilmiş bir kavramdır. Avrupa kültürü-gelişimi, uydu ülkelere bir nevi parmakla örnek gösterilmesi gereken bir gelişim olarak sunulmaktadır.³⁰ Amin'in uydu ülkelerin azgelişmişliğine neden olan sistemden kurtulmaları için öne sürdüğü önerme ise uydu ülkelerin ilgili sistemden tamamen kopması, kendini sistem dışına çıkarması gerektiğidir.

Bağımlılık yaklaşımının şekillenmesindeki bir diğer önemli isim ise Andre G. Frank'tır. Özellikle Latin Amerika ülkelerinin gelişimleri ve kalkınmaları hakkındaki sorunları marksist açıdan ele aldığı incelemeleri ile öne çıkmaktadır. Frank, diğer teorisyenlere benzer şekilde ülkeleri metropol ve uydu ülkeler olarak ikiye ayırmaktadır ve azgelişmişlik sürecini ise; bu iki kavram arasındaki ilişki hiyerarşisinde aşağıdan yukarıya doğru devamlı bir şekilde ekonomik artığın aktarılması olarak tanımlamaktadır. Aslında Frank, kapitalizmi bu yapı ile özdeşleştirmekte ve bu yapıyı kapitalizm olarak tanımlamaktadır.

Frank'a göre, azgelişmiş olarak adlandırılan ülkelerin geri kalmışlıklarını anlamak için öncelikle onların tarihsel süreçlerin incelemek gerekmektedir. İddia edilenin aksine azgelişmiş ülkeler gelişmiş ülkeler ile benzer bir tarihsel gelişim sürecine sahip olmadıkları için onların önermiş oldukları kalkınma teorileri ile kendi gelişme süreçlerini tamamlayamazlar. Bunun ana sebebi gelişmiş ülkelerin genel olarak azgelişmiş ülkelerin sahip olduğu bir sömürge dönemi yaşamamalarıdır. Bu durumda bir ülkenin gelişimini anlamlandırabilmek için öncelikle o ülkenin tarihsel sürecine tarafsız bir şekilde ışık tutmak gerekmektedir. Aynı zamanda azgelişmiş ülkelerin tarihine bakıldığında bugünün gelişmiş ülkeleri tarafından ekonomik-politik-

³⁰ Samir Amin, *Avrupa-Merkezcilik Bir İdeolojinin Eleştirisi*, Çev. Mehmet Sert, Yordam Kitap, İstanbul, Ağustos 2018.

sosyal-kültürel açıdan sömürüldüğü açıkça görülmektedir. Frank, azgelişmişliği açıkladığı metropol-uydu sisteminin sadece uluslararası metropollerden değil aynı zamanda yerel metropollerin de eklenmesi ile oluşum gösterdiğini dile getirmektedir. İlgili sömürgeci mirası etkisiyle kapitalist sistem, azgelişmiş ülkelerde ikili toplum yaratmıştır. Bu toplumlardan birinin modern, elit, burjuva sınıfını oluşturan ve kapitalist sistemle olan ilişkilerinden dolayı nispeten geliştiğine inanılırken diğer toplumun çeşitli yönlerden izole edilmiş, geçim temelli, feodal bir yapıda olan veya kapitalizm öncesi alışkanlıklara sahip olduğundan dolayı daha az gelişmiş olduğuna inanılmaktadır. Bu doğrultuda toplumdaki azgelişmiş sınıftan ekonomik artık önce aynı topluluktaki gelişmiş-burjuva sınıf aracılığıyla çekilmekte ve daha sonra gelişmiş sınıftan da gelişmiş ülkelere aktarılmaktadır. Böylece hiyerarşik bir kapitalist sistem oluşmakta ve ekonomik artığın nihai durağı uluslararası konjonktürde gelişmiş ülkeler tarafından ele geçirilmektedir.³¹

Frank, “Lümpen Burjuvazi Lümpen Gelişim” isimli eserinde bu ikili toplum tezini ve azgelişmişliğin gelişimine neden olarak gösterdiği burjuva sınıfını daha detaylı olarak işlemiştir. Frank ilgili eserinde Latin Amerika’nın azgelişmişliğini ülkeler içerisinde oluşum gösteren burjuva sınıfının metropol ülkelerin kapitalist çıkarları doğrultusunda kendi ülkelerinde izlemiş oldukları ekonomik-sosyal-politik-kültürel politikaları olduğunu ileri sürmekte ve bu durumu çeşitli örnekler ile açıklamaya çalışmaktadır. Bu doğrultuda burjuva sınıfı, hükümet kabinelerini ve devletin diğer araçlarını kullanarak kendi çıkarları doğrultusunda ülkelerindeki diğer dezavantajlı sınıfların üretmiş oldukları artı değeri metropol ülkelere aktarmak amacıyla hareket etmektedir. Böylece genel nüfusa oranla sayıca az olan burjuva sınıfının çıkarları, toplumun geri kalan büyük bir kısmının geri kalmışlığına neden olmaktadır. Frank, tüm bu çıkarımları sonucunda azgelişmişliği ortadan kaldırmanın tek yolunun metropol ülkelerle bağlantıyı kesmek olduğunu önermektedir.³²

Bağımlılık Kuramının araştırılmasında öne çıkan bir diğer önemli isim de I. Wallerstein’dir. Wallerstein’in literatüre en büyük katkısı çalışmanın ilerleyen

³¹ Andre G. Frank, “The Development Of Underdevelopment”, *Monthly Review*, Cilt:18, No:4, September 1966, s.17-31.

³² Andre G. Frank, *Lumpenbourgeoisie: Lumpenddevelopment*, Monthly Review Press, New York, 1974.

bölümlerinde de ele alınacak olan “Dünya Sistem Analizi” olmuştur. Wallerstein’i diğer bağımlılık teorisyenlerinden ayıran en önemli özelliği ise uluslararası arenada ülkeleri sınıflandırma biçimidir. Diğer teorisyenlerin aksine Wallerstein, ülkeleri üç gruba ayırmaktadır: merkez-yarı çevre-çevre ülkeler. Merkez ülkeler gelişmiş ülkeler, çevre ülkeler gelişmemiş ülkeler iken yarı çevre ülkeler ise ilgili iki ülke grubu arasında tampon ülke olarak görev alan ülkelerdir. Bu doğrultuda yarı çevre ülkeler, merkez ülkelere göre çevre ülke statüsündeyken çevre ülkelere göre ise merkez ülke statüsündedirler. Böylece yarı çevre ülkenin kısmi de olsa bir gelişme statüsü olduğu söylenmektedir. Uluslararası konjonktürde yarı çevre ülkeler, siyasal-ekonomik-sosyal alanlarda merkez kadar geniş olmayan ama çevre kadar da dar olmayan bir hareket alanına sahiptir.

İncelenen yazarlar doğrultusunda ele alındığında bağımlılık teorisi içerisinde yapısalcı kanadın ve marksist kanadın aslında vazgeçilemez olduğu, teorinin her iki düşünce akımından da yararlandığı ve her iki kanadın da izlerini taşıdığını söylemek doğru olacaktır. Bağımlılık teorisi, yapısalcılık ve marksizmin ortak bir ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Peter Evans’a göre yapısalcılar, küresel arenadaki gelişme çeşitlerini inceleme üzerine ve hangi tür politikaların daha arzu edilen yollara sebep olacağı üzerine odaklanırken marksist taraf ise sosyalist bir alternatif inşa etmeden ilgili ülkelerdeki gelişmenin çarpıklıklarından ve sınırlamalarından kaçmanın neredeyse imkansız olduğu tezi üzerine odaklanmaktadır.³³

1.2. Dünya Sistemi Analizi

1960’lar ve 1970’ler boyunca bağımlılık teorisi, başta Latin Amerika olmak üzere Afrika, Güney Avrupa ve Asya’nın bir kısmına yayılmaya başlamış ve ilgili bölgeler başta olmak üzere dünyanın çeşitli ülkelerinde akademik açıdan kendisine yer bulması sonucunda özellikle 1970’lerden itibaren çeşitli eleştirilerin hedefi haline gelmiştir. Özellikle ilgili dönemde birkaç azgelişmiş ülkenin göreceli bir gelişme kazanması ve uluslararası düzlemde yeni bir orta sınıf ülkenin oluşum göstermesi

³³ Peter Evans, “The Relevance of Dependent Development Then and Now”, *Dialogues On Development Volume I: Dependency*, Derleyen: U. Kufakurinani, I. H. Kvangraven, F. Santana, M. D. Styve, Institute For Economic Thinking, New York 2017, s.27.

bağımlılık teorisinin öne sürmüş olduğu argümanların büyük bir ilgi ile eleştirilmesine sebep olmuştur. Bu doğrultuda Wallerstein, bağımlılık teorisinin yanıtlamadağı ya da yöntemsel olarak ülkelerin kalkınma düzeyleri hakkındaki tahminlerinde yeterli olamaması sonucunda yeni cevaplar aramaya başlamıştır.³⁴

Wallerstein, kapitalizmin en sade tanımı olarak onun tarihsel bir toplumsal sistem olduğunu dile getirmektedir. Wallerstein göre; tarih içerisinde kapitalist ülkelerin çok daha fazla sermaye biriktirme gayretleri sonucunda küresel üretim süreçleri karmaşık bir hal almış ve bunun sonucunda dünya üzerindeki bazı toplumlar (azgelişmiş çevre toplumlar) görece daha az sayıda olan diğer toplumlara (gelişmiş merkez toplumlar) çoğu alanda muhtaç bir duruma getirilmiştir. Wallerstein bu durumu bağımlılık olgusu olarak tanımlamaktadır.³⁵ Bu doğrultuda toplumlar arası bu eşitsiz ilişkiyi sorgulamaya başlayan Wallerstein, Dünya Sistemi Analizi'ni geliştirmiştir.

Dünya Sistemi Analizi, Immanuel Wallerstein'in dünyanın merkez-yarı çevre-çevre ülkelerden oluştuğunu varsayan görüşleri kapsamında geliştirilmiştir. Wallerstein'in Dünya Sistemi Analizine göre; kapitalist sistem bir dünya pazarı yaratmış ve bunun sonucunda oluşturulan uluslararası iş bölümü merkez devletlerin çıkarlarına hizmet ederken çevre ve yarı çevre ülkelerin aleyhine çalışan bir hiyerarşik sistem meydana getirmiştir. Aynı zamanda dünya tarihi, ilgili sistemin meydana getirdiği ilişkiler anlaşılmadan değerlendirilememektedir. Bu doğrultuda modern dünya tarihi boyunca iki çeşit sistem olagelmiştir; dünya imparatorluğu ve dünya ekonomisi. Dünya imparatorluğu politik bir birimdir. 5000 yıl boyunca dünya tarihinin değişmez bir özelliğidir. Dünya tarihinde uluslararası konjonktürde çeşitli imparatorluk olagelmiş ve bu imparatorlukların hayatta kaldıkları dönemi tasvir etmek için Wallerstein dünya imparatorluğu kavramını kullanmıştır. Dünya imparatorluğu döneminde imparatorluklar merkezi bir siyasal güce sahiptir. Bir imparatorluğun siyasi merkezileşmesi hem güç hem de zayıflıktır. Güç; çevreden merkeze haraç ve

³⁴ Hakan Övünç Ongur ve Başak Yavçan, "Uluslararası İlişkilerde Marksist Yaklaşımlar", *Uluslararası İlişkiler Teorileri*, Derleyen: Ramazan Gözen, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s.311.

³⁵ Immanuel Wallerstein, "*Tarihsel Kapitalizm*", çev. Necmiye Alpay, IV. Basım, Metis Yayınları, İstanbul 2006, s.27-28.

vergilendirme yoluyla ekonomik akışın zorla sağlanması ve ticarete tekelci avantajları garanti etmesi gerçeğinde yatmaktadır. Zayıflık ise siyasi yapının zorunlu kıldığı bürokrasinin, baskı ve sömürünün ve özellikle isyanların bastırılması için askeri harcama maliyetlerin karın çok fazlasını emme eğiliminde olmasına dayanmaktadır. Dünya ekonomisi ise 15.yy'ın sonlarında 16.yy'ın başlarında başlayan ve günümüze kadar devam eden bir dönemi kapsamaktadır. Sosyal bir sistemdir. Sistemin bağlantıları arasındaki temel bağlantı ekonomiktir ve bu bağlantı kültürel ve siyasal bağlarla pekiştirilmektedir. Dünya imparatorluklarında artı değer merkezi bir otorite tarafından gasp edilirken dünya ekonomisinde bu eylem merkez bölgede yer alan güçlü devletler tarafından gerçekleştirilmektedir. Dünya ekonomisi çok merkezli bir politik özelliğe sahiptir. Merkezi bürokrasi nispeten daha zayıftır. Dünya imparatorluğundan daha başarılı olmasının sebebi ise siyasal üstyapıdan kaynaklı olan bürokrasiyi teknoloji vasıtasıyla ortadan kaldırmış olmasıdır. Başarısının asıl sırrı teknoloji değil teknolojiyi doğru kullanan siyasal sisteminin kendine has özelliğidir.³⁶

Wallerstin'in dünya sisteminin ana karakteri 16.yy'da ortaya çıktığına inandığı kapitalist çağın oluşturduğu dünya ekonomisidir. Ona göre 16.yy.'da ticaret üzerinden şekillenen bir dünya ekonomisi kendini göstermiştir. Merkez ve çevre ülkeler daha ilgili yüzyılda dünya ekonomisinde var olagelmıştır. Tüccar şehir devletleri ile daha büyük ve güçlü ulus-devletler merkez ve çevre ülkeleri oluşturmaktadır.³⁷ Ürünlerin ve insan emeğinin fiziki değiş tokuşu dünya ekonomisinin devamlı gelişimini sağlamak ve sonunda uluslararası çapta niteliksel ve hiyerarşik bir iş bölümü meydana gelmektedir.³⁸

Dünya sistemi geniş bir iş bölümünün hüküm sürdüğü bir sistemdir. Bu sistemde ekonomik görevler eşit olarak dağıtılmamıştır. Bu durum sistemin içerisinde bazı grupların diğerlerinin emeğini sömürmesine yani artı değerın daha fazlasını almasına neden olmuştur. Bu eşitsiz kar paylaşımı 16.yy'dan beri dünya sisteminde egemen olan dünya ekonomisinde devletlerin gruplandırılmasına neden olmuştur.

³⁶ Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System I Capitalist Agriculture And The Origins Of European World-Economy In The Sixteenth Century*, Academic Press, New York 1974, s.15-16.

³⁷ Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System I Capitalist Agriculture And The Origins Of European World-Economy In The Sixteenth Century*, Academic Press, New York 1974, s.129.

³⁸ M. Asım Karaömerlioğlu, *a.g.m*, s.90.

Wallestein, dünya ekonomi sisteminde uluslararası arenayı merkez-yarı çevre-çevre olmak üzere üç gruba ayırmıştır. Burada dikkat çekilmesi gereken Wallerstein'in devletleri değil uluslararası arenayı bölgelere ayırmasıdır. Buna göre merkez bölgeler sistem içerisindeki artı-değerin çoğunluğuna sahip, işçilerinin beyaz yakalı olduğu, gelişmiş sanayi ve teknolojiye sahip ve uluslararası ilişkilerde hegemonik güce sahip devletlerin oluşturduğu bölgedir. Çevre bölgeler ekonomik açıdan merkeze doğru akan hammadde ve/veya işgücü sağlamakta, işçileri kendi içinde kol gücüne dayalı sektörlerde çalışan mavi yakalı ve taşeronlardan oluşan, siyasal açıdan zayıf, sürekli darbelerin olduğu ya da siyasi istikrarsızlıkların oluşum gösterdiği böylelikle uluslararası konjonktürde hegemonik olarak ve devlet yapısı olarak zayıf olan ve görünüşte bağımsız olan ama özelde sadece merkeze bağlı olan kısmi bir özerkliğe sahip devletlerden oluşmaktadır. Yarı-çevre bölgeler ise merkeze göre çevre, çevreye göre kısmi bir merkez statüsü taşıyan tampon devletlerden oluşan bölgelerdir. Yarı-çevre bölgeler iktisadi açıdan merkeze göre daha düşük teknoloji ve sanayiye sahipken çevreye göre daha yüksek teknoloji ve sanayiye sahiptir. Ürettiği ürünleri önce kendi piyasasında daha sonra yoğunluklu olarak çevre ülkelerin piyasasında pazarlamaktadır. Politik açıdan ise çevre ülkeye göre çok daha fazla hareket alanına sahiptir ve ayrıca çevre ülkede merkez ülkelerin çıkarlarına aykırı olan istikrarsızlık ve isyanları bastırmak ile görevlidir. Bir nevi merkez ülkenin uluslararası konjonktürde jandarması konumundadır.³⁹

Wallerstein'in literatüre kazandırmış olduğu en önemli terimlerden biri yarı-çevre bölge kavramıdır. Yarı-çevre bölgedeki devletler bir zamanlar merkez olan ya da bir zamanlar çevre olan devletlerden oluşmaktadır. Böylelikle uluslararası alanda devletlerin kısmi olarak da olsa gelişme statülerinde pozitif ya da negatif yönde bir değişim sağlayabilecekleri kabul edilmektedir. Bu doğrultuda bağımlılık teorisine yönlendirilen eleştirilere bir cevap niteliği taşımaktadır. Ama burada önem kazanan konu hem yarı-çevrenin hem de çevrenin merkeze hizmet edecek şekilde bir özellik taşımasıdır. Çünkü bir ülkenin merkez konumundan yarı-çevre konumuna düşmesi, çevre konumundan yarı-çevre konumuna yükselmesinden daha kolaydır. Sadece ekonomik değil politik, kültürel veya diğer alanlarda hem yarı-çevre ülkenin hem de

³⁹ Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System I...*, s.149-150.

çevre ülkenin merkez konumuna ulaşması oldukça zordur ve belki de bu durumun örneği yakın dönemde çok az sayıdadır.

Dünya ekonomisinin sahip olduğu kapitalist düzen aynı zamanda gelişmiş ülkelerin azgelişmiş ülkelerin üzerinde sahip olduğu ekonomik gücün siyasal güce dönüşmesini kaçınılmaz kılmaktadır. Gelişmiş ülkelerin azgelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin ekonomileri, teknolojileri ve kaynakları üzerindeki hakimiyeti uluslararası konjonktürde gelişmiş ülkelerin yetki ve hegemonik alanlarının genişlemesine olanak sağlamaktadır. Wallerstein göre, dünya ekonomi sisteminde birden fazla siyasal sistem mevcuttur ve kapitalist sistem dünya ekonomi sisteminin bu özelliği sayesinde gelişebilmiştir. Devletler sistemi modern dünyanın tasarlamış olduğu bir yapıdır ve bu sistem kapitalist dünya ekonomisinin üst yapısı olarak işlev görmektedir. Devletler sistemi, kapitalizmin devamlılığının bir gerekliliği niteliğindedir. Aynı zamanda devletler, kapitalizmin sadece bir gerekliliği değil kapitalist genişlemenin ve ekonomik artığın aktarılmasındaki süreçte en önemli mihenk taşıdır. Wallerstein'e göre, dünya ekonomisi merkez bölgede yer alan ve birbirinin ardılı olan devletler tarafından kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirilmektedir. Dünya ekonomisinde hegemonya, sermaye sahibi ülkelerin elinde tutulmakta ve daha sonra bu güç ticari, finansal ve en nihayetinde siyasal üstünlük sağlamaktadır.⁴⁰

Bu açıdan incelendiğinde Wallerstein'e göre ekonomik üstünlük siyasal üstünlüğü beraberinde getirmektedir. Uluslararası konjonktürde merkez bölgede yer alan devletler, çevre ve yarı-çevre bölgede bulunan devletler üzerinde ekonomik gücünü kullanarak onları kendi çıkarları doğrultusunda hem siyasal hem de diğer birçok alanda manipüle etmektedir. Bu doğrultuda merkez ülkelerin dünya savaşları ertesinde bazı bölgeleri ileride kendi çıkarlarına ters düşen bir eylem gerçekleştirilebilme ihtimaline karşı devletlerin sınırlarının çizilmesi hususunda dikkat etmeleri bu duruma bir örnek teşkil etmektedir. Özellikle Ortadoğu'da devletlerin sınırlarının çizilmesi en iyi örneklerden biri olabilmektedir. Merkez ülkeler, çevre ülkeleri kendi çıkarlarına ve kendilerine rakip olacak bir güce ulaşma ihtimallerine

⁴⁰ Faruk Yalvaç, "Uluslararası İlişkiler ve Marksizm: Marksizmi Uluslararasılaştırmak ve Marksist Bir Uluslararası İlişkiler Kuramı'na Doğru", *Marksizm ve Uluslararası İlişkiler Kuramları*, Derleyen: Faruk Yalvaç, İmge Kitapevi Yayınları, Ankara 2017, s.20.

karşı uluslararası konjonktürde hegomonik gücünü kullanarak çeşitli şekillerde sınırlamaktadır. Bu sınırlamaların esas nedeni uluslararası piyasadaki ekonomik artığın merkeze aktarılmasını önleyebilecek eylemlerin gerçekleşmesini engellemektir. Merkez ülkeler, uluslararası piyasada kendi ekonomik gücünü zedeleyebilecek siyasal veya herhangi bir merkez karşıtı eylemleri engelleyebilmek için diğer uydu ülkelerini kullanarak gücünü devam ettirmeye çalışmaktadır. Merkez ülkenin kullandığı bazı teknikler arasında ekonomik yaptırımlar, yalnızlaştırma politikaları, hedef ülkenin insani değerleri yok saydığını iddia etme, uluslararası barışı, güvenliği ve istikrarı tehdit ettiği algısı oluşturma sayılabilmektedir. Bu doğrultuda merkez ülke, çevre ülkenin hem iç hem de dış politikasını kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirebilecektir. Uluslararası konjonktürde yalnız kalmaktan, ekonomik olarak daha güçsüz duruma düşmekten korkan, iç siyasetinde ise istikrarsızlıktan ve merkezin kışkırtmaları sonucunda isyana kalkışabilecek grupların huzursuzluk çıkarmasından korkan çevre ülke ise tüm bu endişelerinin gerçekleşmemesi için merkez ülkeden ayrı hareket edememekte ve bağımlılığını kesememektedir.

Yarı-çevre ülkeler ise merkez ülkelerin çevre ülkeler üzerinde uygulamış olduğu bu politikalar için bir maşa görevi görmektedir. İlgili ülkeler, merkez ülkelerin çevre bölgeler içerisindeki jandarma kolunu oluşturmaktadır. Yarı-çevre ülkeler, merkez ülkeler ile iletişimlerine zarar gelmemesi için çevre ülkelere baskı uygulamakta ve uluslararası temada görece sahip oldukları özerkliği/gücü kaybetmemek için çevre ülkeler aleyhine hareket etmektedir. Bu doğrultuda merkezin çevreye uygulamış olduğu ekonomik yaptırımlara ve yalnızlaştırma politikalarına bazen kendi isteğiyle bazen de kendi çıkarlarına zarar verecek dahi olsa merkezin gücüne boyun eğmek suretiyle katılmaktadır. Yarı-çevre ülkeler, merkezin çevreye yönelik öne sürmüş olduğu iddialara da içinden gelerek olmasa da katıldığını beyan etmektedir. Sonuç olarak merkezin ekonomik gücü ile elde etmiş olduğu siyasal alan başta olmak üzere hegemonya alanı yarı-çevre ve çevre ülkeleri kendi çıkarları doğrultusunda yönetmesine olanak sağlamaktadır. Yarı-çevre ve çevre ülkenin merkeze olan bağımlılığı merkezin gücünü daha fazla pekiştirmekte ve devamlılığını sağlamaktadır.

1.3. Modernleşme Teorisi ve Bağımlılık Teorisi

Bağımlılık teorisi, ortaya çıktığı dönemin fenomen olan kuramı modernleşme kuramına tepki olarak doğmuş olması nedeniyle kendisini anlamak için modernleşme kuramını detaylı olarak anlamak büyük önem kazanmaktadır. II. Dünya Savaşı akabinde bağımsızlık mücadelelerini kazanan sömürge devletleri, üzerlerine yapışan sömürge sıfatından kurtulmuşlar fakat bağımsızlıklarını devam ettirebilmek için gelişmiş ülkeler ile aralarında uçurum olan alanlarını geliştirme gayretleri içerisinde girmişlerdir. Bu doğrultuda ilgili devletlerin gelişmelerini nasıl sağlayabilecekleri sorusu ise akademide hararetli tartışmalara neden olmuştur. İlgili tartışmaların sonucunda ortaya çıkan argümanlar bütünü de bir bölümü Batılı düşünürler tarafından öne sürülen klasik liberal teorinin bir kolu olan modernleşme teorileri etrafında şekillenmiştir.

Kısaca modernleşme teorisyenlerine göre, azgelişmiş ülkeler arzu ettikleri gelişmiş sıfatını kazanabilmek için gelişmiş ülkelerin tarihsel süreçlerine odaklanmalıdır. Azgelişmiş ülkeler gelişmiş ülkelerin izlemiş oldukları yolların benzer bir versiyonunu izlemeli, küresel ölçekte karşılaştırmalı üstünlüğe sahip oldukları ürünlerin üretimine odaklanmalı ve uluslararası ticarete serbest ticaret ilkelerine sadık kalmalıdır. Böylelikle arzu ettikleri gelişme statüsüne erişebileceklerdir.⁴¹ Gelişme, gelişmiş ülkelerin tarih içerisinde geçirdikleri evrelerden aynı ölçüden geçmeden mümkün olamamaktadır. Zaten azgelişmiş ülkelerin geri kalmaları da henüz bu aşamaları geçmemiş olmalarından kaynaklanmaktadır.

Modernleşme teorisinin savunucularına göre; azgelişmiş ülkeler endüstrileşmiş Batılı ülkelerin ortaya koydukları gelişme modellerini birebir uygulamaları sonucunda modernleşme süreçlerini tamamlayabileceklerdir.⁴² Modernleşme teorisyenlerine göre azgelişmiş ülkelerin geri kalma sebepleri iç yapısal problemleri ve sorunlu sistemleridir. Bu durum ile başa çıkmaları için ise gelişmiş

⁴¹ Hakan Övünç Ongur ve Başak Yavçan, *a.g.m.*, s.307.

⁴² Nermin Abadan, “Siyasal Gelişme Teorileri ve Modeller”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt:25, No:4, 1970, s.20.

Ülkelerin desteğine ihtiyaçları vardır.⁴³ Bu doğrultudan bakıldığında modernleşme teorisi içerisinde gelişmiş ülkelere de azgelişmiş ülkelere rehber olma görevi verilmektedir. Ayrıca ilgili teoriye göre azgelişmiş ülkeler aslında avantajlı bir konumdadırlar. Çünkü onların önünde gelişmiş ülkelerin gelişim süreçleri bir nevi ders niteliği taşımaktadır. İlgili lkeler, gelişmiş ülkelerin gelişme süreçlerine odaklanarak onların yapmış olduğu bazı hataları yapmadan gelişimlerini tamamlayabilirler ve böylece gelişim süreçlerini daha kısa bir zaman aralığında sonulandırabilirler.

Aynı zamanda modernleşme; bir toplumun sadece ekonomik değil sosyal, kültürel ve politik alanlar başta olmak üzere tüm alanlarında gelişmiş Batılı toplumlarla benzer değerler bütününe sahip olması ile mümkün olmaktadır. Böylelikle ideal dünya toplumu oluşabilecektir. Fakat bu doğrultuda akılda bazı sorular belirlemektedir. Gerçekten tüm toplumlar için tek bir gelişme reçetesi mümkün olabilmekte midir? Her toplumun kendi kültürel-sosyal-politik-inanç sistemlerinin tek bir tip olarak düzenlenmesi gerçeği ne derece mümkündür? Ayrıca gelişmiş ülkeler neden azgelişmiş ülkelerin salt gelişimi için çaba sarf etmektedir? Gelişmiş ülkelerin azgelişmiş ülkelere yardımları kapsamında ulusal çıkar kavramı ne derecede göz ardı edilebilecektir? Bu gibi sorular daha da arttırmak tabi ki de mümkündür.

Modernleşme teorisyenlerinin en önemli isimlerinden biri olan W. W. Rostow, azgelişmiş ülkelerin gelişebilmesi için beş aşama ne sürmüştür. Bu aşamalardan ilki tarım ile bağdaştırılan geleneksel toplum aşamasıdır. İkinci aşama ise tarım başta olmak üzere modern bilimin kullanılmaya başlandığı ve sanayinin temellerinin atıldığı n koşullar aşamasıdır. nc aşama teknolojinin önem kazandığı kalkış aşamasıdır. Dördüncü aşama kitlelerin yaşam standartlarının gelişmemiş fakat sanayileşme sürecinin ileri seviyelere ulaştığı olgunlaşma aşamasıdır. Beşinci ve son aşama ise kitlelerin alım gücünün artığı, arzın değil talebin üretim şekillerini belirlediği, sosyal refah seviyesinin artması ile tüketimin arttığı kitle tüketim aşamasıdır. Tüm bu aşamaları tamamlayan ülkeler modern ve gelişmiş ülke statüsüne ulaşabileceklerdir.⁴⁴

⁴³ Hayriye Erbaş, *a.g.m.*, s.13-15.

⁴⁴ W. W. Rostow, *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*, Cambridge University Press, Cambridge, 1960.

Modernleşme teorisinin öne sürmüş olduğu gelişme önermeleri bağımlılık teorisi tarafından çok fazla iyimser ve ütöpik olmakla eleştirilmektedir. Uluslararası işbölümünde az gelişmiş çevre ülkelerin karşılaştırmalı üstünlüğe sahip oldukları ürünlere odaklanması gerektiği öne sürülmekte fakat çevre ülkelerin uzmanlaşması gereken sektör tarım sektörü başta olmak üzere getirisi az olan alanlarla sınırlandırılmaktadır. Bu doğrultuda çevre ülkelerin tarım ve hammadde ihracatından kazandıkları gelir ile merkez ülkelere sanayi ve teknoloji ürünleri ithal edebilmesi beklenmektedir. Böylelikle çevre ülkelerin bütçesinde kapanması zor derinlikler meydana gelmektedir. Aynı zamanda sistem içerisinde gelişmiş merkez ülkelerin sayısı az gelişmiş çevre ülkelerin sayısından oldukça azdır. Çevre ülkeler tarıma yöneltildiği için dünya piyasasında tarım ürünleri üretiminde arz fazlası oluşmakta ve bu durum tarım ürünlerinin daha da ucuza satılmasına sebebiyet vermektedir. Merkez ülkelerin tarım ithal edebileceği ülke sayısı artıkça çevre ülke ile arasında var olabilecek karşılıklı bağımlılık ihtimali de ortadan kalkmaktadır.

Diğer taraftan modernleşme teorisinin öne sürmüş olduğu çevre ülkenin geri kalmışlığının avantajları da şiddetle eleştirilmektedir. Bağımlılık teorisine göre, dönemin merkez ülkelerinin özellikle 18. ve 19.yy'larda kalkınmasını tamamlamasındaki en büyük etken sömürü avantajlarıdır. Merkez ülkeler sömürdükleri devletlerden hammadde ve ucuz işgücü almış ve kalkınmalarını bu şekilde gerçekleştirebilmişlerdir. Fakat çevre ülkelerin buna benzer bir alternatifi bulunmamaktadır. Bunun yanı sıra çevre ülkeler hammadde ve tarım ürünleri satmakta ve yabancı yatırımları kendi ülkelerine çekebilmek için sürekli kendi aralarında bir rekabet içerisinde hareket etmek zorundadır.

Aynı zamanda modernleşme teorisinin çevre ülkelerin kalkınması için merkez ülkelere rehber olma görevini önermesi de salt bir iyimserlikten başka bir şey değildir. Bağımlılık teorisine göre merkez ülkenin zenginliği çevre ülkenin fakir kalmasına bağlıdır. Uluslararası sistemde merkez ülke, rehber olma rolünden çok kendi çıkarları doğrultusunda ve zenginliğini koruma pahasına çevre ülkeyi manipüle etmekte ve yönlendirmektedir. Merkez ülke tarafından çevre ülke iç ve dış alanlarında merkez ülkeye hizmet edecek şekilde konumlandırılmakta ve bu konumun devamlılığı için çaba sarf edilmektedir. Merkez ülkenin güçlü statüsünün devamlılığı için çevre

ülkenin kendisine bağımlı kalması büyük önem arz etmektedir. Tüm bu sebeplerden mütevellit modernleşme teorisi, bağımlılık teorisi tarafından büyük eleştirilerin odağı haline gelmektedir. İkili arasındaki bu çatışma literatürde kalkınma teorileri açısından da büyük önem arz etmektedir.

2. BAĞIMLILIK TEORİSİ VE DIŞ POLİTİKA ANALİZİ

Dış politika kavramı, üzerinde düşünülmesi yakın bir geçmişe sahip bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Önceleri güçlü hükümdarların ya da güçlü karakterlerin elinde olan bu kavram, I. Dünya Savaşı sonrası dünya genelinde yaşanan yıkımın bir daha yaşanmaması için ulusların birbiri ile diplomasi yoluyla iletişime geçmesini öngören görüşler etrafında sınırlarını genişletmeye başlamıştır.

Dış politika kavramı kısaca bir devletin başka bir devlete/devletlere ya da daha geniş çapta uluslararası sisteme karşı izlemiş olduğu eylemler bütünü anlatmaktadır.⁴⁵ Holsti'ye göre geniş anlamda, dış politika bir devletin gereksinimleri, istekleri, amaçları ve kabiliyetleri doğrultusunda karar-alma süreci ile şekillendirilen ve uluslararası sistemde hedeflediği amaçlara ulaşabilmek için dış çevresine yönelik uygulamış olduğu siyasal altyapılı tutum ve davranışlar bütünüdür.⁴⁶ Dış politika kavramı bir devletin bir başka devletle/devletlerle kendi çıkarları doğrultusunda siyasal güdüler başta olmak üzere birçok alandaki hedeflerini gerçekleştirebilmek için kurmuş olduğu iletişimsel bütünü kapsamaktadır.

Uluslararası sistem içerisinde devletlerarası ilişkilerin görünür olması ile önem kazanan dış politika kavramı sonucunda gündeme alınan bir diğer konu dış politika analizi konusu olarak karşımıza çıkmaktadır. Devletlerin dış politikalarını belirleyen etkilerin neler olduğu konusu araştırmacılar tarafından büyük bir ilgi ile karşılanmış ve bu vesile ile bir devletin diğer devlet/devletlerle ilişkilerini düzenlerken nelerden etkilendiği ya da uluslararası sistemde izlediği yolun ne tür etkenler etrafında şekillendiği analizi edilmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda önem kazanan dış politika

⁴⁵ Ömer Kürkçüoğlu, “”Dış Politika” Nedir? Türkiye’deki Dünü ve Bugünü”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt:35, No:01, 1980, s.311.

⁴⁶ Abdulkadir Baharççek ve C. Emek İnan, “Dış Politika ‘nın Belirlenmesinde Ulusal Güvenlik Algısının Rolü”, *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, Cilt:4, No:1, İlkbahar 2013, s.103.

analizi kavramı da farklı görüşler etrafında şekillenmiş bir kavramdır. Dış politika analizi devletlerin uluslararası sistemde ne tür davranışlar sergilediği, sergilemesi gerektiği, bu tutumlarını etkileyen veya yönlendiren faktörlerin neler olduğu, iç politika-dış politika ayrımı-benzerliği-birbirini etkileme oranları üzerinde çalışmaların yapıldığı bir daldır.

Dış politika analizi çalışmaları tarihsel olarak bakıldığında kökenleri 1950'lere kadar götürülen ve çeşitli bilim dalları ve özellikle sosyal bilim dalları tarafından çalışılan bir daldır. Dış politika, uluslararası sistem içerisinde devletlerin diğer devletlere karşı davranışları doğrultusunda şekillendiği için uluslararası ilişkiler disiplini içerisinde de hemen hemen tüm temel yaklaşımlar tarafından incelenmiştir.⁴⁷ İlgili disiplin içerisinde çeşitli alanlarda birbirine alternatif sunmaya çalışan kuramların teorisyenleri aynı hassasiyeti uluslararası düzeni derinden etkileyen dış politika alanında da göstermekte ve bu doğrultuda alan yazında dış politika analizi dalında farklı görüşler kendini göstermektedir. Disiplin içerisindeki tüm yaklaşımların sahip oldukları farklı bakış açıları sayesinde dış politika sorunlarına böylelikle analizine birbirinden ayrı çözüm ve öneri sunulmasına olanak sağlanmaktadır.

İlk ayrım sistem içerisindeki devlet ilişkilerinde temel etmenin ne olduğu hususu üzerine oturtulmuş tartışmalar etrafında şekillenmektedir. Dış politika kavramı üzerindeki çeşitli tanımlamalardan kaynaklı olarak ilgili alanda kesin bir etmen üzerinde uzlaşmamaktadır. Fakat tüm bu farklılıklara rağmen üzerinde büyük bir uzlaşma sağlanan konu dış politikanın temel aktörünün devlet olduğu görüşüdür.⁴⁸ Dış politika sisteminde bazı yaklaşımlar tarafından devletin etkisi eleştiriliyor olsa da eleştirilenin devletin sistem içerisindeki yeri olmasından dolayı sistem içerisinde devletin temel etken olması değiştirilemeyen bir gerçeklik olarak karşımıza çıkmaktadır. Dış politika alanında önem kazanan en önemli unsurlardan biri çıkar kavramıdır. Bu doğrultuda öne çıkan ulusal çıkar kavramıdır. Devletlerin dış politika hareketlerini belirleyen ana etmen ulusal çıkar kavramıdır.

⁴⁷ Fulya Ereker, "Dış Politikayı Analiz Etmek: Dış Politika Analizinde Yapan-Yapı Sorunu", *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, Cilt:9, No:36, Kış 2013, s.47.

⁴⁸ Yusuf Çınar, *Örneklerle Dış Politika Analizi*, Dora Yayın, Bursa 2018, s.8.

Dış politika alanını devletle bağdaştıran realist bakış açısına göre devlet, bağımsız, egemen, çıkarıcı ve rasyoneldir. Realistlere göre uluslararası sistem tıpkı bireyler gibi anarşik bir yapıya sahiptir ve devletler, bu anarşik yapı içerisinde dış politikalarını belirlerken kendi fiziksel, siyasi ve kültürel kimliklerini diğer devletlere karşı korumak amacı ile fayda-zarar hesaplaması yapmaktadırlar. ⁴⁹Bu hesaplamanın ana sebebi, her devletin kendi adına faydalı olacak eylemler ile dış politikasını oluşturması ve böylelikle bir devletin çıkarının diğer devlet adına tehdit oluşturabileceği algısıdır. Böylelikle her bir devlet, sistem içerisinde güç kazanmaya çalışmakta ve bu güç isteği doğrultusunda hedef ve planlamalar yaparak dış politikasını belirlemektedir.

Devletler dış politika davranışlarında rasyonel bir tavır sergilemektedir. Böylelikle dış politika davranışı, diğer devletlerin politikaları çerçevesinde ve anarşik uluslararası sistem içerisinde fayda-zarar güdüsü ile oluşturulan rasyonel bir davranışın ürünüdür. Devletlerin dış politika davranışlarındaki ana hedefi en fazla faydayı en az maliyetle gerçekleştirmektir. Ayrıca realistler içyapıdaki farklılıkları yok sayarak her devletin benzer dış politika hedeflerine, özelliklerine ve beklentilerine sahip olduğunu ileri sürmektedir. Bu argümandan hareketle her devletin dış politikasını etkileyen etmenler; ulusal güvenlik, devletin bekası, toprak bütünlüğü, siyasi bağımsızlık, egemenlik haklarının korunması ve toplumsal bütünlüğün korunması gibi ulusal çıkarları olarak sayılabilir. Tüm bu etmenleri sağlayabilmek için devletler dış politikaları ile uluslararası sistem içerisinde güç kazanma eğilimindedirler. Böylelikle devletler, dış politikalarını şekillendirirken diğer devletlerden daha güçlü olma güdülerini hareket etmekte ve bunun sebebi olarak da her devletin aynı güdü ile hareket ettiği inancını öne sürmektedirler. Realistler aynı zamanda iç politika ve dış politikayı kesin bir dille ayrı alanlar olarak betimlemektedir. İç politika alçak politika alanları olarak tanımlanırken dış politika yüksek politika alanı olarak tanımlanmaktadır.⁵⁰

1960'lerden itibaren realizmin sistem içerisindeki baskın ve karamsar bakış açısına karşı durmaya çalışan yeni düşünce gelenekleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu

⁴⁹ Ertan Efegil, *Dış Politika Analizi (Ders Notları)*, III. Basım, Gündoğan Yayınları, İstanbul 2018, s.72.

⁵⁰ Ertan Efegil, *Dış Politika Analizi...*, s.72-75.

doğrultuda öne çıkan teori davranışsalcılık teorisidir. Davranışsalcı okulun realist perspektife ilk eleştirisi, görüşlerinin herhangi bir bilimsel geçerliliğe sahip olmadığıdır.⁵¹ Davranışsalcıların ana amacı, dış politikayı verili bilimsel paradigmlar ışığında ele almaktır ve böylece devletlerin davranışlarının önceden bilinebileceğini öne sürmektedirler. Teorinin savunucularından David Singer'e göre devletlerin dış politika davranışları, ulusal devlet düzeyi ve uluslararası sistem düzeyi olmak üzere iki düzeyde açıklanabilir. Singer'in çalışmaları teori içerisinde çeşitli çalışmalara etki etmiştir. Bunlardan biri, dış politikanın sistemik belirleyicilerine öncelik veren Sistem Analizi yaklaşımıdır. Sistem analizinin amacı, bilimin davranışsal anlayışına sadık kalmak kaydıyla farklı sistemsel modeller oluşturarak devletlerin dış politika davranışlarını tahmin etmeye çalışmaktır. Bir diğer etkisi ise Karar Verme Yaklaşımı üzerindeki etkisidir. Bu yaklaşım, devlet düzeyinde dış politikanın iç kaynaklarına odaklanmaktadır. Karar verme yaklaşımı ile dış politika analizine bireysel ve grup davranışının öznel dünyasını anlamlandırmak için psikoloji ve sosyoloji bilim dallarının eklenmesi sağlanmıştır. Yaklaşımın ana amacı bireylerin ve hükümetlerin karar verme sürecindeki etkisini incelemektir. Tüm bunların sonucunda realizmin aksine davranışsalcılara göre devletler ve hükümetler dış politika kararlarında biricik ve rasyonel varlıklar değildir.⁵²

Liberaller, realistlerin aksine dış politikanın merkezine bireysel özgürlükleri, talepleri ve çıkarları koyarak devletler-bireyler-uluslararası sistemde barışın mümkün olabileceği inancını taşımaktadır. Liberaller, realistlerin aksine ulusal çıkar kavramını bireysel hak ve talepler ile açıklamakta ve devletleri bu talepleri yerine getirmede bir araç olarak ve bireylerin ilgili sosyal-siyasal haklarını güvence altına almakla görevlendirmektedir. Liberal teori iç politika – dış politika ayrımını reddetmektedir. Sahip olduğu bireyci bakış açısı doğrultusunda liberal teoriye göre, dış politika alanı bireylerin fikirlerinden, isteklerinden ve de gayelerinden doğrudan etkilenmektedir. Devletlerin dış politikasındaki farklılıklar da ilgili alandaki iç politikalarında var olan farklılıklardan kaynaklanmaktadır. Liberal bakış açısına göre devletler, iç politikanın

⁵¹ Yusuf Çınar, *a.g.e.*, s.9.

⁵² M. Fatih Tayfur, "Main Approaches to the Study of Foreign Policy: A Review", *METU Studies in Development*, Cilt: 21, No:1, 1994, s.121.

etkisinin yanı sıra dış politikada uluslararası düzlemde tekil aktör de değildirler. Devlet kavramı, birden fazla devlet ve devlet-dışı aktörlerden oluşan soyut bir kavramdır. Dış politikanın temel aktörleri olan karar verici konumundaki bireyler, çok uluslu şirketler, çıkar grupları vb. yapılanmalar dış politika kararlarında kendi çıkarları doğrultusunda rol aldıkları için de ideal rasyonaliteden bahsetmek imkansız hala gelmektedir. Uluslararası barışın sağlanması için uluslararası örgütlere ve hukuka büyük önem veren liberal teori, aynı zamanda karşılıklı bağımlılığa da aynı önemi vermektedir. Küreselleşen dünyada ekonomik ilişkilerin dış politikada etkin rol oynaması ile karşılıklı bağımlılık kavramının uluslararası barışa büyük destek vereceğini savunmaktadırlar. Ekonomik olarak birbirlerine karşı bağımlı olan devletler, sistem içerisinde zarar görmemek adına barışa yönelmekte ve dış politikalarında bu idealler doğrultusunda hareket etmektedirler.⁵³

Dış politika alanında çalışmalar yapan bir diğer teorisi ise çalışmanın ana çalışma alanı olan bağımlılık teorisidir. Bağımlılık teorisi, ülkeleri merkez ve çevre ülkeler olarak sınıflandırmakta ve dış politika alanında çevre ülkenin dış politikasının merkez ülkeye bağımlı bir dış politika geliştirdiğini öne sürmektedir. Bağımlılık teorisi, Üçüncü Dünya bakış açısına dayanarak dış politika alanını incelemesiyle diğer teorilerden ayrılmaktadır. İlgili yaklaşımda zengin, gelişmiş merkez ülkeler ile görece fakir, gelişmemiş ya da azgelişmiş çevre ülkelerin ilişkileri incelenmekte ve bu iki grup arasındaki ilişkilerin çevre ülkenin dış politikasını hangi yönde etkilediği incelenmektedir. Teori kapsamında çevre ülkenin merkez güdümünde bir dış politika oluşturduğunu ve kendi çıkarlarını merkez ülke çıkarları ile pekiştirmeye çalıştığı öne sürülmektedir. Çevre ülke, zaman içerisinde merkez ülke ile olan bu bağımlı ilişkisini yok etmeye çalışmaktadır. Bu doğrultuda çevre ülkenin merkez ülke ile olan ilişkisinin olumlu ya da olumsuz ilerlemesindeki motivasyon gerekçeleri kapsamında bağımlılık teorisi içerisinde çevre ülkenin dış politikasının analizi yapılmaya çalışılmaktadır. Teoriye göre, çevre ülkenin merkez ülke ile olan ilişkisi merkez yanlısı ya da merkez karşıtı olmak üzere iki farklı bakış açısı ile ele alınmaktadır.

⁵³ Ertan Efeğil, “Türkiye’deki Karar Vericilerin Dış Politika Anlayışları: Realizme Karşılık Liberal Bakış Açısı”, *Dış Politika Teorileri Bağlamında Türk Dış Politikasının Analizi Cilt 1*, Derleyen: Ertan Efeğil ve Rıdvan Kalaycı, Nobel Yayınları, Ankara Nisan 2012, s.12-14.

Merkez yanlısı dış politika ile merkez karşıtı dış politika anlayışı aynı ülke içerisinde farklı dönemlerde kendini gösterebilmektedir. Bağımlı dış politikadan şikayetçi olan çevre ülkedeki bireyler, devrim ya da askeri darbe yoluyla iktidarı yıkıp kendi iktidalarını kurabilirler ve dış politika anlayışlarını merkez karşıtı eylemlerle şekillendirebilirler. Bir diğer ihtimal de gerçekleşmesi görece daha zor olan çevre ülke iktidarının uluslararası sistemdeki değişimlerin sonucunda merkez yanlısı dış politika anlayışından merkez karşıtı dış politika anlayışına geçebilmesidir. Fakat ikinci ihtimal daha zor bir değişim ihtimalidir. Çevre ülkenin merkeze bağımlı dış politikasının değişiminde genellikle ya demokratik yollarla gerçekleşen iktidar değişiklikleri ya da devrim-darbe yoluyla iktidar değişikliği en büyük rolü oynamaktadır. Bağımlılık teorisi kapsamında ele alınan dış politika analizinde yoğunlaşılacak ana konu; çevre ülkenin merkez yanlısı ya da merkez karşıtı dış politika izlemesinin altında yatan sebeplerin incelenmesi üzerinedir. Çalışmanın bir sonraki bölümünde bir ülkenin merkez ülke ile olan dış politik ilişkilerini etkileyen faktörler detaylı şekilde ele alınmaktadır.

2.1. Merkez Yanlısı Dış Politika

Bağımlılık teorisi marksist kanadın aksine dış politika alanına özel bir ilgi göstermektedir. Merkez yanlısı dış politika anlayışında çevre ülkenin dış politika kararlarında merkez olarak adlandırılan gelişmiş ülkelere bağımlı olduğu varsayımı ile yola çıkmaktadır. Dış politika açısından bağımlılık, çevre ülkenin merkez konumundaki bir ülkeye siyasi, iktisadi ve kültürel alanlar başta olmak üzere çeşitli alanlarda bağımlı olması sonucunda dış politikasını da o ülke ile uyumlaştırmaya çalışmasıdır.⁵⁴ Johan Galtung, Samir Amin, Andre Gunder Frank, Paul Baran ve Immanuel Wallerstein gibi akademisyenlerin merkez-çevre ve merkez-yarı çevre-çevre yaklaşımlarını temel alan Jeanne A. K. Hey gibi araştırmacılar, bağımlılık kuramı çerçevesinde uygun dış politika çalışmaları üretmeye çalışmışlardır.⁵⁵

⁵⁴ Müge Aknur, “Bağımlılık Yaklaşımı ve Türk Dış Politikası; Merkez Yanlısı Dış Politikadan Merkez Karşıtı Dış Politikaya: Kıbrıs Barış Harekati”, *Dış Politika Teorileri Bağlamında Türk Dış Politikasının Analizi Cilt 1*, Derleyen: Ertan Efegil ve Rıdvan Kalaycı, Nobel Yayınları, Ankara, Nisan 2012, s.32.

⁵⁵ Ertan Efegil, *Dış Politika Analizi...*, s.79.

Bağımlılık teorisine göre çevre ülkeler, merkez ülkelere olan bağımlılıklarından dolayı kendi çıkarlarını ve önceliklerini dış politika alanlarında ilk sıralara koyamamaktadır. Çevre ülkeler dış politikalarını merkez ülkenin beklentileri ve istekleri çerçevesinde şekillendirmeye mahkumdur. Bu durumun tersi bir şekilde dış politika planlamaları doğrultusunda merkez ülke tarafından cezalandırma yöntemi uygulanarak başa çıkamayacakları iktisadi ve politik yaptırımlarla karşı karşıya kalabilmektedirler. Fakat Latin Amerika ülkelerinin dış politika davranışlarını ele alan Jeanne A. K. Hey, çevre ülkenin sadece merkez yanlısı bir dış politika geliştirmek zorunda kaldığı yönündeki görüşleri reddetmekte ve çevre ülkenin merkez ülke ile olan ilişkisinin farklı yönlerde gelişebileceğini ve bu durum altında yatan sebepleri öne çıkarmaktadır.⁵⁶

Çevre bir ülkenin gelişmiş olan merkez bir ülke ile dış politikasını pekiştirmeye çalışmasının en önemli sebebi ekonomik faktörler etrafında şekillenmektedir. Ekonomik bağımlılık, çevre ülkeye siyasal bağımlılık başta olmak üzere çoğu alanda bağımlılık yaratmaktadır. Fakat merkez yanlısı dış politikada, merkez ülkeler düşman olarak algılanmadığı için merkez ile yürütülen ekonomik ilişkiler de çevre ülke tarafından olumlu karşılanmaktadır.

Merkez yanlısı dış politikada, merkez ülke çevre ülke tarafından doğal bir düşman görülmediğinden dolayı çevre ülke dış politika amaçlarına ulaşmak için merkez aktörle birlikte çalışmayı amaçlayan bir politika üretmeye çalışmaktadır.⁵⁷

Dış politikada merkez yanlısı bir anlayış benimseyen çevre ülke iktidarının bazı genel özellikleri vardır. Bu iktidarlar genellikle Batı yönelimli, statükocu, modernleşme teorisine yakın duran, sağcı, liberal ve itaatkar özelliklere sahiptirler.⁵⁸ Çevre ülkenin iktidarının ilgili özellikleri merkez ülkenin çevre ülkeye bir yansıması olarak tekabül etmektedir. Çevre ülkenin iktidarı aslında kendi ülkesi içerisinde hemen hemen her alanda merkez ülkenin ilerlemesine yakın bir ilerleme kaydetmeye çalışmaktadır. Bu doğrultuda modernleşme teorisinin öne sürmüş olduğu argümanlar

⁵⁶ Ertan Efegil, *Dış Politika Analizi...*, s.79.

⁵⁷ Jeanne A. K. Hey, "Three Building Blocks of a Theory of Latin American Foreign Policy", *Third World Quarterly*, Cilt:18, No:4, 1997, s.633.

⁵⁸ Jeanne A. K. Hey, *a.g.m.*, s.633.

takip edilerek merkez ülke, kalkınma amaçları için bir rehber olarak kabul edilmektedir.

Merkez yanlısı dış politika anlayışına sahip politikacılar Batılı sanayileşmiş devletler ile ilişkilerini geliştirmeye, ilerletmeye ve mümkün olduğu kadar güçlendirmeye çalışmaktadır. İlgili anlayışa sahip politikacılar, yabancı yatırımı desteklemekte, merkez ülke tarafından yapılan dış yardıma ulaşmaya çalışmakta, neo-liberal ekonomik politikaları uygulamakta ve uluslararası sistemde merkez ülkenin çıkarlarına uymayan Üçüncü Dünya yönelimli çok taraflı örgütlerde aktif rol oynamaktan çekinmektedir.⁵⁹

Jeanne A. K. Hey, ilgili çalışmasında çevre ülkenin merkez yanlısı bir dış politika izlenmesinin arkasında yatan sebepleri yedi başlık altında toplamaktadır; 1) Ekonomik bağımlılık ve zayıflık, 2) Liderin/rejimin ideolojisi, 3) Çevre ülkedeki iç siyasal çalkantılar, 4) Merkez ülkenin doğrudan ve/veya dolaylı müdahaleleri, 5) Ulusal güvenlik anlayışının konumlandırılması, 6) Liderin uluslararası prestij kazanma isteği, 7) Kamuoyunun merkez ülkeye yaklaşımıdır.⁶⁰

2.1.1. Ekonomik Bağımlılık ve Zayıflık

Ekonomi, milletlerin birbiri ile münasebetleri başladığından itibaren ülkelerin ilişkilerini etkileyen bir kavram olarak gelişimini devam ettirmektedir. Uluslararası sistem içerisinde rol alan aktörlerin birbiri ile etkileşimleri incelenirken en önemli faktörlerden biri ekonomi olarak karşımıza çıkmaktadır. Ekonomik ilişkilerin uluslararası ilişkilerin bir konusu olup olmadığı tartışılan bir konu olagelmıştır. Klasik iktisatçılar; kontrol etme güdüsü ile hareket eden siyasi karar alıcılar ile serbestlik isteyen kapitalist sistemin bir çatışma halinde olabileceğini dile getirmekte ve bu yüzden ekonomi ile siyaset biliminin farklı konulara odaklandıklarını ve ayrı değerlendirilmesi gerektiğini belirtmektedir. Marksist teori ise sistem içerisinde ekonominin siyasi/politik davranışları etkileyen en önemli etken olduğunu dile getirmektedir. Merkantilist bakış açısına göre ise siyaset süreçleri devletçi özelliği

⁵⁹ Ertan Efegil, *Dış Politika Analizi*..., s.80.

⁶⁰ Jeanne A. K. Hey, *a.g.m.*, s.634-636.

kapsamında ekonomik faaliyetleri etkilemekte ve bu sebepten ötürü devletçi yaklaşım hem siyasi hem ekonomik anlamda milliyetçiliği beslemektedir. Tüm bu bilgiler ışığında günümüz dünyasında küreselleşmeyle birlikte ekonominin kazanmış olduğu önem sonucunda ekonomi ve siyaset birimleri arasındaki ilişkiyi reddetmek imkansızlaşmaktadır.⁶¹

Faruk Sönmezoğlu'na göre, bir ülke başka bir ülkenin herhangi bir eylemi yapmasını, yapmaya devam etmesini, yapmamasını ya da yapmayı durdurmasını isteyebilir. Bu isteği doğrultusunda hedef ülkeye kendi isteklerini gerçekleştirmeleri için dört farklı şekilde yaklaşabilir; isteklerinin faydalı olduğunu anlatan ikna etme yöntemi, isteklerinin yerine getirilmesi karşılığında avantajlar verdiği ödüllendirme yöntemi, isteklerinin yerine getirilmemesi sonucu yaptırım ve tehditlere başvurulmuş baskılama yöntemi ve isteklerinin yerine getirilmemesi sonucu savaşa kadar uzanacak tehditlerden oluşan zora başvurma yöntemi. Tüm bu yöntemler ile bir devlet, davranışını etkilemeye çalıştığı başka bir devlet üzerindeki siyasi etkisini arttırmaktadır. Bu yöntemlerin kullanımını kolaylaştıran en önemli etken ise ekonomi alanıdır. Bir ülke, ekonomik yardımda bulunarak ya da borç vererek ya da ithalat/ihracat alanında güçlü etkiye sahip olarak başka bir ülkeyi kendine bağımlı hale getirebilir ve tüm bu alanlarda ilgili ülkeyi ödüllendirme/cezalandırma yöntemleri ile etkileyebilmektedir. Bu duruma örnek olarak Amerika'nın Çin'in BM'ye üyeliği konusunda, ekonomik olarak kendisine bağımlı olan ülkeleri kendi isteği doğrultusunda oy kullanmaya ikna etmesi gösterilebilir.⁶² Siyasal etkinin ana kaynağı ekonomik bağımlılıktan geçmektedir. Bu doğrultuda ekonomik olarak güçlü olan ve hedef ülkeyi kendisine bağımlı hale getiren ülkeler uluslararası sistemde kendi istekleri doğrultusunda bağımlı ülkeleri hareket ettirmektedir. Böylelikle bağımlı olan çevre ülkeler dış politika davranışlarında ekonomik olarak bağımlı oldukları merkez ülkelerin istekleri ve çıkarları doğrultusunda eyleme geçmek durumunda kalmaktadır.

⁶¹ Ömer Ertuğrul Meral ve Ahmet Keser, "Ekonomik Göstergeler ile Dış Politika Analizi: Türkiye-Suriye İlişkileri Örneğinde Ekonomik Göstergelerin Siyasi Eylemlere Etkisi", *Türk Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Cilt:1, No:2, Ekim 2016, s.21-22.

⁶² Faruk Sönmezoğlu, "Ülkelerin Dış Siyasalarında Bir Siyasal Etki Aracı Olarak Ekonomik Önlemler", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt:40, No:1-4, 1984, s.221-223.

Bir ülkenin sanayileşme derecesi, sektörel olarak gelişme seviyesi ve global ekonomi sistemi ile etkileşimi, ekonominin dış politika üzerindeki etkisini belirlemede önemli bir yer tutmaktadır. Çünkü bir ülkenin uluslararası sistemde ekonomik olarak güçlü veya zayıf yapısı ve kalkınma derecesinin olumlu ya da olumsuz yönde ilerlemesi dış politika davranışı ile doğrudan ilişkilidir.⁶³ Bağımlılık teorisinin iki kanadını oluşturan yapısalcılık ve neo-marksizme göre, devletler arası ilişkiler ekonomik etkenlerin belirleyici bir role sahip olduğu bir dış politika alanında oluşmaktadır. İki ya da daha fazla ülke arasındaki ekonomik ilişkiler, ülkeleri, baskın olanlar ve bağımlı olanlar olarak ikiye ayırabilmektedir.⁶⁴ Bu ilişkisel döngü içerisinde bağımlı olan gelişmemiş ülkeler, baskın ve gelişmiş olan merkez ülkelerle bağımlı özellikler taşıyan ilişkileri doğrultusunda dış politikasını yönlendirmektedir.

Ekonomik kalkınma hedefi kapitalist dünya sistemi içerisinde tüm devletlerin baş hedefi haline gelmektedir. Bu doğrultuda azgelişmiş çevre ülkeler, gelişmiş merkez ülke statüsüne ulaşmak için merkez ülkeler başta olmak üzere diğer ülkeler ile sıkı etkileşimler içerisine girme amacı gütmektedir. Uluslararası sistem içerisinde yalnız kalmak istemeyen çevre ülkeler sisteme hakim olan merkez ülkeler ile derin bir bağlantı içerisinde olmaya gayret etmektedir. Bu durumun sebebi ise merkez ülkeden ayrılma fikrinin uluslararası düzlemde yalnızlaşmaya neden olacağı korkusudur.

Tüm bunların yanı sıra ekonomik olarak bağımlı ve zayıf olmak bir ülkeyi başka bir ülkeye muhtaç etmekte ve bu doğrultuda bağımlı olan çevre ülke, dış politika davranışlarında da bağımsız olamamakta, dış politika hareket alanı daralmakta ve merkez ülkeye bağımlı bir hareket alanına sahip olmaktadır. Aynı zamanda ulusal kalkınmasını gerçekleştirememekten ve uluslararası sistem içerisinde yalnızlaşmadan korkan çevre ülke, merkez ülkenin maddi ve manevi desteğini kaybetmek istememesi doğrultusunda dış politika kararlarını verirken merkez ülkeyi tehdit edecek veyahahut kızdıracak eylemlere girişmekten kaçınmaktadır. Çevre ülke, dış politika alanındaki

⁶³ Ertan Efegil, *Dış Politika Analizi...*, s.218.

⁶⁴ Davut Ateş ve Gülizar Samur Gökmen, "Bir Akademik Disiplin Olarak Uluslararası Politik Ekonominin Sınırları", *Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 15, No:1, 2013, s.58-59.

istek ve beklentilerini merkez ülkenin istek ve beklentileriyle pekiştirme çabasına girmektedir.⁶⁵

2.1.2. Liderin/Rejimin İdeolojisi

Bir ülkenin dış politika stratejileri belirlenirken karar vericilerin kararlarını etkileyen unsurlar; ulus ve uluslararası sistem içerisinde gelen baskı, destek, talep veya beklentilerin yanı sıra karar alıcının dünya görüşü, ulusal çıkar anlayışı, tehdidi algılama ve yorumlama yöntemi ve hatta yetiştirilme tarzı, idealleri, ideolojisi, eğitim durumu, teokratik yapısı, çevresi, tecrübeleri vb. kişisel özellikleri de büyük önem arz etmektedir.

Karar alma sürecinde ve bu süreçte etkin rol oynayan bireylerin özellikleri, dış politika kararlarının belirlenmesinde derinden ilişkili olmaktadır.⁶⁶ Bu nedenle dış politikada etkin rol oynadığına inanılan liderin davranışlarını anlamlandırmaya çalışan çeşitli çalışmalar önem kazanmaktadır. Tüm çalışmaların odaklandığı farklı yapılar ve durumlar olmasına rağmen ortak noktalarında bir tanesi liderlik kurumu olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca ülkelerin dış politika alanlarında karar verici mekanizmaların kimlerden oluştuğu ve ne tür bir yapıya sahip olduğu da önem kazanmaktadır. Karar verici birimlerde bir dış politika kararına ilişkin kimin ya da kimlerin görüş sahibi olabileceği, nihai kararın alınmasında ve uygulanmasında liderin etkisi dikkat edilesi gereken bir husustur. Devletlerin uluslararası sistem içerisindeki sınıflandırılma şekli de bize dış politika davranış kalıpları hakkında bilgi vermektedir. Merkez devletlere oranla görece zayıf olan devletlerde karar verme süreçleri liderlerinin özellikleri ile şekillenmektedir. Bu ülkelerde genelde karizmatik liderler ve ideolojileri, dış politikada baskın rol oynamaktadır. Bu sebeple liderlerin kişilikleri ve ideolojileri, karar vericilerin önyargıları, kültürel değerleri, siyasal ideolojileri, tutumları ve siyasal kültürleri dış politikada etkili olmaktadır.⁶⁷

⁶⁵ Jeanne A. K. Hey, *a.g.m.*, s.634-635.

⁶⁶ Ömer Ak, “Liderlik Profili Analizi ve Dış Politika: Turgut Özal ve Recep Tayyip Erdoğan”, *Dış Politika Teorileri Bağlamında Türk Dış Politikasının Analizi Cilt 1*, Derleyen: Ertan Efegil ve Rıdvan Kalaycı, Nobel Yayınları, Ankara Nisan 2012, s.503.

⁶⁷ Ertan Efegil, “Ortadoğu Ülkelerinin Dış Politikalarını Belirleyen Unsurlar”, *Ortadoğu Analiz Dergisi*, Cilt:4, No:47, Kasım 2012, s.57.

Liderin ideolojik yaklaşımı dış politika kararlarında önemli bir rol oynamaktadır. Bir lider, bir ülke ile olan dış ilişkilerinde karşısındaki ülkenin lideri ile ideolojik olarak uyumlu olup olmaması sonucunda ilgili ülkeye karşı davranışını belirleyebilmektedir. Liderlerin ideolojik olarak yaklaşımlarının uyumlu olması iki ülkeyi birbirine yakınlaştırırken bu durumun aksi bir senaryoda iki ülke arasındaki ilişkiler gerilebilir hatta birbirlerini uluslararası sistemde düşman olarak algılayabilecek olmalarından dolayı çatışmalar yaşanabilir. Bu durumun ana sebebi, her liderin uluslararası sistem içerisinde kendi ideolojisine destek olacak sistemleri görmek istemesidir. Bu duruma örnek olarak Soğuk Savaş dönemi ABD kapitalist sistemi ile SSCB komünist sisteminin diğer devlet liderlerinin ideolojik yaklaşımlarını etkileme çabası gösterilebilir.

Soğuk Savaş döneminde her iki blok da kendi ideolojik yaklaşımlarını tercih eden devletleri havuç ve sopa yöntemi ile etkileme çabasına girmiştir. Bu doğrultuda diğer devletler ya Batı yanlısı kapitalist ideolojiyi benimsemiş ya Doğu yanlısı komünist ideolojiyi benimsemiş ya da çok az bir kısmı her iki ideolojiyi reddederek tarafsızlığı benimsemiş ve Bağlantısızlar bloğunu oluşturmuşlardır. Yine aynı şekilde Bağlantısızlar hareketi de birkaç devlet liderinin ideolojik olarak ne Doğu ne Batı ideolojisi etrafında toplandığı dikkate alındığında liderlerin ideolojik yaklaşımlarının pekişmesinin bir sonucu olduğu karşımıza çıkmaktadır.

Merkez yanlısı dış politika izleyen çevre ülkenin liderinin ideolojik yaklaşımı, merkez ülkenin liderinin ideolojik yaklaşımı ile örtüşmektedir. Bu doğrultuda merkez konumuna yerleştirilen ülkenin genel olarak Batılı gelişmiş ülkeler olarak resmedilmesi sonucunda çevre ülkenin liderlerinin Batı yanlısı, modernleşme kuramı savunucusu, liberal politikalar izleyen ideolojik yapıya sahip bir karaktere büründüğü gözlemlenmektedir.⁶⁸ Böylelikle çevre ülkeler, dış politika kararlarında bu ideolojik altyapı doğrultusunda hareket etmekte ve merkez ülkeyi rol-model olarak kabul ettiği varsayılmaktadır.

---

⁶⁸ Jeanne A. K. Hey, *a.g.m.*, s.635.

2.1.3. Çevre Ülkedeki İç Siyasal Çalkantılar

Devletlerin dış politika davranışlarını etkileyen birçok aktör mevcuttur. Devletlerin iç ve dış politikalarının birbirinden ayrı alanlar olup olmadığı tartışma konusudur. Gelenekselci yaklaşım iç ve dış politika alanlarını kesin bir çizgi ile ayırma eğilimde iken yeni yaklaşımlar iç ve dış politika alanlarını ayırmanın tamamen mümkün olmadığını düşünmektedir. Soğuk Savaş sonrası dönemde, özellikle dış politika analizi araştırmalarında, iç ve dış politika arasındaki etkileşim sıklıkla ele alınmaya başlanmıştır. Bu durum bir ülkenin iç politikasındaki bir gelişmenin dış politika davranışlarını etkileyebileceği ya da uluslararası sistem içerisinde değişim getiren bir gelişmenin bir ülkenin iç politikasını etkileyebileceğini belirtmektedir. Bir dış gelişme olan Vietnam Savaşı, ABD iç siyasetini ve yapılanmasını etkileyebilirken, bir iç siyaset gelişmesi olan İran İslam Devrimi Ortadoğu üzerinde devletlerin dış politika davranışlarını değiştirebilmektedir.⁶⁹

Bir ülkenin dış politika alanında diğer devletlerle olan ilişkisi iç siyasetinde destek ya da eleştiri ile karşı karşıya kalabilir. İç siyasette etkin rol oynayan birey ve kurumlar, iktidarda olan lider/iktidar partisinin kendi ideolojileri ve beklentileriyle uyuşmayan bir dış politika yöneliminde olması durumunda lidere/iktidara karşı muhalif söylem ve eylemlerini sertleştirebilmektedir ve kendi halklarının desteğini alabilmek adına iç siyasetlerinde kargaşaya başvurabilirler. Halkın desteğini arkasına alan muhalif grup, liderin dış politikada izlemiş olduğu (örn: emperyalist ya da komünist ya da kapitalist vb.) politikaları sorun olarak göstererek darbeye ya da iktidar değişikliğine neden olabilmektedir. Bu doğrultuda bir ülke liderinin başka bir ülke ile olan dış ilişkileri, ilgili liderin kendi ülkesindeki gücünü güçlendirmesi ya da kaybetmesi açısından önem kazanmaktadır.

Hey'e göre, çevre ülkenin merkez yanlısı bir dış politika geliştirmesinin bir sebebi de ülke içerisindeki iç siyasal çalkantılardır. Bu durumun sebebi, çevre ülkedeki liderin/iktidar sahibinin siyasal olarak bölünmüş politikadaki pozisyonunu sağlamlaştırma ihtiyacıdır. Çevre ülkenin lideri, siyasal alanda kendi iktidarını

⁶⁹ İsmail Hakkı Elçi, "1938-1950 Dönemi Türkiye Siyasi Gelişmelerinin İç Politika Dış Politika Etkileşimi Bağlamında Analizi", *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt:5, No:1, Mart 2021, s.10.

güçlendirmek için merkez ülke ile ilişkilerini yakın tutmaya çalışabilmektedir. Özellikle ülke içerisindeki muhalif gruplar, solcu ve devrimci gruplarla anlaşarak hareket etmeye çalıştığı zaman çevre ülkenin lideri, ilgili gruplarla mücadele etmekte zorlandığını hissettiğinde merkez ülkeden yardım talep edebilmektedir.⁷⁰ Merkez ülke, çevre ülkedeki çıkarlarına aykırı bir ayaklanma karşısında ilgili lidere destek vermekte ya da tam tersi bir durumda çevre ülkenin liderinden desteğini çekerek iç siyasal çalkantılara destek vererek çevre ülkede askeri ya da muhalif grupların devrimlerine yardımcı olabilmektedir.

2.1.4. Merkez Ülkenin Doğrudan ve/veya Doğrudan Müdahalesi

Bir ülkenin diğer ülkeler ile olan dış ilişkilerinde ilgili ülkelerin kendisine karşı izlemiş olduğu politikalar da belirleyici faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Büyük devletlerin küçük devletler üzerinde hakimiyet kurma çabaları ikili devletler arası ilişkileri etkileyen faktörler arasında yerini almaktadır. Büyük güçlerde yaşanan gelişmeler diğer devletlerin iç politik süreçlerine etki ederek onların dış politikaları üzerinde söz sahibi olmasına olanak sağlar.⁷¹ Sistem içerisinde büyük güçler olarak tasnif edilen devletler, görece kendilerinden daha az güçlü olan devletlerin iç politikalarına müdahalelerde bulunabilmektedir. Büyük güçler kendi çıkarları doğrultusunda diğer devletlerin iç politikalarında meydana gelen çatışma ya da uzlaşıları desteklemektedir. Burada önemli olan aktör, büyük devletin kendi ulusal ve uluslararası çıkarlarına küçük devletteki iç uzlaşının mı yoksa iç çatışmanın mı yararına olduğu sorusudur. Bu doğrultuda büyük devletin kararları önem taşımaktadır. Unutulmaması gereken bir husus ilgili devletin uluslararası sisteme karşı uygulamış olduğu strateji ve ideoloji değiştikçe küçük devlete olan müdahalesinin şeklinin ve gücünün değişim gösterebilmesidir.

Merkez yanlısı dış politika kapsamında merkez ülkenin çevre ülkeye olan dolaylı ya da doğrudan müdahalesi de çevrenin dış politika davranışlarını etkilemektedir. Çevre ülkenin iç siyasetindeki tartışmalar merkez ülke tarafından ilgi

⁷⁰ Jeanne A. K. Hey, *a.g.m.*, s.635.

⁷¹ Gültekin Sümer, "Dış Politikada Süreklilik-Değişim Çekişmesi", *Uluslararası Hukuk ve Politika*, Cilt:6, No:23, 2010, s.87.

ile takip edilmektedir. Çevre ülkedeki iktidar çatışmaları, merkez ülkenin çevre ülke üzerindeki çıkarları açısından büyük önem arz etmektedir. Merkez devletler, kendi çıkarları doğrultusunda çevre ülkenin iç politikalarına müdahale edebildikleri gibi çevre ülkenin dış politika davranışlarına da müdahale edebilmekte ve böylelikle çevre ülkenin dış politika alanlarını ve serbestliğini kendi politikaları doğrultusunda şekillendirebilmektedir.⁷²

2.1.5. Ulusal Güvenlik Anlayışın Konumlandırılması

Ulusal güvenlik kavramı; genel olarak devletlerin egemenliğinin devamlılığını sağlamak için bir devletin siyasal, askeri ve ekonomik güçlerini uluslararası alanda kullanması süreci olarak oluşum göstermekte ve dış politikada karar vericilerin güvenlik algısına bağlı olarak zaman zaman ilgili devamlılığı sürdürebilmek amacıyla kullanılan yöntemlerin ve ulusal güvenlik algısının değişim gösterebildiği bir alanı oluşturmaktadır.⁷³

Bir devletin amaçlarından en önemlisi güvenlik alanının devamlılığını sağlamaktır ve devletlerin dış politika alanlarında hareket alanlarını belirleyen birincil faktör ulusal güvenlik kavramıdır. Bu doğrultuda ulusal güvenlik kavramına ilişkin yaklaşımlar da dış politika yaklaşımları tarafından büyük bir ilgi ile tartışılmış ve ulusal güvenlik kavramının içeriği, sınırları, hangi kesimleri tanımladığı araştırılmaya başlanmıştır. İlgili yaklaşımlar içerisinde geleneksel açıklama yöntemi stratejik düşünce ekolünden esinlenerek gelişim göstermiştir. Güvenlik ve dış politika arasındaki ilişkiye gerçekçi ve yapısal gerçekçi ekolün varsayımları doğrultusunda yaklaşım gösteren ilgili ekol, güvenlik kavramını devlet merkezli bir anlayış ile ele almaktadır. Devlet ve toplum arasındaki bağ dikkate alınarak devletin güvenliğinin toplumun güvenliğine eşit olduğu görüşü benimsenmektedir. Bu doğrultuda devletin güvenliği için atılacak her adım aynı zamanda toplumun güvenliğine hizmet etmektedir. Devletin güvenliğini tehdit edebilecek en önemli alan, devletin bekasının zarar görme ihtimalidir. Devletin bekasına karşı tehdit unsurları ise genel olarak dış devletlerden gelebileceği için ulusal güvenlik kavramı devlet merkezli bir kavram

⁷² Jeanne A. K. Hey, *a.g.m.*, s.635.

⁷³ Abdulkadir Baharçipek ve C. Emek İnan, *a.g.m.*, s.107-108.

olarak önem kazanmaktadır. Bu doğrultuda gelenekselci yaklaşıma göre ulusal güvenlik kavramı devlet merkezli bir niteliğe sahiptir. Dış politika kararlarındaki en belirleyici etken bir devletin ulusal güvenliğini devam ettirebilme yeteneğidir. Devlet, ulusal güvenliğin tek ve yegane öznesidir. Ve aynı zamanda ulusal güvenliği temin edecek olan kurum da devlet olduğu için devlet, ulusal güvenliğin bir objesi ve temin edicisidir.⁷⁴ Devletler uluslararası sistem içerisinde ulusal güvenliklerini güvence altına almak için diğer devletlerden daha güçlü olma eğilimi göstermekte ve güç ve ulusal güvenlik kavramları birbiri ile pekiştirilmektedir.

Soğuk Savaş sonrası değişen uluslararası konjonktürde ulusal güvenlik kavramına yönelik yaklaşımlar da sorgulanmaya başlanmış ve kavrama yönelik eleştirel yaklaşımlar önem kazanmıştır. Eleştirel güvenlik yaklaşımı gelenekselcilerin aksine devleti ulusal güvenliğin öznesi olmaktan çıkarmakta ve bireysel özgürlük ve refahı ulusal güvenliğin öznesi haline getirmektedir. Bu doğrultuda önem kazanan bireysel özgürlüklerin güvenliği, ekonomik güvenlik, iklimsel güvenlik, çevresel güvenlik, feminist yaklaşımın öne sürdüğü kadın güvenliği vb. güvenlikler öne çıkmaya başlamıştır. Eleştirel yaklaşımların hedefi haline gelen devlet yaklaşımı ulusal güvenlik anlayışının gerçekten toplumsal güvenliğe hizmet edip etmediği soruları gündeme getirilmiştir. Devletin güvenliğinin sağlanmasıyla bireylerin ve toplumun da güvenliğinin sağlanacağı anlamını benimseyen yaklaşımlar sorgulanmaya başlanmıştır. Devletin ayrıcalıklı, toplumdan bağımsız ve onun üzerinde hareket alanına sahip bir aktör olması tartışılmaya açılmış ve devletin güvenliği ve çıkarlarının toplumun güvenlik ve çıkarları ile eş değerde olduğu anlayışı reddedilmeye başlanmıştır. Eleştirel anlayışa göre bazen devletin güvenliğine aykırı olan durumlar birey ve toplumun güvenliğine olabilir ya da devletin güvenliğine uygun olan bazı durumlar bireyin ve toplumun güvenliğini riske atabilmektedir.⁷⁵

Eleştirel güvenlik yaklaşımlarının ilgili anlayışı marksizmin ulusal güvenlik anlayışında daha detaylı anlam kazanmaktadır. Marksizme göre devlet, üretim

⁷⁴ Tarık Oğuzlu, “Ulusal Güvenlik ve Dış Politika İlişkisi: Klasik Stratejik Düşünce Ekolü, Eleştirel Güvenlik Anlayışı ve Türk Dış Politikası”, *Dış Politika Teorileri Bağlamında Türk Dış Politikasının Analizi Cilt 1*, Derleyen: Ertan Efegil ve Rıdvan Kalaycı, Nobel Yayınları, Ankara Nisan 2012, s.316.

⁷⁵ Tarık Oğuzlu, *a.g.m.*, s.320-324.

araçlarına sahip olan sınıfların çıkarları doğrultusunda hareket etmekte ve devlet temelli ulusal güvenlik anlayışı da aynı şekilde sadece üretim araçlarına sahip sınıfın güvenliğine hizmet etmektedir.⁷⁶ Bu doğrultuda devletin ulusal güvenlik anlayışı toplumun tüm sınıflarının güvenliğini değil yalnızca sermaye sahibi sınıfın güvenliği ile paralel hareket etmektedir.

Devletlerin uluslararası sistem içerisindeki statüleri ve ulusal güvenlik anlayışları arasında da bağlantılar bulunmaktadır. Devletler, ulusal güvenlik anlayışlarını tanımlarken bazen sistem içerisinde yalnız kalmaktan korkarak hareket etmektedir. Bu doğrultuda ulusal güvenlik anlayışları sistem içerisinde birkaç devlet ya da blokla aynı özelliklerle tanımlanabilmektedir. Bu davranış türü özellikle sistem içerisinde daha düşük bir potansiyele sahip devletlerin davranışlarında görülebilmektedir. Uluslararası sistem içerisinde güçlü olan gelişmiş devletlerin desteğini alabilmek için zayıf-gelişmemiş ülkeler, sistem içerisinde ulusal güvenliklerini gelişmiş merkez ülkeler ile pekiştirmeye çalışmakta ve merkez ülkenin tehdit olarak tanımladığı olgulara karşı kendi güvenlik algılarını şekillendirmeye çalışmaktadır. Bu doğrultuda zayıf ülkeler ulusal güvenliklerini ve varlıklarını güvence altına alabilmek için güçlü devletler ile yakın iş birliği içerisinde olmaya gayret etmektedir.⁷⁷ Bu duruma örnek sayılabilecek çok fazla durum ve devlet bulunabilmektedir. Örneğin İkinci Dünya Savaşı'nda savaşa müdahil olmak istemese bile çoğu devlet ya Mihver Devletlerinin tarafında güvenlikleri için bulunmuş ya da Müttefik Devletler tarafında yer almıştır. Benzer şekilde bir durum Soğuk Savaş dönemi için de geçerliliğini korumaktadır. Günümüzde de bu durum bölgesel temelli tehditlerin çok olduğu Ortadoğu ülkeleri için de geçerli görünmekte ve görece daha zayıf olan ülkeler bölgesel tehditler karşısında büyük güç olan ABD'ye ulusal güvenlikleri için yakın tutumlar geliştirmektedir.

Burada önemli olan husus, devletlerin ulusal güvenliklerinin güçlü devletlerin çıkarlarına hizmet edebilme ihtimalinin yüksek oluşudur. Eğer devletlerin ulusal güvenlik algıları büyük güç olan merkez ülkelerin çıkarlarına hizmet etmiyorsa ilgili

⁷⁶ Fikret Birdişli, "Ulusal Güvenlik Kavramının Tarihsel ve Düşünsel Temelleri", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:2, No:31, 2011, s.164.

⁷⁷ Ertan Efegil, "Ortadoğu Ülkelerinin...", s.65.

devletlerin politikaları, sistem içerisinde uluslararası sisteme karşı tehdit olarak gösterilebilmektedir. Bu durum doğrultusunda eğer bir devlet merkez ülkenin çıkarları ve ulusal güvenliklerine aykırı bir ulusal güvenlik politikası geliştirirse sonucunda merkez ülke tarafından cezalandırılma ile karşı karşıya kalabilmektedir.⁷⁸ Merkez ülke, ilgili ülkeye karşı komşularını ya da çevre ülkenin sistem içerisinde tehdit olarak algıladığı devletleri destekleme politikaları gerçekleştirebilir. Aynı şekilde eğer çevre ülke ulusal güvenlik anlayışını merkez ülke ile pekiştirirse merkez ülke tarafından ödüllendirilmekte ve çevre ülkeye askeri sistemi başta olmak üzere çeşitli alanlarında yardımlar sağlanmaktadır. Bu duruma örnek olarak Suudi Arabistan'ın ABD tarafından askeri alanlarının desteklenmesi hatta Suudi Arabistan'ın güvenlik açısından ABD'ye bağımlı olacak derecede mahkum olması gösterilebilmektedir. Keza aynı şekilde çalışmanın ele alındığı dönemde meydana gelen Rusya-Ukrayna Savaşı'nda, ABD'nin Ukrayna'ya olan desteğini artırarak Aralık 2022'de askeri yardımda bulunacağını açıklaması da gösterilebilmektedir.

Merkez yanlısı bir dış politikanın önemli unsurlarında biri de ulusal güvenlik anlayışında aranmaktadır. Çevre ülkenin ulusal güvenlik anlayışında tehdit olarak algıladığı hususlar merkez ülke ile olan ilişkisini belirleyen önemli faktörlerden biridir. Çevre ülke, ulusal güvenlik politikalarını yukarıda belirtilen nedenlerden kaynaklı olarak merkez ülke ile pekiştirdiği takdirde merkez ülke ile aynı blokta yer almaya gayret etmektedir.⁷⁹ Ulusal güvenlik anlayışı, merkez ülkenin güvenlik anlayışları ile paralel tanımlanırsa çevre ülkenin merkez ülke ile etkileşimi artmakta ve aynı zamanda bu durum çevre ülkenin merkez ülkeye olan bağımlılığını artırmaktadır. Çünkü çevre ülke kendi ulusal güvenliğini güvence altına alması ve devam ettirebilmesi için sistem içerisinde merkez ülkenin kendi politikaları doğrultusunda diğer devletlere ayırmış olduğu yardım fonlarından yararlanmayı hedeflemektedir. Bu yardımlar genel olarak merkez ülkenin tehdit olarak algıladığı unsurlar için ayrılmış fonlardır ve kendi çevre ülkelerine askeri yardımlar olarak dağıtılmaktadır. Çevre ülke, sistem içerisinde yalnız ve güçsüz hissetmemek için merkez ülkenin ulusal güvenlik ve tehdit algıları doğrultusunda ulusal güvenliğini şekillendirme eğilimindedir.

⁷⁸ Ertan Efegil, "Ortadoğu Ülkelerinin...", s.59.

⁷⁹ Jeanne A. K. Hey, *a.g.m.*, s.635-636.

2.1.6. Liderin Uluslararası Prestij Kazanma İsteği

Liderin dış politika üzerindeki etkisi yadsınamayacak derecede önem arz etmektedir. Özellikle bir ülkenin yönetim şeklinde liderin rolünün baskın olduğu rejimlerde bu durum daha fazla önem kazanmaktadır. Dış politika karar alıcıları arasında yeri elzem olan liderin, dış politika beklentileri ve istekleri doğrultusunda sistem içerisinde bireysel beklenti ve istekleri de mevcut olmaktadır. Liderin dış politika üzerindeki etkisi özellikle Soğuk Savaş akabinde ilgi odağı olmuş ve liderin istek ve arzularının dış politika davranışları da araştırılan konulardan birisi olmuştur. Dış politika kararlarında ve dış politika süreçlerinde liderlerin kişilik yapıları, uluslararası sistemi ve iç siyaseti algılama biçimleri, tehdit ve ödülleri sınıflandırma şekilleri liderin dış politikada ve diğer devletlerle olan ilişkilerinde belirleyici bir faktördür. Liderin kendi siyasal başarılarında neyi hedeflediği liderin karar verme sürecini etkilemektedir.

Liderin uluslararası sistemde ulaşmak istediği kişisel hedefleri de liderin dış politikadaki davranış şekillerini etkilemektedir. Tarih bu durum ile ilgili örnekleri önümüze sunmaktadır. Hitler zamanında Almanya'nın dış dünyaya olan davranışları, Hitler'in sistem içerisinde halkını konumlandırma şekli kadar kendini konumlandırma şekli de anlaşılmadan çözümlemek imkansızlaşmaktadır.⁸⁰ Lideri dış politika kararlarında etkileyen etkenler yelpazesi büyük bir renk cümbüşü içerisinde ve bunlardan biri de liderin kişisel güç algısı ve egosudur. Bazı liderler, dış politika ilişkilerinde diğer devletler ile olan ilişkilerini düzenlerken bu durumun uluslararası sistem içerisinde kendisine saygınlık/prestij kazandırıp kazandırmadığı ya da kötü bir itibar kazandırıp kazandırmadığını da düşünerek hareket edebilmektedir.

Beklenti teorisi ile dış politika analizini harmanlayan bir çalışmada, liderin karar mekanizmalarını etkileyen etkenlerden bir tanesi uluslararası statü ve prestij isteği olduğu düşüncesidir. Bu doğrultuda liderlerin dış politika alanındaki eylemlerinin bir sonucu olarak sistem içerisinde saygı duyulacak bir pozisyona ulaşabilecekleri beklentisi yatmaktadır. Liderleri, uluslararası sistem içerisindeki

⁸⁰ Nurhak Gürel, "Dış Politika Analizi ve Uluslararası İlişkiler Disiplininin Sorunlarına Katkıları Üzerine Bir İnceleme", *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi*, Cilt:4, No:3, Aralık 2018, s.6.

eylemlerinde risk alma davranışına iten sebeplerden bir tanesi prestij isteğinden kaynaklanmaktadır. Liderin iç ve dış politikadaki prestij ve saygıyı kazanma yöntemini hangi yönelimlerin etkilediği de önemli bir husustur. Burada dikkat çeken duygu korku ve güven duygusudur. Lider, dış politika davranışlarını oluştururken bu iki duygudan birinin ya da ikisinin etkisi altında kalabilmektedir. Bir lider, sistem içerisinde var olan prestijini ve saygısını korumak ve geliştirmek adına tehdit olarak algıladığı devletlere karşı güven duyduğu diğer devletlere yakın tutumlar sergileyebilmektedir.⁸¹ Bu durum sonucunda liderin prestij ve saygı arzusu diğer devletlerle olan ilişkilerini etkilemektedir.

Eğer bir lider sistem içerisinde saygınlık/prestij kazanmak istiyorsa kendi ideolojisi doğrultusunda ve sistemi algılama, sistem içerisinde gücü ve gelişimi tasnif etme altyapısı ile amaçlarına hizmet eden politikalar üretmeye ve kararlar almaya çalışmaktadır. Bu doğrultuda saygınlık duyulduğuna inandığı devlet liderleri ile aynı tarafta durmaya özen göstermektedir. Sistem içerisinde, liderin saygınlık/prestij kavramlarını tanımladığı ve ilgili kavramları kazanmak için ne tür motivasyonlara sahip olduğu büyük önem kazanmaktadır. Lider, ilgili kavramları korku ve destek duygularını psikolojik altyapısı doğrultusunda değerlendirmektedir. Tehdit olarak algıladığı ilişkilere karşı destek olarak algıladığı ilişkiler geliştirme çabası içerisindeydir. Bu doğrultuda liderin saygınlık/prestij kavramlarını hangi iş birliklerine ya da hangi çatışmalara dayandırdığı analiz ikilemi belirleyici bir çerçeve sunmaktadır.

Merkez yanlısı dış politikada çevre ülkenin lideri bağımlı olduğu merkez ülke ile olan ilişkilerinin kendisi ve halkına uluslararası sistem içerisinde saygınlık/prestij kazandıracağına inanmaktadır. Çevre ülke lideri, sistem içerisinde hegemon olan merkez ülke ile güçlü iş birliği sağlamasının bir sonucunun da kendisine ve ülkesine itibar getireceğine inanmaktadır. Çevre ülkenin liderine göre gelişme, merkez ülke ile iletişimden geçmektedir. Aynı zamanda merkez ülke ile olan iletişimin sistem içerisinde çevre ülkeye gelişme statüsü sağlayacağına inanılmaktadır.⁸² Çevre ülkenin liderinin ideolojisi de merkez ülke ile uyumlu olduğu için sistem içerisinde merkez

⁸¹ Sevinç Öztürk, “Beklenti Teorisinin Dış Politikadaki Uygulamaları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:22, No:2, Aralık 2021, s.601-617.

⁸² Jeanne A. K. Hey, *a.g.m.*, s.636.

ülkenin ideolojilerinin saygınlık getireceği varsayılmaktadır. Bu doğrultuda merkez ülke uluslararası sistem içerisinde saygınlığın anahtarı olarak görülmektedir. Aynı zamanda çevre ülke liderinin sistem içerisinde saygınlık kavramının arkasındaki motivasyonu da önem kazanmaktadır. Lider, korku ve destek duygusunun dış politika kararlarında etkisinde kalmaktadır. Sistem, birbirine karşı birden fazla güç tarafından ele geçirilmeye çalışıldığında, merkez yanlısı dış politika izleyen liderler genellikle saygınlıklarını koruma ve geliştirme istekleri doğrultusunda statüko taraftarı bir hareket alanı oluşturmaya çalışmaktadır. Bu doğrultuda bağımlı olduğu merkezden kopma eğilimi göstermemekte ve gelişmiş bir ülke liderinin saygınlığını/prestijini kazanabilmek için bağımlı olduğu merkez ile bağlarını daha fazla ilerletmeye çalışmaktadır. Çevre ülke lideri, ideolojik olarak yakın olduğu merkez ülke tarafında olduğu zaman sistem içerisinde saygınlığının artacağını düşünmektedir.

2.1.7. Kamuoyunun Etkisi

Kamuoyu kavramı, toplum içerisindeki belirli özellikler doğrultusunda sınıflara ayrılmış bireylerin bütününe ifade etmektedir. Kamuoyu içerisindeki tüm bu sınıflar dış politika kararlarında eşit etkiye ve öneme sahip değildir. Karl Deutsch, kamuoyunun beş sınıftan oluştuğunu öne sürmektedir. Bunlardan ilki sosyo-ekonomik elitlerdir. Sosyo-ekonomik elitler, gelişmiş bir demokrasiye sahip ülkelerde bile nüfusun en fazla %2-3'ünü oluşturmaktadır. İlgili grup; nüfusun geri kalanına oranla gelir durumu çok daha iyi, servete sahip, sosyo-ekonomik düzeyi yüksek bireylerden oluşur. Dış politika kararlarında genelde en etkili grup olmaktadır. İkincisi hükümetler ve siyasal elitlerdir. Hükümetler ve siyasal elitler, genellikle karar alma sürecine yakın bireylerden oluşur. Demokratik olmayan ülkelerde demokratik olan ülkelere oranla dış politika kararları üzerinde çok daha fazla etkiye sahiptirler. Siyaset, askeri, yargı gibi devletin üst düzeylerinde var olan bireylerden oluşmaktadır. Farklı siyasal ideolojilere sahip bireylerden oluştukları için dış politika kararlarında farklı görüşlere sahiptirler. Üçüncü grup medyadır. Bu grup gazeteler, dergiler, televizyonlar, radyolar, reklam firmaları ve büyük yayın şirketleri çerçevesinde oluşmaktadır. Demokratik sistemlere ait kurumlardır ve dış politika üzerindeki etkileri ülkeden ülkeye değişim göstermektedir. Dördüncü grup yerel kanaat önderlerinin

oluşturduğu gruptur. Kamuoyunun %5-10'unu oluşturmaktadırlar. Medyayı ve dış politika gelişmelerini yakından takip eden gruptur. Ulusal ve uluslararası gündemi sürekli takip edip yorumlarlar ve kamuoyu oluşmasını sağlarlar. Etkinlikleri yerel ve ulusal medya ile iş birliği yaptıkları ölçüde artmaktadır. Beşinci grup ise ülkenin %50-90'ını oluşturan, dış politika konularına ara sıra ilgi duyan halk kesimidir. Bu grubu oluşturan bireylerin her birinin dış politika kararları üzerinde özerk fikirleri bulunabilmekte ve birbirleri ile sürekli iletişim halinde oldukları için birbirlerini etkileme gücüne sahiptirler. Birbirlerini etkileme sonucu oluşan görüşler, dış politika karar verici tarafından ortak bir görüş olarak algılanabilmektedir. Ayrıca her biri çeşitli çıkar gruplarını temsil edebilmekte ve bu çıkar grupları içerisinde yer alabilmektedir.⁸³

Soğuk Savaş sonrası dönemde dış politika çalışmalarında realist paradigmanın öne sürmüştüğü dış politika-iç politika ayrımı kesin bir dille eleştirilmeye başlanış ve iç politika ve dış politikanın birbirini etkilediği görüşü ivme kazanmıştır. İç politikanın yapı taşlarından bir tanesi de kamuoyu olarak karşımıza çıkmaktadır. Kamuoyunun bir ülkenin dış politika eylemlerini ne derece etkilediği ya da gerçekten etkileyip etkileyemediği konusu tartışılan bir konudur. Gabriel Almond ve Walter Limpan'a göre kamuoyu, dış politika kararları üzerinde etkili değildir çünkü kamuoyu tutarsız hareket sergiler ve dağınık bir görünüme sahiptir. K. J. Holsti, James Rosenau, Sidney Verba gibi araştırmacılar ise ideolojik ve rasyonel bir karaktere sahip olabildikleri sürece kamuoyunun dış politikayı etkileyebileceğini düşünmektedir.⁸⁴

Kamuoyunun dış politika analizlerine dahil edilmesi 19.yy'ın başlarında başlamış ve bu süreç ülkelerin demokratikleşmesi ve siyasal katılımın artmasına paralel olarak gelişmiştir. Kamuoyu; halk kavramı ile eşit değerlendirilmekte ve kamuoyunun dış politikadaki rolü bir ülkenin vatandaşlarının dış politika kararlarındaki etkisi tarafından oluşturulmaktadır. Kamuoyunun dış politika kararlarındaki etkisi üzerine yapılan çalışmalar zamanla dış politika alanı ile kamuoyunun etkileşiminin giderek arttığını göstermektedir. Kamuoyunun,

⁸³ Tayyar Arı, *Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika*, XI. Basım, Alfa Yayınları, Bursa 2017, s.204-205.

⁸⁴ Cansu Güleç, "Dış Politika Analizinde Karar Verme Süreci ve Karar Verme Modelleri", *ÇOMÜ Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:3, No:1, 2018, s.89.

demokrasinin gelişmiş olduğu ülkelerde etkisi yüksek olmakla birlikte görece daha az olan demokratik ülkelerde ya da demokratik olmayan ülkelerde de dış politikayı etkileme gücü bulunmaktadır.

Aynı zamanda kamuoyu, bir lider için avantaj ya da dezavantaj konumunda olabilmektedir. Bir lider, kendi dış politika kararlarını kamuoyuna haklı göstererek destek sağlayabilir ya da bir ülke, davranış ve tutumlarını değiştirmek istediği bir ülkenin kamuoyunu kullanarak ilgili ülke liderini kendi kamuoyuna karşı suçlu gösterebilmektedir.

Kamuoyunun bu etkisi dış politika kararları üzerinde kısıtlayıcı bir etkisi olduğunun göstergesi olarak kabul edilmektedir. Karar alıcılar, dış politika kararlarında kamuoyunun rızasını dikkate almalıdır. Aksi takdirde siyasal meşruiyetlerine karşı kendi ülkelerinde bir tehdit ile karşı karşıya kalabilmektedirler. Kamuoyu rızası anlayışı sonucunda, halk kesiminden çeşitli çıkar grupları ve lobilere kadar kapsamlı bir kitleyi ifade eden kamuoyu, dış politika kararları için belirlediği parametreler üzerinden dış politikayı etkileyebilmektedir. Bundan dolayı kamuoyu, dış politika yapım ve uygulama sürecinde bir nevi görünmez bir el gibi kısıtlayıcı bir faktör olarak değerlendirilmektedir.⁸⁵

Kamuoyunun etkisi ikili ülke ilişkileri ya da bir ülkenin başka bir ülkeye karşı olan dış politika tutumunu etkilemektedir. Bu duruma örnek olarak Fransa'nın Türkiye'ye karşı tutumu gösterilebilir. Fransa, Türkiye'nin terör örgütü olarak adlandırdığı PKK'yı desteklemekte ve Türkiye'de yaşayan Kürtleri bu doğrultuda kışkırtmaktadır. Aynı zamanda Fransa'nın bu tutumu, Fransa topraklarında yaşayan PKK destekçisi lobiler tarafından da baskı aracı olarak kullanılmaktadır. Kamuoyunun iç politikada dış politika yapıcıları üzerindeki etkisi hafife alınmamalıdır. Dış politika kararları doğrultusunda bir lider, kamuoyu tarafından desteklenebilir veyahut karşı bir tutumla tepki gösterilebilir. Kamuoyunun ilgili tepkisini belirleyen bazı etmenler bulunmaktadır. Bu etmenlerin en önemlisi fayda-zarar karşılaştırmasına tabii tutulan bölümlerdir. Eğer bir ülkenin dış politika kararları ilgili kamuoyu tarafından faydalı bir eylem ve ilişki olarak algılanıyorsa kamuoyu, ilgili dış politika eylemlerini

---

⁸⁵ Nurhak Gürel, *a.g.m.*, s.9.

destekleme eğilimi göstermektedir. Tam tersi bir durumda ise kamuoyu, dış politika yapıcıları ve uygulayıcılarını karşı çıktıkları ilgili eylemleri ve ilişkileri durdurmaya çalışmakta ve bu doğrultuda söylem ve eylemler geliştirmektedir. Kamuoyunun faydazarar algılamaları ekonomiden kültüre, milliyetçilikten dini inanışa birçok alan üzerinde etkili olabilmektedir. Bu doğrultuda çevre ülkenin merkez yanlısı dış politika izlemesi ve bu politikaları devam ettirebilmesi de kamuoyunun bakış açısına göre değişim gösterebilmektedir. Eğer ki çevre ülkenin kamuoyu, merkez ülke ile olan ilişkilerin kendisine ve ülkesine ekonomi başta olmak üzere özgürlükler, prestij, saygınlık, adalet, eşitlik ve de en önemlisi kalkınma ve gelişmişlik getirecekse dış politika karar alıcılarını ve liderlerini destekleme eğilimindedir.⁸⁶

Kamuoyunun desteğini arkasına alan lider, dış politika alanında kendi istek ve arzularını da yanına alarak merkez ülke ile olan ilişkisini devam ettirme çabası içerisine girmektedir. Bu doğrultuda kamuoyunun kalkınma ve gelişme isteği merkez ülke ile olan ilişkiler açısından lider tarafından itici bir güç olarak algılanmaktadır. Kamuoyunun ve liderin kalkınma ve gelişimi aynı zamanda da uluslararası sistemde güçlenmeyi merkez ülke ile ilişkilendirmesi, dış politika karar vericilerin merkez yanlısı dış politikalar üretmesine sebep olmaktadır. Aynı zamanda merkez ülke de çevre ülke kamuoyunu çevre ülkenin dış politika eylemlerinde kendi çıkarları doğrultusunda hareket etmesi için destekleyebilmektedir. Eğer çevre ülke, merkez ülkenin istekleri dışında bir dış politika hamlesi yaparsa çevre ülke kamuoyunu oluşturan çeşitli aşırı gruplar merkez ülke tarafından desteklenebilmekte ve bu durum çevre ülkenin liderinin siyasi meşruiyetini ve ülke içi huzuru olumsuz etkileyebilmektedir. Bu doğrultuda merkez ülkeye bağımlı olan çevre ülke, dış politika eylemlerini gerçekleştirirken merkez ülkenin kendi ülkesindeki kamuoyu üzerindeki nüfuzunu dikkate almak zorunda kalmaktadır.

2.2. Merkez Karşıtı Dış Politika

Bağımlılık bir ülke için her zaman tek yol olarak görülmemektedir. Dış politika açısından bağımlılık; çevre ülkenin merkez ülkeye ekonomik, politik ve

---

⁸⁶ Jeanne A. K. Hey, *a.g.m.*, s.636.

kültürel açıdan bağımlı olması sonucu dış politika eylemlerini de merkez ülkenin dış politikası ile bağdaştırmaya çalışması anlamı taşımaktadır. Fakat durum her zaman böyle devam etmemekte ve bir ülke bazen bağımlı olmasına rağmen merkez ülkeye itaat etmemekte ve güçlü olan merkez ülkenin istediği dış politikanın tam tersi dış politika eylemlerine yönelebilmektedir.⁸⁷ Merkez yanlısı bir dış politikadan merkez karşıtı bir dış politikaya geçiş, iktidar değişimi ile olabileceği gibi bir ülkede rahatsız olunan politikalar doğrultusunda köklü bir değişim isteyen sınıflar tarafından sağlanan rejim değişiklikleri ile de olabilmektedir.

Bir ülkenin merkez yanlısı bir dış politikadan merkez karşıtı bir dış politikaya geçişi ya da tam tersi bir değişimi sağlayabilecek en önemli etmenler iç muhalefet ve kamuoyudur. Bir liderin veya rejimin dış politika çerçevesi içerisinde diğer ülke ya da ülkeler ile olan iletişiminin kendi halkı tarafından zararlı, faydasız algılanması liderin ya da rejimin kendi ülkesi içerisindeki otoritesini sarsabilir. Bu doğrultuda kamuoyunun rızasının olmadığı bir dış politika ilişkisi, iç muhalefet tarafından yönetim gücünü ele geçirmek için potansiyel güç olarak kullanılabilir. Bu durum demokratik ülkelerde seçim yoluyla olabildiği gibi demokratik olmayan rejimlerde halkın huzursuzluğunu yöneten muhalif grupların eylemleri sonucu devrim yoluyla da olabilmektedir. Devrim, sivil halkın ayaklanması sonucu olabileceği gibi askeri kanattan da gelebilmektedir.

Merkez karşıtı dış politika eylemleri genellikle çevre ülkede merkezin çıkarlarına ters düşen politikalar izlenmesini ifade etmektedir. Hey'e göre, merkez karşıtı dış politika izleyen yönetimlerin bazı özellikleri bulunmaktadır. İlgili yönetimler/rejimler genel olarak merkez ülkeleri bir düşman olarak algılamaktadır. Merkez ülkeyi düşman statüsüne yerleştiren durum ise merkez ülke-çevre ülke ilişkisinde kazanan tarafın merkez ülke olması ve çevre ülkenin merkez ülkenin çıkarları doğrultusunda fakir kalmasıdır. Çevre ülkenin fakir kalmasını sağlayan uluslararası sistemin merkez ülke tarafından domino edildiğine inanılmakta ve sistemin yalnızca merkez ülkenin çıkarlarına olanak sağladığına inanılmaktadır. Bu

---

⁸⁷ Müge Aknur, *a.g.m.*, s.32.

doğrultuda merkez karşıtlığı bir dış politika isteği merkezin hakim olduğu uluslararası sistemin dışında eylemlerde bulunma eğilimini arzulatmaktadır.⁸⁸

Genel olarak merkez karşıtı eylemlere yönelen çevre ülke yönetimleri revizyonist özellikli, Üçüncü Dünya yönelimli, solcu, bağımlılık teorisi savunucu, milliyetçi ve ulusal ve uluslararası sisteme karşı olan muhalif karakterlidir.⁸⁹ Aslında bu özellikleri merkez karşıtı yönetimlerin merkez yanlısı yönetimlerin zıttı özellikler taşıdığını göstermektedir.

Merkez karşıtı yönetimler revizyonisttir çünkü mevcut durumun kendilerine zarar verdiklerini düşünürler ve bu doğrultuda kendilerine yarar sağlayacak sistemler oluşturmaya ya da bu isteklerini karşılayabilecek sistemlere yönelme arzusu taşırlar. Üçüncü Dünya yönelimlidirler çünkü kendilerine benzer ülkeler ile iletişime geçip uluslararası sistem içerisinde yalnız kalmak istemezler ve merkezin yaptırımlarına karşı ekonomik olarak güçsüz kalmak istemezler. Solcu özelliklere sahiptirler çünkü kendi ülkeleri gelişmemiş ülke konumunda olduğu için uluslararası zenginliğin eşit ve adil dağıtılmadığını ve sistem içerisinde hakim olan güçlerin, fakirliklerinin ana sebebi olduğunu düşünürler. Bağımlılık teorisini savunurlar çünkü bağımlılık teorisinin öne sürmüş olduğu merkezin zenginliğinin ve gelişmişliğinin çevrenin fakirliğine ve geri kalmışlığına bağlı olduğu gibi temel varsayımlarının doğruluğunu kabul ederler. Milliyetçi ve muhaliflerdir çünkü merkezin kendi ulusal kaynaklarını ve zenginliklerini bağımlılık yoluyla ele geçirdiğine inanmaktadırlar.

Merkez karşıtı politikacılar tüm bu sebeplerden dolayı dış politik eylemlerinde Üçüncü Dünyacı politikalar izlemekte, yeni uluslararası ekonomik sistem istemekte ve desteklemekte, büyük devletlerden bağımsız ve daha özgür hareket alanları aramakta ve bu doğrultuda eylemlere başvurmaktadır. Soğuk Savaş dönemi gelişim gösteren Bağlantısızlar Hareketi, bu duruma en güzel örneği oluşturmaktadır.⁹⁰ Dönemin iki süper gücü olan ABD ve SSCB'nin etki savaşı haline dönen dünyanın geri kalan ülkeleri, her iki gücün de hakimiyetini ret ederek ne Doğu ne Batı anlayışı ile kendi hareket alanlarına sahip olmaya çalışmıştır. Aslında ilgili

⁸⁸ Jeanne A. K. Hey, *a.g.m.*, s.633.

⁸⁹ Jeanne A. K. Hey, *a.g.m.*, s.633.

⁹⁰ Ertan Efegil, *Dış Politika Analizi...*, s.80.

Hareket üyeleri her iki ülkenin de çıkarlarına hizmet etmeden fakat düşman da olmadan dengeli bir politik sistem geliştirmeye çalışmıştır.

Jeanne A K. Hey, merkez-çevre ilişkisini ele almış olduğu çalışmasında çevre ülkenin merkez yanlısı dış politika izlemesinin sebeplerini açıkladığı gibi merkez karşıtı dış politika izleme sebeplerini de birkaç başlık altında açıklamaya çalışmıştır; 1) Ekonomik zayıflık ve bağımlılık, 2) Liderin/rejimin ideolojik tutumu, 3) İç siyasal sürtüşmeler ve rejimin kendi gücünü pekiştirme ihtiyacı, 4) Uluslararası sistemde yaşanan yumuşama ve büyük devletlerin müdahalesinin gereksiz görülesi, 5) Ulusal güvenlik kavramının tanımlanması, 6) Ulusal özerkliği pekiştirme ve yerel muhalefetin etkisini azaltma, 7) Liderin prestij kazanma isteği ve kamuoyunun tutumudur.

2.2.1. Ekonomik Zayıflık ve Bağımlılık

Merkez karşıtı dış politika sebeplerinden biri çevre ülkenin merkez ülkeye ekonomik olarak bağımlılığı ve sistem içerisinde zayıf bir ekonomiye sahip olmasıdır. Bu doğrultuda çevre ülke dış politika karar alıcıları, zayıflıklarının sebebinin bağımlılık olduğu inancı taşımaktadır. Merkez ülkeye olan ekonomik bağımlılığın kendilerini fakirleştirip merkezi güçlendirdiğini savunurlar. Çevre ülke yöneticileri ilgili bağımlı bağların kesilmesinin kendilerine güç ve özgürlük kazandıracağına inanmaktadır. Merkez karşıtı dış politika eylemlerinde çevre ülke, merkeze olan ekonomik bağımlılığından vazgeçebilmek ve ekonomisini güçlendirebilmek için yeni ekonomik iş birlikleri oluşturmayı hedeflemektedir. Ekonomik olarak geri kalmalarının sebebinin merkez ülkelerin politikaları olduğuna inanan çevre ülke yönetimleri, ekonomi politikalarında ulusal özerkliklerini arttırmak için alternatif kalkınma stratejilerine yönelmektedir.⁹¹ Burada en önemli nokta çevre ülke liderinin merkez ülkeye olan ekonomik bağımlılığın bırakılabileceğine olan inancıdır.

Hey'e göre, çevre ülkenin ekonomik olarak biraz güç kazanması da merkez karşıtı dış politika izlemesi için motivasyon kazanmasına yol açmaktadır. Çevre ülkenin merkez ülkeye olan ekonomik bağımlılığı devam ederken uluslararası sistemin

⁹¹ Ertan Efeğil, *Dış Politika Analizi...*, s.82.

yapısı sayesinde ekonomisi görece güçlenmeye başlarsa çevre ülke merkez karşıtı dış politika eylemlerine başvurabilmek için kendinde gerekli olan gücü bulabilir.⁹² 1973 Petrol Krizi'ni bu duruma örnek olarak göstermek mümkündür. 1973 yılında görece Üçüncü Dünya ülkeleri olarak tanımlanan ve petrol ihraç eden Arap ülkeleri, ABD'nin Ortadoğu'da İsrail'e olan desteğini değiştirmesi için ABD'ye ve Batı'ya karşı bir petrol ambargosu uygulamaya başlamıştır. Bu örnekte Üçüncü Dünya ülkesi olarak görülen Arap ülkeleri ekonomik olarak avantajlı oldukları bir sektörü kullanarak büyük güç olan ABD'nin İsrail ile olan ilişkisini değiştirmeye çalışmış ve güçlü olan merkez ABD'nin karşıtı bir dış politika eylemini gerçekleştirmeye çalışmıştır.

2.2.2. Ulusal Güvenlik Anlayışı

Ulusal güvenlik kavramını tanımlayan etmenler de çevre ülkedeki dış politika yapıcılarının merkez karşıtı dış politika izlemelerinin altında yatan sebeplerden biridir. Ülkeler, dış politika kararlarında kendi ülkelerinin sistem içerisinde güvenliklerine hizmet edecek politikalar üretmeye çalışmaktadır.⁹³ Uluslararası sistem içerisinde devletler ulusal güvenliklerini sağlayabilmek için diğer devletlerle ittifaklar kurmakta ya da çatışmalara girmektedir.

Çevre ülke liderleri merkez ülke ile olan ilişkilerinin ulusal güvenliklerine zarar vereceğini düşündüğünde merkez karşıtı dış politika eylemlerine başvurmaktadır. Merkez ülkenin çıkarlarının çevre ülkenin ulusal güvenliğine ve bağımsızlığına zarar vermesi doğrultusunda dış politika eylemleri merkez karşıtı bir özelliğe bürünmektedir. Dış politikada merkez ülkenin eylemleri çevre ülkenin ulusal güvenliğine ve bağımsızlığına bir saldırı olarak da algılandığı zaman merkez karşıtı dış politikaya başvurulmaktadır. Aynı zamanda merkezin çevre ülkeye karşı olan tutumu da çevre ülke tarafından ulusal güvenliklerine ve bağımsızlıklarına karşı bir tehdit olarak algılanırsa çevre ülke merkez karşıtı dış politikalar izlemektedir.

⁹² Jeanne A. K. Hey, *a.g.m.*, s.636.

⁹³ Jeanne A. K. Hey, *a.g.m.*, s.637.

2.2.3. Liderin/Rejimin İdeolojik Tutumu

Liderin ideolojik yaklaşımı dış politika kararlarına etkin bir rol oynamaktadır. Uluslararası sistem içerisinde lider, kendi ideolojik yaklaşımlarına uyum sağlayabilecek ittifaklar içerisinde yer almaya çalışmaktadır. Lider, ideolojik olarak benzerlik gösteren liderler ile daha yakın ilişkiler kurmaya çalışmakta ve kendi ideolojisine ters düşen diğer liderler ile ise daha az ilişki kurmaya özen göstermektedir. Liderin ideolojik yaklaşımı, sistem içerisindeki karakterini belirlemektedir. Tıpkı bireysel ilişkilerde olduğu gibi siyasal ilişkilerde de lider, sistem içerisinde yalnız kalmak istememekte ve kendi görüşleriyle uyumlu ilişkileri dış politika kararlarında da uygulamaya çalışmaktadır.

Aynı zamanda bir lider, dış politika ilişkilerini belirlerken kendi ideolojik çıkarlarını göz ardı edememektedir. Merkez karşıtı dış politika eylemlerini savunan bir liderin ideolojik özellikleri ise genelde milliyetçi, Üçüncü Dünya yönelimli ve merkez ülkedeki ideolojik eğilimlerden farklı diğer yapılar etrafında şekillenmektedir.⁹⁴ Liderin ideolojik yaklaşımında ulusal çıkar kavramını nasıl tanımladığı da önemlidir. Lider, ulusal çıkar kavramını kendi ideolojik yaklaşımı çerçevesinde tanımlamaktadır. Merkez karşıtı dış politikalarda lider, ulusal çıkar kavramını merkezden farklı algılamakta çünkü merkezin kendi ulusal çıkarlarının çevre ülkenin zararına olduğunu düşünmektedir. Ona göre çevre ülkenin ulusal çıkarları zaten merkez ülke tarafından baltalanmaktadır. Merkez ülkeye olan bağımlılığın çevre ülkenin ulusal çıkarlarına aykırı olduğu düşünülmektedir. Merkez karşıtı bir lider hem ulusal hem de uluslararası sistemde merkeze olan bağımlılığı terk edecek ideolojik ve sistemsal yaklaşımlar sergilemektedir.

Merkez karşıtı dış politika izleyen liderler arasında akla gelebilen ilk örnek Mısır tarihinde önemli rol oynayan Cemal Abdülnasır'dır. Cemal Abdülnasır'ın ideolojik yaklaşımı Arap milliyetçiliği üzerine ve Ortadoğu'da büyük bir Arap ülkesi kurma hayali üzerine kuruludur. Nasır, kendi ideolojisi doğrultusunda Ortadoğu'da devrimci eylemleri ve sosyalist ideolojileri desteklemiştir. Dönemin bölge üzerindeki

⁹⁴ Jeanne A. K. Hey, *a.g.m.*, s.637.

egemen güçleri olan ABD başta olmak üzere Batılı merkez ülkelerin çıkarlarına aykırı eylemler gerçekleştirmiştir. Bu doğrultuda Nasır, başta bölgede bir birlik kurulmasının en önemli engeli olarak görülen ve ABD başta olmak üzere çeşitli Batılı güçler tarafından desteklenen İsrail ile çeşitli çatışmalara girmiş ve İsrail'in Ortadoğu'dan çıkartılmasını dış politika hedeflerinin ana hareket noktası olarak belirlemiştir. Aynı zamanda Nasır, Soğuk Savaş döneminde ortaya çıkan Bağlantısızlar Hareketi'nin de kurucuları arasında yer almaktadır. Mısır içerisinde de Batılı güçlere olan bağımlılığı terk edebilmek için ulusal sanayileşme, kalkınma ve modernleşme politikaları milliyetçilik ideolojisi çerçevesinde hayata geçirmeye çalışmıştır.

2.2.4. Liderin Saygınlık/Prestij Kazanma İsteği ve Kamuoyunun Tepkisi

Liderler, eylemlerini gerçekleştirirken hem kendi ülkesi içerisindeki hem de sistem içerisindeki prestijlerini göz önünde bulundurarak da hareket etmektedir. Sistem içerisinde her lider kendi prestijini ve saygınlığını artırmak istemektedir. Fakat her liderin kendisine saygınlığın/prestijin ne tür davranışları sonucunda gelişeceğini düşünmesi farklılık göstermektedir. Bazı liderler güçlü devlet liderleri ile aynı tarafta bulunmalarının kendisine ve ülkesine saygınlık kazandıracağına inanırken bazıları ise güçlü devlet liderlerine karşı gelmenin kendisine saygınlık kazandıracağını düşünmektedir.

Çevre ülke liderinin prestij/saygınlık kazanma isteği de merkez karşıtı dış politika izlemesinin sebepleri arasında yer almaktadır. Çevre ülke liderinin kendi ülkesinin fakir, gelişmemiş olmasının sebebi olarak merkez ülkeyi hedef göstermesi ve bunun sonucunda dış politika kararlarında merkez karşıtı bir karaktere bürünmesi ile kendisini ulusal kahraman olarak betimlemesi, çevre ülke liderine prestij/saygınlık kazandırabilmektedir.⁹⁵ Çevre ülkenin kamuoyu tarafından kendi kaynaklarının merkez ülke tarafından ele geçirilmesi sonucunda kendilerinin fakir ve sistem içerisinde güçsüz bir ülke olarak algılandıkları düşünülmektedir. Bu doğrultuda merkez karşıtı politikaları destekleyen siyasetçiler ve merkez karşıtı politika

⁹⁵ Jeanne A. K. Hey, *a.g.m.*, s.637.

eylemlerinde bulunan liderler kahraman olarak algılanmakta ve ilgili politikaları destekleyen ve uygulayan siyasetçilere saygıları artmaktadır. Bu anlayışın sonucu olarak da çevre ülke lideri dış politika davranışlarında merkez karşıtı politikalara yönelmektedir.

2.2.5. İç Siyasal Sürtüşmeler ve Rejimin Kendi Gücünü Pekiştirme

İhtiyacı

Merkez karşıtı dış politikayı benimseyen iktidar güçleri, ulusal siyasetlerinde yerlerini güçlendirebilmek için merkez ülke ile olan ilişkilerini kamuoyunda reklam olarak gösterebilmektedir. Merkez karşıtı dış politikaların uluslarının çıkarları üzerine kurulu olduğunu kendi halkına anlatmaktadır. Bu doğrultuda iktidarın ilgili politikası, iç siyasetlerinde kendilerine muhalif olan güçlerin eleştirilerine karşı bir güç olarak kullanılmaktadır.

Çevre ülkenin iktidarda olan yönetim, kendi iç siyasal sürtüşmelerini yatıştırmak ve kendi gücünü ülkesi içerisinde pekiştirmek/sağlamlaştırmak için merkez karşıtı dış politika eylemlerine yönelmektedir.⁹⁶ Merkez karşıtı dış politika izlenmesinin sebeplerinin bir nedeni de çevre ülke iktidarının iç siyasetteki muhalefet hareketlerini kendi başlarından bertaraf etmek için kullanmasıdır. Çevre ülke lideri ulusal siyasetinde merkez ülkeyi kendi ülkesinin fakir ve zayıf kalmasının sebebi olarak gösterdiği için muhalif grupları da kamuoyu önünde merkez ülke ile pozitif yönde ilişkiler geliştirmekle ve ulusal çıkarlarına ihanet etmekle suçlayarak siyasetteki güvenlerini sarsabilir ve siyaset içerisindeki etkinliklerini azaltabilir.

Aynı zamanda çevre ülke lideri, merkez karşıtı dış politika eylemlerini kendi ulusu önünde kendilerinin ekonomik zayıflığına ve sistem içerisinde kendi yerinin ve siyasal davranışlarının bağımlı algılanmasına sebep olan merkez ülkeye itaat etmediğini göstermek için uygulamaktadır. Böylece kendi halkı önünde bağımlılığa karşı bir tepki sergilediğini göstererek iktidardaki gücünü pekiştirmek istemektedir.

⁹⁶ Jeanne A. K. Hey, *a.g.m.*, s.636-637.

Çevre ülke iktidarına sahip grup, merkez karşıtı dış politika yaklaşımını iktidarını güçlendirmek için bir reklam aracı olarak kullanmaktadır.

2.2.6. Uluslararası Sistemde Yaşanan Yumuşama ve Büyük Devletlerin Müdahalesinin Gereksiz Görülmesi

Uluslararası sistem içerisindeki yumuşama çevre ülkelerin sistem içerisinde daha rahat hareket edebilecekleri algısının oluşmasına olanak sağlamaktadır. Sistem içerisinde ılımlı havanın hakim olması çevre ülkelerin merkeze karşı olan görece zorunlu bağımlılığa ihtiyacı olmadığını ve kendisine, sistem içerisinde diğer devletlerle kendi çıkarları doğrultusunda hareket edebileceğini hissettirmektedir. Bu doğrultuda merkez ülkenin çevre ülkenin dış politika kararlarına müdahale etmesi gereksiz görünmektedir.⁹⁷ Bu yumuşama dönemine Soğuk Savaş sonrası dönem örnek verilebilir. Soğuk Savaş dönemi sonrası uluslararası sistemin yumuşaması ile devletlerin dış politika eylemlerindeki hareket alanları rahatlamaya başlamış ve diğer devletlerin kendi dış politikalarına olan müdahalesi gereksiz görülmeye başlanmıştır.

Merkez yanlısı ve merkez karşıtı dış politikanın belirlenmesinde bazı ortak noktalar bulunmaktadır. Merkez yanlısı ya da merkez karşıtı dış politika yönelimlerinin belirlenmesindeki en önemli etmen merkez ülkenin algılanış biçimidir. Eğer çevre ülke merkez ile ilişkisinin kendisine fayda sağlayacağını düşünüyorsa, ilişkileri olumlu yönde ilerletmekte fakat kendisine zarar vereceğini düşünüyorsa, ilişkileri olumsuz yönde seyir etmektedir. Bu doğrultuda önem kazanan bazı hususlar vardır. Bunlar özellikle bir ülkenin ekonomik durumu, dış politika yapıcıların ideolojik yaklaşımı ve beklentileri, ulusal güvenlik kavramının algılanış biçimi ve kamuoyunun etkisi olarak sıralanabilir. Bir ülkenin ekonomik gücü, diğer ülkeler ile olan ilişkilerinde gücün hangi tarafa hakimiyet sağlayacağını belirlemektedir. Aynı şekilde liderin ideolojik yaklaşımı ve beklentileri ikili ülke ilişkilerinin uyumlu ya da uyumsuz olma şeklini değiştirebilmektedir. Ulusal güvenlik yaklaşımı ise ülkeler arası ilişkilerde tehdit algısının şekillenmesine yardımcı olmaktadır. Kamuoyu ise sorumlu

⁹⁷ Jeanne A. K. Hey, *a.g.m.*, s.637-638.

olunan toplumun dış politikaya etkisinin ne derece olduğu hususunda bilgi vermektedir.

Çalışmanın geri kalan bölümlerinde Jeanne A. K. Hey'in öne sürmüş olduğu paradigmlar doğrultusunda İran-Amerika ilişkileri merkez yanlısı ve merkez karşıtı dış politika eylemleri üzerine değerlendirilmeye çalışılacaktır.

3. MERKEZ YANLISI DIŞ POLİTİKA KAPSAMINDA

DEVİRİM ÖNCESİ İRAN-ABD İLİŞKİLERİ ANALİZİ

İran'ın sahip olduğu jeopolitiği kendisini Ortadoğu bölgesi için önemli bir mihenk taşı haline getirmektedir. İran, uluslararası politikanın önemli bölgeleri olan Ortadoğu ve Orta Asya bölgelerinin kesişim noktasında, kuzeyinde Hazar Denizi ve güneyinde Basra Körfezi olan ve ayrıca Afrika ile sınırı olan bir ülke konumundadır. Ayrıca İran, doğusunda Afganistan ve Pakistan'a, kuzeydoğusunda Türkmenistan'a, kuzeybatısında Azerbaycan ve Ermenistan'a ve batısında Irak ve Türkiye'ye komşu olan bir jeopolitiğe sahiptir. İran'ın bölge ülkelerine olan jeopolitik yakınlığı kendisini bölge için önemli bir aktör haline getirmektedir.

İran'ın sahip olduğu sosyo-kültürel özellikleri de kendisine bölge içerisinde farklı bir yer sunmaktadır. İran'ın bölge içerisinde sahip olduğu ırksal farklılık ve dinsel olarak farklılık gösteren özelliği kendisini bölge sahnesinde sivirtmektedir. Coğrafi konumunda yer alan baskın Arap kimliğine karşı sahip olduğu Fars kimliği ve Müslüman olmakla birlikte yine bölgede hakim olan Sünni mezhebine karşılık İran toplumunda baskın olan Şii mezhebi İran'ı toplumsal değerler açısından da var olduğu bölge içerisinde farklı bir konuma yerleştirmektedir.

İran'ı bölgesel önemden uluslararası bir öneme taşıyan bir diğer değişim ise petrol kaynaklarında aranmaktadır. Petrol arama ve işletme imtiyazının verildiği Avustralyalı William Knox D'Arcy'nin 1901'de başladığı petrol arama teşebbüsü 1908 yılında olumlu sonuçlanmış ve 1908 yılında Ortadoğu'nun ilk petrol yatağı

İran'da bulunmuştur.⁹⁸ Bu durum İran'ı zamanın gelişmiş ülkeleri açısından daha önemli hale getirmiştir. İran'da petrolün bulunması ile coğrafi özelliği de daha fazla önem kazanmıştır. Ülkenin Güney Kafkasya'dan Ortadoğu ve Orta Asya'ya uzanan enerji kaynakları ve transfer hatlarına sahip bir bölgenin hemen ortasında bulunmasına bir de petrol ve doğal gaz rezervlerinin kendi sınırlarında bulunması eklendiğinde ve Hürmüz Boğazı üzerinden Umman Körfezi ve Basra Körfezi ile denize kapısının açılması da dikkate alındığında, ülkenin jeo-stratejik ve jeo-politik statüsü daha da önem kazanmaktadır.⁹⁹

İran'ın sahip olduğu tüm bu özellikler, İran tarihinde ülke sınırları içerisinde kadim uygarlıkların yaşam alanı olmasına yol açmış ve bu durum İran'ın köklü bir tarihe ve devlet geleneğine sahip olmasına olanak sağlamıştır. Bölge içerisinde farklılaşan kimliğine ek olarak petrol sahibi olması İran'ı diğer devletlerin ilgi odağı haline getirmektedir. Bu doğrultuda her dönemin güçlü devletlerinin dış politika siyasetlerinde İran kilit rol oynamaya başlamıştır. Güçlü devletlerin İran'la olan ilişkileri, ilgili devletlerin Ortadoğu bölgesindeki politikalarını etkileyen faktörler arasında önemli bir yer edinmiştir. Böylelikle İran'ın zaman içerisinde sahip olduğu değişim ve gelişim, dönemin güçlü devletleri tarafından yakından takip edilmiş ve kendi çıkarları doğrultusunda müdahalelere maruz kalmasına neden olmuştur.

İran, özellikle siyasi tarihi boyunca tüm bu özelliklerinden dolayı iletişim içerisinde olmak zorunda olduğu büyük güçlerin kendi sınırları içerisindeki manevralarını bazen kendi çıkarları doğrultusunda dengeleme politikası çerçevesinde başarılı bir ilişki sürdürmüş, bazen kendi çıkarları için bazı büyük güçlere baş kaldırmış, bazense ilgili ülkelerin yörüngelerinde yer almak zorunda kalmıştır. Tüm bu ilişki türleri İran'ın tarih içerisindeki dış politika eylemlerinde etkili olmuştur. Özellikle 20.yüzyılda İran'ın Batılı ülkeler ile olan ilişkisi kendi tarihinde büyük önem arz etmeye başlamıştır. İran, 20.yüzyıla Batı yanlısı bir karakterle girmiş olsa da yüzyılın sonuna doğru tam tersi bir manevra yaparak Batı karşıtı olan ülkelerin başında yer almaya başlamıştır.

⁹⁸ Coşkun Faik Kavala, *İran Modern Tarih*, Doğu Kitapevi, İstanbul, Nisan 2019, s.35-36.

⁹⁹ Ercan Çitlioğlu, *İran'ı Anlamak*, Başkent Üniversitesi Yayınları, Ankara 2015, s.9.

İran'ın yaşadığımız son yüzyıldaki uluslararası alanda eylemlerini yönlendiren en önemli etken olarak Amerika Birleşik Devletleri ile ilişkileri göze çarpmaktadır. İran-ABD ilişkileri incelendiğinde, iki ülke arası ilişkilerin tarihsel analizinin bir asrı geçmediği görülmektedir. İran-ABD ilişkileri ele alındığında, İkinci Dünya Savaşı sonrası ve Soğuk Savaş dönemi iki ülke arasındaki ilişkilerin yükselişe geçtiği çalkantılı dönem olarak tarih yazınında yerini aldığı gözlemlenmektedir. Ayrıca, İran ve dünya siyasetinde büyük yankı uyandıran İslam Devrimi ile bu iki ülke arasındaki ilişki hem İran hem de bölge ve dünya siyasetini derinden etkilemiştir.

Çalışmanın bu bölümünde İran-ABD ilişkileri, İran siyasetinde ABD etkisinin etkin olmaya başladığı Muhammed Rıza Pehlevi dönemi bağımlılık teorisi paradigmaları çerçevesinde ele alınmaya çalışılmakta ve Amerika'nın İran iç ve dış siyasetindeki rolü değerlendirilmeye çalışılmaktadır.

3.1. Şah'ın Modernleşme İdeolojisi

Modernleşme kavramı Aydınlanma Dönemi ile ortaya çıkmış fakat kavramın teorik açıklamasına yönelik tartışmalar 19.yüzyıla dayanmaktadır. Özellikle II. Dünya Savaşı sonrası önderliğini Amerikalı birkaç sosyoloğun çektiği bir grup Batılı akademisyen, Batı dışı toplumların evrimini modernleşme kavramı çerçevesinde gelişimsel bir bakış açısı ile açıklamaya çalışmıştır. 1960'lı yılların sonlarında ise modernleşme kavramı, marksist kalkınma teorilerine alternatif liberal teorilerle bağdaştırılmaya başlamış ve modernleşme teorilerinin başat aktörü olmaya başlamıştır. Modernleşme kuramına göre toplumsal evrim, gelenekselden moderne doğru bir akış gerçekleştirir. İlgili akışı gerçekleştiremeyen toplumlarda ise süreç dış destekler tarafından hızlandırılır. Modernleşmeci yaklaşım, Batı toplumlarını gelişmiş olarak anlamlandırırken Batı dışı toplumları gelişmemiş, az gelişmiş ya da Üçüncü Dünya ülkeleri olarak tanımlama eğilimindedir.¹⁰⁰

Modern, ileri bir toplum olma ideolojisi her ülkenin yegane amaçlarından biridir. Modern toplum olma ideali, insanlık tarihi boyunca her toplum tarafından

¹⁰⁰ Hüdayi Sayın ve Ahmet Çirakoğlu, "Din ve Modernlik Tartışmaları Çerçevesinde 1979 İran Devrimi", *İnsan ve Toplum*, Cilt:8, No:4, Aralık 2018, s.97-98

arzulanan ve insanlık için gelişmeyi toplumsal olarak gerçekleştirmeye motivasyon kaynağı olan bir idealdir. Modern ülke sıfatı tarih boyunca sürekli değişim göstermiştir. Tarihin bir bölümünde modern olarak bir ülke ya da bölge öne çıkarken belli bir süre sonra modern olan ülke değişim gösterebilmektedir. Osmanlı bir dönem tarih sahnesinde modern bir imparatorluğun önde gelen toplumu iken Batı toplumlarının aydınlanma ve sanayi devrimi vb. gelişimleri yaşamaları ile modernlik kavramı günümüze kadar Batı toplumları ile özdeşleştirilerek hale gelmiştir. Bu doğrultuda modern toplum olma kıstası Batılı toplumların gelişim çizelgesi doğrultusunda şekillenmeye başlamıştır. Kabul gören bu olgu karşısında bazı ülke liderleri kendi ülkelerinin gelişimi için gelişmiş olarak algılanan toplumlarla yakın ilişkiler kurma eğilimi göstermektedir. Toplumlarının gelişimini modernleşme kuramı doğrultusunda öne sürülen modern toplumlarla yakın ilişkilerde arayan liderlerin ideolojileri, iç ve dış siyasetlerindeki eylemleri Batılı modern toplumlarla aynı çizgide ilerleme üzerine oluşum gösterebilmektedir.

Modernleşme kuramının ilgili yaklaşımı, Batı dışı toplumları gelişme istekleri doğrultusunda Batılı toplumlara karşı sempati beslemeye ve yakınlaştırmaya itmektedir. Bu durum Batı'nın gelişmenin anahtarı olarak algılanmasına sebebiyet vermektedir. Batı dışı toplumlar uluslararası sistemde geri kalmış olarak algılanmamak ve ülkelerinin kötü imajını olumluya çevirebilmek için Batılı toplumlarla iletişimlerini güçlendirmeye çalışmaktadır. Özellikle Batı dışı toplumların liderleri, ideolojik olarak Batı yanlısı eylemlere başvurabilmekte ve Batı'yı kendi ülkelerinin gelişimi için rol model olarak görebilmektedir.

İran modernleşme tarihinde de Batı'nın etkisi azımsanamayacak derecede yer almaktadır. İran sınırları içerisinde modernleşme kavramı köklü bir tarihe sahiptir. İran'ın modernleşme süreci için dış ülkelere yardım alma çabaları kavramın tarihi ile paralel bir süreç izlemiştir. 2500 yıllık kadim devlet geleneğine sahip olan İran toprakları, 1979'da ülkede yaşanan devrime kadar yaklaşık son 200 yılını yabancı devletlerin çıkar çatışması altında geçirmiştir.¹⁰¹ Özellikle ülkenin coğrafi konumu ve

¹⁰¹ Mehmet Kaya, "Muhammed Rıza Şah Pehlevi Dönemi ve Modernleşme Hareketleri (1941-1979)", *Modern İran Tarihi Kaçar Hanedanı'ndan İslam Devrimi'ne*, Derleyen: Osman Karacan, Selenge Yayınları, İstanbul 2021, s.427.

petrol başta olmak üzere çeşitli doğal kaynak zenginliği de dikkate alındığında, 18.yy'dan itibaren dünyanın geri kalanında yaşanan büyük olaylar sonucundan İran, çeşitli ülkelerin üzerinde siyasi ve ekonomik hakimiyet kurmaya çalıştığı bir ülke haline gelmiştir. Tüm bu durumlar neticesinde kendi gelişimini tamamlama arzusu ile 18.yy'da dünyada başlayan modernleşme furyasından İran'da kendi payına düşeni almıştır. Bu doğrultuda İran, modernleşme teorisinin öne sürmüş olduğu argümanları doğrular nitelikte adımlar atarak gelişmiş olarak algılanan Batılı devletler ile sıkı ilişkiler kurmaya başlamıştır.

İran'ın modernleşme ve gelişme çabalarında İran liderlerinin ideolojik olarak Batı yanlısı bir görüş benimsemesi Kaçar Hanedanlığı (1785-1925)¹⁰² dönemine kadar uzanmaktadır. Değişen uluslararası konjonktürde Batı'nın gelişim çizelgesini İran, Ruslarla girmiş olduğu mücadeleler sonucunda fark etmeye başlamıştır. 1825 yılında Rusya ile girmiş olduğu savaş sonucunda Azerbaycan ve Gürcistan'ı kaybeden İran, ne denli bir reforma ihtiyacı olduğunun farkına varmıştır. Dönemin İran yönetimi, ilk reform çalışmalarını çoğu geri kalmış ülkede olduğu gibi askeri alanda gerçekleştirme eğilimi göstermiştir. Fakat Abbas Mirza yönetimindeki İran'ın dönemin modern silahlarla donatılmış ordusu da Ruslara yenilince İran'ın tarih sahnesindeki yerinin kaybedilmemesi için sadece askeri reformun yeterli olamayacağı anlaşılmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'ndan Çin'e kadar çoğu gelişim hevesinde olan ülkelerde sanayileşme ve modernleşme adımlarının atıldığı 1840'lı yıllarda İran modernleşme tarihinde öne çıkan isim ise Nasıreddin Şah'ın sadrazamlık makamına seçtiği Emir Kebir'dir. Emir Kebir, göreve başlar başlamaz İran'ın modernleşme sürecini hızlı bir şekilde başlatabilmek için saray harcamalarından kısmaktan su kanalları inşa etmeye, Amerikan pamuğu ekiminden modern posta sistemi kurmaya, Batı'da yayınlanmış kitapların tercümesi için tercüme bürosu kurmaktan ilk İran gazetesinin çıkarılmasına, hatta modern hukuk sistemi için şer'i mahkemelerin yanı sıra modern mahkemeler açmaya kadar uzanan bir dizi yeniliği İran topraklarına getirmiş olmasına rağmen 1851'de Nasıreddin Şah tarafından görevden alınmıştır. Emir Kebir'in görevden alınmasını takiben, bağımsız ve modern bir İran oluşturma

¹⁰² Serpil Sancar, *Din, Siyaset ve Kadın: İran Devrimi*, II. Basım, Nika Yayınevi, Ankara Aralık 2016, s.61.

çabası iç ve dış güçlerden kaynaklı olarak devre dışı bırakılmıştır. Emir Kebir'in görevinden alınmasından sonra İran'da ulusal kaynaklar ile Batıyı geçmeyi hedefleyen modernleşme hareketi yönünü tamamen değiştirerek kaynakların Batı kullanımına açılması ile modernleşmeyi ve ilerlemeyi bağdaştıran ve Batı'dan ihraç edilen bir modernleşme sürecine bırakmıştır. Emir Kebir'in yerine alan ve ismini dahi Sir Malcolm'dan alan Mirza Malkum Han, Şah'ı Batı'daki gelişmelerden etkileneyeceği umuduyla bir Avrupa seyahatine çıkarmış fakat Şah, bu gezi sırasında Batı'nın sanayisinden ve gelişmelerinden çok saraylarından etkilenmiştir. İran'ın sanayileşmesi ve gelişmesi ise kendi imkanları ile gerçekleştiremeyeceği düşüncesi ile çeşitli imtiyazlar karşılığında Batı'nın eline bırakılmıştır.¹⁰³

Ülkenin ekonomik gelişiminin Batılı güçlere özellikle İngiltere ve Rusya'ya bırakılması ile ülke içerisinde hoşnutsuzluklar kendini göstermeye başlamıştır. Özellikle İngiltere'ye sağlanan tütünün üretimi, satışı ve ihracını içeren imtiyazlar neticesinde ülke genelinde Tütün Protestosu olarak bilinen ayaklanmalar başlamış ve bu ayaklanmaları daha sonra Anayasa Hareketi izlemiştir. Böylece İran'da ilk siyasal eylemlerin adımı atılmıştır. Ülke içerisinde Kaçar Hanedanlığına karşı başlatılan ilgili eylemler sonucunda bir asker olan Rıza Pehlevi, 1921'de darbe yaparak yönetimi ele geçirmiş ve 1925'de Pehlevi Monarşisini kurmuştur. Rıza Şah'ın ilk işi bağımsız aşiret yapılarını baskı altına almak ve güçlü ve iktidara bağlı bir İran ordusu oluşturarak İran tarihinde ilk merkezi hükümeti kurmak olmuştur. İkinci aşaması ise ülke geleninde modernleşme rüzgarını aktifleştiren eylemleri ile İran'ı modern uluslar seviyesine çıkarma arzusu olmuştur. İran, Kaçar Hanedanlığı döneminde kazanmış olduğu meşrutiyet deneyimini Rıza Şah ile modernleşme hareketine dönüştürmeye başlamıştır. Rıza Pehlevi Hanedanlığı, modernleşme sürecini oluştururken ayrıcalıklar tanınan Batıdan etkilenecek geliştirmek istediği İran geleneksel toplumunun kaldıracabileceğinden fazla ve hızlı bir şekilde münhasır medeniyetler seviyesine ulaşmaya çalışmıştır. Bu durum sonucunda Rıza Şah'ın modernleşme uygulamalarının toplumun çoğunluğunu oluşturan kırsal ve geleneksel sınıfta herhangi bir karşılığı olmaz iken yönetsel, aydınlar ve burjuva kesiminde ise sınırlı da olsa etkiye sahip

¹⁰³ Coşkun Faik Kavala, *a.g.e.*, s. 15-17.

olmuştur.¹⁰⁴ Bunun sonucunda Rıza Şah, Batı benzeri modernleşme adımlarını tepeden inme, despotik yöntemlerle toplumun geleneksel kesimine benimsetmeye çalışmış ve bu durum Şah yanlıları ve burjuva kesiminin oluşturduğu toplumun üst tabakası ile kırsal ve geleneksel kesimin oluşturduğu alt tabaka arasındaki uçurumu giderek daha da fazla derinleştirmiştir.

Rıza Şah, İran'ın İngiltere ve Rusya arasındaki kışkacından kurtarılması için üçüncü bir dengeleyici güç olarak 1921'de petrol imtiyazları karşılığında ekonomik modernleşme ve kalkınma için yatırımını ülkesine çekmek istediği ABD'ye başvurmuştur. Bu durum doğrultusunda Amerikalı Dr. A. C. Millspaugh, maliye ve vergi sistemin düzenlemek için İran'a getirtilmiştir. Rıza Şah'ın dengeleyici güç olarak Nazi Almanyası'na yaklaşması ise tahtında geçireceği süreci derinden etkilemiştir.¹⁰⁵ İkinci Dünya Savaşı'na hazırlanan dünyada, Rıza Şah'ın Almanyaya ile yaklaşması sonucunda, bu durumdan rahatsız olan İngiltere ve Rusya'nın isteği ve baskısı doğrultusunda İran'da Şah değişikliği yaşanmış ve Rıza Şah iki ülkenin baskısı neticesinde 1941 yılında tahtını oğlu Muhammed Rıza Pehlevi'ye devretmek zorunda kalmıştır.

Batı'nın İran topraklarındaki etkisi Kaçar Hanedanlığı döneminde İngiltere ve Rusya'nın derin müdahalesi ile başlamış ve bu durum Rıza Şah döneminde ise ilgili iki güce karşı dengeleyici bir güç olarak Amerika'nın İran topraklarına çekilmesi ile devam etmiştir. Böylelikle İran-ABD ilişkileri başlamıştır. Bu durum doğrultusunda İran'ın modernleşme çabalarında ilgili devletlerin etkisi büyük olmuştur. Kaçar Hanedanlığı döneminde başlayan bu düşünce tarzı İran'ın ilerleyen tarihteki liderlerinin de modernleşmeye yaklaşımını etkilemiştir. Monarşi hükmü altında kaldığı sürece İran topraklarında yöneticiler, etkisi değişmek kaydıyla Batılı modern topluluklara ulaşma hedefi gütmüşlerdir. Bu hedef doğrultusunda İran topraklarında söz sahibi olan Batılı güçler rol-model alınmaya başlanmıştır. İranlı yöneticiler hem kendileri üzerindeki Batılı güçlerin hakimiyetini kırmak hem kendi gelişimlerini tamamlayabilmek hem de uluslararası alanda kendilerini kabul ettirebilmek ve yalnız

¹⁰⁴Hüdayi Sayın ve Ahmet Çirakoğlu, *a.g.m.*, s.96.

¹⁰⁵ Gülriz Şen, *Devrimden Günümüze İran'ın ABD Politikası: Tarihsel Sosyolojik Bir Analiz*, I. Basım, ODTÜ Yayıncılık, Ankara Mayıs 2016, s.77-76.

kalmamak için gelişmiş ülkeler ile ilişkilerini güçlendirmeye çalışmış, onların yanında mümkün olduğunca yer almaya çalışmışlardır. Tüm bu emeller doğrultusunda Batı, modernleşme için sığınılan liman haline gelmiştir. Bu durum Rıza Şah'tan sonra tahta geçen Muhammed Rıza'nın modernleşme ideolojisinin oluşumunda da etkili olmuş ve Muhammed Rıza Şah kendi emelleri için Amerika ile sıkı ilişkilerde bulunmuştur. Muhammed Rıza Şah'ın modernleşme ideolojisi daha tahta geçmeden almış olduğu eğitim ve yaşam şartlarında oluşum göstermiştir.

Muhammed Rıza Pehlevi; 1919 yılında doğmuş, 1925 yılında babasının İran'da Pehlevi monarşisini ilan etmesi ile Pehlevi monarşisinin veliahtı olmuştur. 1931 yılında babasının isteği doğrultusunda İsviçre'deki aristokrat çocuklar için modern eğitim veren bir okula gönderilmiştir.¹⁰⁶ Muhammed Rıza'nın modernleşme ideolojisi aslında İsviçre'deki okul zamanlarında şekillenmeye başlamıştır. Batı yaşam tarzı genç Şah'a kendi ülkesinden daha gelişmiş yerleri algılayabilmesi için babasından daha iyi bir vizyon sunmuştur. Muhammed Rıza Şah'ın İsviçre'de geçirmiş olduğu gençlik yılları, Batı kültürünü yaşamasına ve onu evrensel bir kültür olarak benimsemesine neden olmuştur.¹⁰⁷ Bu doğrultuda Muhammed Rıza Şah, İran tarihindeki varlığı boyunca gelişmiş devletler ile ilişkilerinde daha derinden bir bağ kurma eğiliminde olmuştur.

İran, İkinci Dünya Savaşı sırasında İngiltere ve Rusya'nın eliyle taht değişikliği ile karşı karşıya kalmış ve bu durum tıpkı Kaçar Hanedanlığı döneminde olduğu gibi İran'ın İngiltere ve Rusya'nın nüfuz alanına dönmesine neden olmuştur. Bu durum neticesinde Muhammed Rıza Şah, İran toplumu tarafından İngiltere ve Rusya'nın kukla yöneticisi olarak algılanmaya başlanmıştır. Aynı dönem içerisinde Amerika ise Ortadoğu'nun ve özellikle İran'ın stratejik konumu ve petrol kaynaklarının değerlendirilmesi ile bölgeye olan eğilimini artırmaya başlamıştır. 1940 yılında ABD Başkanı Roosevelt'e dünya petrol üretiminin Fars Körfezi'nde yoğunlaşmaya başladığı ve İran'ın Amerikan çıkarları için öneminin arttığının

¹⁰⁶ Fereydoun Hoveyda, *The Shah and The Ayatollah: Iranian Mythology and Islamic Revolution*, I. Basım, Praeger Publishers, United States Of America, 2003, s.4-10.

¹⁰⁷ Coşkun Faik Kavala, *a.g.e.*, s.81.

bildirmesi üzerine ABD dış politikasında İran'ın önemi artmıştır.¹⁰⁸ Tüm bu eşleşmeler Muhammed Rıza Şah'ın tahta geçmesi ile paralellik göstermiştir. Şah'ın başa geçmesi ile Amerika'nın İran'a ilgisinin hızla yükselişe geçtiği dönemin aynı döneme denk gelmesi sonucunda Şah'ın modernleşme çabalarında ABD'nin etkisi mihenk taşı görevi görmüştür. Fakat Amerika'nın İran topraklarında ve Rıza Şah ile olan ilişkisinde rolünün görünür olması 1953 Ajax Operasyonu dayanmaktadır. Ajax Operasyonu vakasına kadar İran üzerinde etkin nüfuza sahip ülke ise İngiltere olmuştur.

1941 yılında tahta çıkışından 1953 Musaddık Krizine kadar Muhammed Rıza Şah, meşruti hükümdar olarak hüküm sürmüştür fakat 1953'ten sonraki döneminde modernleşme ve batılılaşma hareketlerini babasının otokrasisini yeniden kurarak devam ettirmiştir.¹⁰⁹ Muhammed Rıza Şah'ın tahta çıktığı 1941 yılından 1953 yılına kadar ki süreç, Şah'ın en demokratik ve minimum baskı ile ülkeyi yönetmeye hevesli olduğu dönem aralığı olarak tarihte yerini almıştır. Rıza Şah'ın sahip olduğu ilgili yönetim anlayışına en büyük etken modern bir eğitim aldığı İsviçre zamanlarında oluşum gösteren modernleşme ideolojisidir. Şah, her defasında babasının aksine halk karşısında ve mecliste sivil kıyafetler giymeye gayret etmiş, demokrasiye olan inancını dile getirmiş ve İsviçre'de eğitim aldığını sık sık dile getirmiştir.¹¹⁰ Muhammed Rıza Şah, babası Rıza Şah'ın aksine ülkesini gelişmiş ülkelerde olduğu gibi daha demokratik, daha özgürlükçü ve eşitlik anlayışının hakim olduğu modern bir yönetim anlayışı doğrultusunda yönetme isteğinde olmuştur. Bu doğrultuda babasının modernleşme arzusu doğrultusunda uygulamış olduğu despotik demir yumruğunun etkilerini yok etmeye çalışmıştır.

Muhammed Rıza Şah, ilk on iki yılında demokratik kurumsallaşma ve siyasi katılımı arttırma adına babasının uygulamış olduğu bazı uygulamaları esneterek daha ılımlı bir ortam yaratmaya çalışmıştır.¹¹¹ Yaklaşık olarak 1953 yılına kadar ülkesini

¹⁰⁸ Gülriz Şen, a.g.e., s.78.

¹⁰⁹ Gene R. Garthwaite, *The Persians*, I. Basım, Blackwell Publishing, United Kingdom, 2005, s.221.

¹¹⁰ Ervand Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, çev. Dilek Şendil, IV. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul Şubat 2017, s.132.

¹¹¹ Ahmet Çirakoğlu ve Hüdayi Sayın, "Modernleşme Teorisi Bağlamında İran Devrimi", *Uluslararası IX. Uludağ Uluslararası İlişkiler Kongresi*, Dora Yayın, Bursa, 2017, s.403.

kısmen demokratik modern yöntemlerle yönetmeye çalışan Şah, babasından kalan baskıcı görünümü kırmak ve modern bir hükümdar olduğunu göstermek için basına uygulanan sansürü kaldırmış, siyasi mahkumları serbest bırakmış, farklı fikir ve ideolojiler benimseyen siyasi partiler kurulmasına izin vermiştir.¹¹² Tahta ilk çıktığı dönem batı tarzı modern bir yönetim oluşturmaya çalışan Şah, Batı’da gördüğü gibi kendini eleştiriye açık bir yönetici olarak resmedebilmek için basın-yayın özgürlüğü getirmiş, siyasi mahkumları serbest bırakarak düşünce özgürlüğüne olan bağlılığını göstermeye çalışmış ve farklı fikir ve ideolojilere sahip siyasi partilerin kurulmasına izin vermiştir. Farklı siyasi partilerle yönetimini paylaşmayı kabul ederek demokratik eylemlere sadık kalmaya çalışmıştır.

Fakat bu on yılı aşkın süredir İran topraklarında hüküm süren ılımlı politika ve sosyal hayat serüveni aynı zamanda Şah aleyhine eylemlerde ve söylemlerde muhalif gruplara olanak sağlamış ve Şah’ın dış ilişkilerinde özellikle ekonomik alandaki politik ilişkilerine zarar vermeye başlamıştır. Baba Pehlevi döneminde Rıza Şah’ın yer altına ya da hapse attırdığı muhalif veya Pehlevi modernleşme politikalarına ve baskıcı rejimine başkaldıran gruplar oğul Muhammed Rıza Şah döneminde özgürlük kazanmışlar ve seslerini daha gür çıkarmaya başlamışlardır.¹¹³ Muhalif grupların seslerinin odak noktası Muhammed Rıza Şah’ın İran yönetimindeki payı ve Şah’ın iktidarının kaynağı olduğuna inanılan Batılı devletlerin İran kaynaklarında özellikle petrol kaynaklarından elde ettikleri dengesiz faydalar olmuştur. Tüm bu dağınık muhalif sesleri bir araya getiren siyasi kişilik ise Dr. Muhammed Musaddık olmuştur.¹¹⁴

Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde daha detaylı anlatılan 1953 Musaddık rejiminin devrilmesinin İran siyasi tarihi açısından önemli olan noktalarından biri ABD’nin İran topraklarındaki hakimiyetinin artan bir şekilde ilerlemesine olanak sağlamış olmasıdır. 1953 yılında Musaddık’ın İran petrolünü millileştirme girişimi

¹¹² Mehmet Kaya, *a.g.e.*, s.393.

¹¹³ Mehmet Kaya, *a.g.m.*, s.400.

¹¹⁴ Turgay Şafak, “Muhammed Musaddık ve İran Petrolünün Millileştirilmesi”, 06/04/2020, <https://www.iramcenter.org/muhammed-musaddik-ve-iran-petrolunun-millilestirilmesi>, Erişim Tarihi:12/03/2023.

İngiltere ve ABD tarafından düzenlenen Ajax Operasyonu tarafından bertaraf edilmiştir. Muhammed Rıza Şah da operasyon öncesi gittiği Roma'dan tekrar Batılı güçler tarafından tahtının kendisine verilmesi ile İran'a geri dönmüştür. Bu dönüş Şah'ın güdümü altında İran'ın yüzünü tam olarak Batıya dönüşü ile sonuçlanmıştır.¹¹⁵ 1953 Darbesi Musaddık'ı devirmekle kalmamış aynı zamanda Şah'ın yönetim anlayışında derinden bir dönüşüm oluşmasına neden olmuştur. Şah, dönüşü sonunda gücünü kimseyle paylaşma arzusunda olmayan diktatör bir yönetici olarak modernleşme çabalarına girişmiştir. Bu dönüşün yanında getirdiği bir diğer sonuç ise modernleşme hedefleri doğrultusunda Şah'ın ABD ile yakınlaşmayı Batıya karşı tercih etmesi ve bu durumun Şah'ın modernleşme hareketlerinde ABD'ye bağımlı olmasını da beraberinde getirmesidir.¹¹⁶

II. Dünya Savaşı sonrası Muhammed Rıza Şah, siyasal bağımsızlığını kazanabilmenin yanı sıra başta askeri alanlar olmak üzere modernleşme arzusunu gerçekleştirebilmek için Amerika ile yakınlaşmasının elzem olduğu düşüncesine kapılmıştır. Muhammed Rıza Şah, iktidarı boyunca siyasal ve toplumsal gelişim hedeflerine ulaşabilmesinin yegane yolunun ABD'nin desteğini kazanmaktan geçtiğinin bilincinde olan bir lider karakterindedir.¹¹⁷ Bu doğrultuda, özellikle Muhammed Rıza Şah'ın İran siyasetindeki ikinci dönemi olarak tanımlanan 1953'ten 1979 yılına kadarki rejimi çerçevesindeki ana dış aktör ABD olmuştur.

Musaddık'ın devrilesinden sonra ülkesine geri dönen Muhammed Rıza Şah, kısa süre içerisinde baskıcı bir yönetim anlayışı benimseyerek Musaddık ve diğer muhaliflerin tutuklanmasını istemiş ve ülke çapında sıkıyönetim ilan ederek çoğu alanda özgürlükleri kısıtlamıştır.¹¹⁸ Böylece İran'ın modernleşme ve kalkınma eylemleri tek bir kurumun dünyayı ve ülkesini algılama kabiliyetinin eline bırakılmıştır: Muhammed Rıza Şah. Muhammed Rıza Şah, ülkesine dönüşünün

¹¹⁵ Ali Kemal Ceylan, *Çılgık Çılgıca İran: İran Devrimi ve Bölge Terörü İle Son Dönem Gelişmeleri*, I. Basım, Yeni Yüzyıl Yayınları, İstanbul Temmuz 2009, s.20.

¹¹⁶ Roham Alvandi, *Nixon, Kissinger And The Shah: The United States And Iran In The Cold War*, Oxford University Press, New York 2014, s.4.

¹¹⁷ Mehmet Kaya, *a.g.m.*, s.401.

¹¹⁸ Rıza Kurtuluş, "Muhammed Rıza Şah Pehlevi", *TDV İslam Araştırmaları Merkezi*, 2020, <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhammed-riza-sah-pehlevi>, Erişim Tarihi:28/03/2023.

ardından tüm ipleri eline almış ve tek adam rejimine dönüşen bir yönetim anlayışını benimsemiştir. Muhammed Rıza Şah 1953 yılından sonra, babasının 1941 yılında yarım bırakmak zorunda kaldığı modern bir İran inşa etme arzusu içerisinde yönetim anlayışını şekillendirmiştir. Şah'ın İran siyasetindeki ikinci dönemi babasının devamı niteliği taşımaktadır.¹¹⁹ Bu doğrultuda siyasette daha sert adımlar atmış ve kendisine muhalefet olanları İran siyasetinden aforoz etmiştir. Tüm gücü eline alan Şah, İran halkı tarafından despotik bir yönetici olarak algılanmaya başlanmıştır.

Şah, eline aldığı gücü pekiştirmek ve İran toplumunda kendisine ve tahtına karşı herhangi bir olası tehdit eylemlerini bertaraf edebilmek ve kendisine düzenlenebilecek komploları önceden engelleyebilmek adına ülke içinde kendi istihbarat servisini kurmuştur. Şah'ın yeni kontrol sisteminin en önemli ve etkili birimi olarak ün salan kurumu, 1957 yılında Amerika'nın tam yardımı ve İsrail'in istihbarat yönlendirmeleri doğrultusunda kurulan SAVAK (Sazman-i İttili'at va Amniyat-i Kişvar) istihbarat birimidir.¹²⁰ SAVAK, öyle büyük yetkilere sahipti ki tüm İranlıları denetleme, basına sansür uygulama, resmi dairelere başvuran ve üniversitelere atananlar hakkında inceleme yapma ve en önemlisi siyasal muhaliflere baskı kurmak adına işkence ve idam cezası uygulamayabilmekteydi. Tüm bu özellikleriyle SAVAK, Şah'ın ülke içerisinde gözü ve kulağı, gerektiğinde ise demir yumruğu niteliğindeydi.¹²¹

SAVAK, tüm bu yetkilerini sonuna kadar kullandığı için ülke içerisinde kötü bir üne kavuşmuştur. Muhammed Rıza Şah'ın ülke içerisinde despotik yönetiminin bel kemiği olan SAVAK, İran toplumunda yaydığı kötü ün nedeniyle ve Amerika tarafından kurulduğu algısı ile sevilmeyen ve korkulan bir kurum haline bürünmüştür. Fakat SAVAK, 1960'lar ve 1970'ler boyunca Şah tarafından başlatılan ekonomik büyüme, dünya pazarı ile bütünleşme, kentleşme ve toplumsal dönüşümü sağlama hedefinin jandarması konumuna gelmiştir.¹²²

¹¹⁹ Ervand Abrahamian, *Modern İran...*, s.163-164.

¹²⁰ James A. Bill, *The Eagle and Lion The Tragedy Of American-Iranian Relations*, Yale University Press, United States of America, 1988, s.98.

¹²¹ Ervand Abrahamian, *Modern İran...*, s.167.

¹²² Özgür Gökmen ve Seçil Deren, *Ortadoğu'da Maduniyet Toplumsal Hareketler ve Siyaset*, I. Basım, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s.172.

Şah, SAVAK eliyle ülke içerisinde kendisine ve modernleşme ideolojilerine karşı olan tüm sesleri bastırmaya çalışmış ve yüzünü tamamen Batıya dönmüştür. Bu Batıya dönüş rotasında ise Amerika baş aktör olmuştur. Özellikle 1960'lar ve 1970'ler boyunca Rıza Şah'ın ülke içerisinde sürdürmüş olduğu otokrasi, toplum içerisinde çeşitli huzursuzluklara neden olmuş ve bu durum Beyaz Saray yönetimini derinden endişelendirmiştir. Özellikle Ortadoğu bölgesinde solun etkin olmaya başlaması sonucunda dönemin ABD Başkanı John F. Kennedy, bölgedeki müttefiklerinden solun öne sürmüş olduğu demokratik ve sosyal reformları kendi kanatları altında ülkelerinde hayata geçirmelerini talep etmiştir.¹²³

Kennedy'in Beyaz Saray Başkanlığı'nı yaptığı 1961-1963 süresi boyunca Şah ile olan ilişkisi gergin bir tabanda devam etmiştir. Bu durum Şah yönetimi ve Kennedy yöneticileri arasında özellikle 1962 yılında gerçekleşen mekik diplomasisinde de kendini göstermiştir. İlgili süre boyunca her iki ülkenin diplomatları arasında yapılan görüşmelerde ve Şah-Kennedy görüşmelerinde iki tarafında beklentileri farklı kulvarlarda oluşum göstermiştir. Farklı zamanlarda ve mekanlarda gerçekleştirilen görüşmelerde Şah ve ekibinin talepleri askeri ve silah alanlarında ABD desteğini talep ederken Kennedy ve ekibi, Şah'ın askeri alanlardan daha fazla ülkesi için sosyal ve ekonomik reformlara yönelmesi gerektiğine dikkat çekmiştir.¹²⁴

1960'ların başında İran'da yaşanan siyasi çalkantılar Kennedy tarafından endişe ile karşılanmış ve bu durum sonucunda Kennedy yönetimi Şah'a reformları devreye sokması için baskıcı hareketlerde bulunmuştur. Bu doğrultuda ABD Dışişleri Bakanlığı'nda İran analisti olarak görev yapan W. Bowling'in 20 Mart 1961 yılında hazırlamış olduğu makalesi Şah'ın reform programının taslağını oluşturmaktadır.¹²⁵ Bowling'in makalesi on dört maddede Şah'ın reform için izlemesi gereken yolu anlatmaktadır. İlgili on dört madde içerisinde Şah'ın özel hayatından askeri genişlemesine, toplumsal sınıf ile ilişkisinden ekonomik hareketlerine, sağlık, eğitim ve toplumun refah düzeyinin iyileştirilmesinden büyük toprak sahiplerinin hakimiyeti

¹²³ Coşkun Faik Kavala, *a.g.e.*, s.110.

¹²⁴ James A. Bill, *a.g.e.*, s.138-140.

¹²⁵ James A. Bill, *a.g.e.*, s.134.

elinde olan toprakların yeniden tüm topluma eşit olarak dağıtılmasına kadar birçok alanı kapsamaktadır.¹²⁶

Muhammed Rıza Şah, 1960'lı yıllarda hem ülke içerisindeki huzursuzluğu yatıştırmak hem ülkesini modern devletler statüsüne erdirmek hem de Washington yönetiminin endişelerini bertaraf edilmek için büyük bir modernleşme açılımı gerçekleştirmiştir. Bu doğrultuda Ocak 1963 yılında büyük bir heyecanla altı maddelik Beyaz Devrimi'ni ilan etmiştir. Beyaz Devrim'in ana başlıkları şunlardır: 1) Toprak reformu ile köylülere İran topraklarının dağıtılması, 2) Orman ve meraların kamulaştırılması, 3) Özel sektörü teşvik etmek için devlete ait kurumların özelleştirilmesi, 4) Kadınlara oy hakkı verilmesi ile seçim yasasının reforme edilmesi, 5) Bilgi ordusunun kurulması ile İran'ın her bir köşesinde eğitimin yaygınlaştırılması, 6) İşçiler için kar paylaşım planlarının yapılması,¹²⁷ 7) Sağlık Ordusu'nun kurulması ile kırsal kesimde sağlık çalışmalarının geliştirilmesi, 8) İmar ve Kalkınma Ordusu'nun kurulması¹²⁸

Beyaz Devrim'in maddeleri içerik olarak toplumun farklı bölümlerini farklı sebeplerden dolayı rahatsız etmiştir. Örnek olarak; toprak reformu toprak sahiplerini rahatsız ederken kadınlara oy hakkı verilmesi ise toplumun dindar kesimini ve mollaları rahatsız etmektedir. Tüm bu toplumsal karışıklığa rağmen Beyaz Devrim, Washington yönetimi tarafından büyük bir memnuniyetle karşılanmıştır. Beyaz Devrim üzerindeki ABD etkisi yadsınamayacak kadar fazla olmuştur. Kennedy döneminde ABD dış politikasının ana hedefi, müttefik olan Üçüncü Dünya ülkelerini komünist devrimlere karşı müttefik devletlerinin yöneticilerinin tepeden inme reformlarla halkı ile olan bağlantılarını güçlendirmesi yönünde teşvik etmek olmuştur. Tüm bunların yanı sıra Beyaz Saray yöneticileri müttefik devletlerini toplumun bazı

¹²⁶ J. W. Bowling, "Political Characteristics of the Iranian Urban Middle Class and Implications Thereof For U.S Policy", *Foreign Relations Of The United States, 1961-1963*, Cilt:17, Near East, 1961-1962, s.78.

¹²⁷ Gholam Reza Afkhami, *The Life and Times Of Shah*, I. Basım, University of California Press, Berkeley and London, s.231.

¹²⁸ Coşkun Faik Kavala, *a.g.e.*, s.112-113.

kesimlerinde ilgili reformlara karşı herhangi bir direniş olması takdirde güvenlik güçlerini kullanmaları yönünde akıl vermiştir.¹²⁹

ABD'nin ekonomik ve sosyal reformları bu derece teşvik etmesinin yanı sıra yöneticilere güvenlik güçlerini kullanma aklı vermesi Şah'ın reformlara karşı sempati beslemesindeki bir diğer nedendir. Böylelikle Şah, İran modernleşmesinde ABD'nin de baskısı ile başlatmış olduğu Beyaz Devrim Hareketi'ne karşı çıkabilecek her türlü olumsuz eylem ve söyleme karşı kolluk kuvvetlerini kullanma yetkisini sonuna kadar kullanmıştır. Bu durum İran iç siyasetinde baskıcı bir Şah'ın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Şah'ın bu tavrı, İran siyasetinde daha fazla tepkiye neden olmuş ve iç karışıklıklar artarak devam etmiştir. Bu durum ABD yönetimi tarafından tepki ile karşılanmış ve Şah'a tepkiler artmıştır. Bu durumun ana nedeni İran siyasetinde demokratik bir yönetim anlayışının oluşamamış olması ve Şah'ın kendi yetkilerini İran halkı ile paylaşmaya istekli olmamasından kaynaklanmıştır.

Şah'ın bu gücü paylaşmadaki isteksizliği ve reformun tüm halk içerisinde Şah'ın arzu ettiği şekilde etki yaratamaması sonucu İran siyasetindeki huzursuzluk ve isyanlar 1970'li yıllarda da devam etmiştir. Bu durum ABD yönetimi tarafından Şah'ın geleceği için olumsuz düşüncelerin devam etmesine neden olmuştur. İran'ın iç siyasetindeki olumsuz hava 1970'li yılların ikinci yarısında ABD başkan koltuğuna oturan Jimmy Carter ile Muhammed Rıza Şah'ın ilişkisinde önem rol oynamıştır. Carter, tüm dünyada özgürlüklerin yayılmasından yana olan bir başkandı. Kendinden önceki ABD yöneticilerini insan haklarını ihlal eden, halkını ezen diktatör yöneticileri desteklemekle suçlamıştır.¹³⁰ Bu bağlamda İran-ABD ilişkileri, yetmişler boyunca İran halkının demokratik istekleri doğrultusunda oluşum göstermiştir.

Şah, Carter yönetimini ve toplumun orta sınıfını tatmin edebilmek için bir demokratikleşme açılımı başlatmaya çalışmıştır. Şah, 5 Ağustos 1978 yılında yaptığı konuşmada 1906 anayasasına geri döneceği ve 1979 yazında serbest seçimlerin yapılacağına dair teminatlar vermiştir.¹³¹ Fakat Şah'ın tüm bu çabaları işe yaramamış ve Şah'ın söz verdiği 1979 seçimleri yapılamadan monarşi yıkılmıştı. Yerine ise tüm

¹²⁹ James A. Bill, *a.g.e.*, s.131-132.

¹³⁰ Coşkun Faik Kavala, *a.g.e.*, s.194.

¹³¹ Coşkun Faik Kavala, *a.g.e.*, s. 206-207.

dünyayı etkileyen İslam Devrimi ile teokratik bir rejim gelmiş ve bu durum sonucunda İran-ABD ilişkileri tamamen farklı bir yörüngede değişim göstermiştir.

Muhammed Rıza Şah'ın İran siyasetinin liderliğini yaptığı 1941-1979 yılları boyunca idealize ettiği modernleşme çalışmalarında, ABD ile kurmuş olduğu ilişkilerin önemli olduğu görülmektedir. Bağımlılık teorisinin de öne sürmüş olduğu hipotezler doğrultusunda incelendiğinde Şah, merkez yanlısı dış politika benimseyen bir lider tipolojisi oluşturmaktadır. Öncelikle Şah, Batılı eğitim tarzı ile yetişmiştir. Daha sonra 1953 Darbesi sonucunda Amerika'nın İran siyasetinde etkin olması ile ABD, Şah'ın merkez ülkesi konumuna gelmiş ve Şah'ın modernleşme hareketlerinde baş aktör konumuna gelmiştir. ABD'nin dış politika eylemlerinde İran'ın önemi fark edildikten sonra Beyaz Saray, İran'ın üzerinde giderek artan bir nüfuz elde etmek için çaba harcamıştır. Amerika'nın bu çabası işe yaramış ve Muhammed Rıza Şah dönemi boyunca ABD, İran'ın dış ülkeler ile olan ilişkisi arasından merkez ülke konumuna gelmiştir. Bu durum modern İran kurma hedefinde olan Muhammed Rıza Şah'ın politik eylemlerini de derinden etkilemiştir. Şah, ülkesini yönetirken İran toplumsal dinamiklerinin yanı sıra ABD isteklerini de dikkate almak zorunda kalmıştır. Beyaz Saray'ın Soğuk Savaş'ta müttefikleri için çizmiş olduğu iç ve dış politik isteklere bağımlı olmak zorunda kalan Şah, ABD isteği doğrultusunda ülkesinde modernleşme adımları gerçekleştirmiştir. Şah, modernleşme reformlarını bir taraftan halkın huzursuzluğunu gidermek için eyleme geçirirken bu konudaki ABD baskısı da Şah'ın eylemlerini etkileyen en önemli faktörlerden biridir. Sonuç olarak, Şah'ın Amerika ile olan yakınlaşması neticesinde Şah döneminde, ABD merkezli bir dış politika izlemesindeki etkenlerden biri olarak liderin (Şah'ın) modernleşme ideoloji gösterilmektedir.

3.2. Ekonomik Bağımlılık

Ekonomi, günümüz devlet ilişkilerinde ve uluslararası sistemde en önemli etkenlerden biridir. Bu doğrultuda uluslararası ilişkilerde ekonomi faktörü, devletlerarası iletişimi etkileyen güç kaynaklarından biri olagelmıştır. Ekonomi faktörü, hükümetlerin ve uluslararası örgütlerin siyasal karar mekanizmalarında alınan kararlara etki etmekte ve bu doğrultuda ülkelerin diğer ülkelerle olan ilişkilerindeki

siyasal eylemlerini gerçekleştirirken ekonomik ilişkilerini de düşünmek zorunda bırakmaktadır. Özellikle sanayi devriminden sonra başlayan kolonileşme ve sömürge yarışı sonucunda ekonomi, ulusların birbiri ile olan ilişkilerini belirlemeye faktörlerden biri olmuştur. Gelişmiş olan Batı devletlerinin birbiriyle olan sömürge yarışı sonucunda diğer uluslar üzerinde hakimiyet kurma, yeni pazar ve kaynaklara ulaşma hedefleri ekonomik ilişkilerin sınırlarını genişletmiştir.

Sömürge ve kolonileştirme yarışının başlamış olduğu 16.yy.'dan günümüze kadar ekonominin etkisi artan bir şekilde devam etmektedir. Özellikle küreselleşmeden kaynaklı olarak ulusların gittikçe birbirine yaklaşması ile ekonomi, ülkelerin dış ilişkilerindeki politik eylemlerini derinden etkilemektedir. Ekonomik olarak güçlü olan devletler, daha zayıf devletlerin uluslararası ilişkilerdeki politik eylemlerini ve kararlarını etkilemek adına ekonomik güçlerini bir savaş stratejisi olarak kullanabilmektedir. Ekonominin uluslararası ilişkilerin bir parçası olması ile dış politika kararlarında devletler, aktif savaş kararları almadan da karşısındaki devletin dış politik eylemlerini kendi istek ve arzuları doğrultusunda değiştirebilme kabiliyeti kazanmıştır. Ekonomi, zayıf ülkelerin eylemlerini etkileyebilmek için bazen ödül olarak kullanılırken bazen de ceza yöntemi olarak kullanılmaktadır. Ödül yöntemi genel olarak dış yardımlar, gümrük tarifelerinde yardımlar, dış borçlarda kolaylıklar vb. şekilde sıralanabilirken; ceza yöntemi ise ekonomik yaptırımlar, ürün boykotları, uluslararası ticarete kısıtlamalar olarak sayılabilir.

Bir devletin ekonomik özellikleri onun uluslararası siyasette tanımlanma şeklini de belirleyen özelliklerden biridir. Güç ve refahın birbirini paralel şekilde etkilediği düşünüldüğünde¹³² ekonomisi güçlü olan devletler, güçlü, gelişmiş, modern devlet olarak tanımlanabilirken, ekonomisi zayıf olan devletler, zayıf, azgelişmiş ve geri kalmış devletler olarak tanımlanabilmektedir. Bu durum gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler arası ilişkileri de şekillendirebilmektedir. Gelişmiş ülkeler ile azgelişmiş ülkeler arasındaki ekonomik ilişkiler azgelişmiş ülkeleri gelişmiş ülkelere bağımlı hale

¹³² Mustafa Kutlay, "Uluslararası Ekonomi Politik", *Uluslararası İlişkiler Teorileri*, Derleyen: Ramazan Gözen, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s.265.

getirebilmektedir. İlgili tek taraflı bağımlılığın az gelişmiş ülkeleri siyasal açıdan da bağımlı kıldığını söylemek yanlış olmamaktadır.

Bağımlılık teorisinin ana karakteri olan ekonomi alanı özellikle devletlerin ikili ilişkilerine odaklanmaktadır. Merkez-çevre kavramları açısından ikili devlet ilişkilerini analiz birimi olarak kullanan bağımlılık teorisine göre, çevre ülkeler merkez ülkeler tarafından ekonomik olarak sömürülmekte ve bu durum çevre ülkeleri merkez ülkelere bağımlı hale getirmektedir. En salt biçimi ile bağımlılık teorisine göre çevre ülkenin emek ve kaynakları merkez ülkeye aktarılmakta ve merkez ülkeden gelişmiş teknolojik ve sanayi ürünü satın alması beklenmektedir. Bu durum doğrultusunda çevre ülkenin tek taraflı bağımlılığı giderek derinleşmektedir.

Çalışmanın bu bölümünde, İran-ABD ilişkilerinin Muhammed Rıza Şah döneminde ekonomik boyutu ele alınmaya çalışılmakta ve iki ülkenin ekonomik ilişkisinin bağımlılık teorisinin argümanlarına uygun olup olmadığı incelenmektedir.

Amerika'nın İran ekonomisinde var olma çabası 19.yüzyıla kadar dayanmasına rağmen iki ülkenin ekonomik ilişkilerinin İran tarihinde görünür olması Muhammed Rıza Şah dönemine denk gelmektedir. İki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin gelişmesindeki gecikmenin çeşitli sebepleri olmasına rağmen en önemli sebep İran üzerinde siyasi ve ekonomik olarak nüfuz sahibi olan ülkelerin baskılarıdır. 19. yüzyılda İran'da derin bir etkiye sahip olan İngiltere ve Rusya'nın kendi bölgesel çıkarlarını Amerika ile paylaşmak istememesi İran-ABD ilişkilerini geciktirmiş fakat engelleyememiştir.

İran tarihinde Kaçar Hanedanlığı döneminde Amerika ile ilk ekonomik ilişkiler kurulmaya çalışılmıştır. Ekonomik ilişkiler diplomatik ilişkilerin bağlayıcı bir özelliği olarak oluşum göstermiştir. Dönemin Kaçar Hanedanlığı Sadrazamı Mirza Taki Han Emirkebir, İran siyasetinde İngiliz ve Rus hakimiyetini kırmak ümidiyle 1850 yılında ABD ile ilk resmi belgeyi imzalamıştır. 1850 yılında İstanbul'da İran-ABD Dostluk ve Denizcilik Anlaşması imzalanmıştır. Anlaşmaya göre taraflar karşılıklı olarak konsolosluklar açacak, deniz yoluyla serbest ticaret yapacaklardı ve anlaşma bir yıl içerisinde yürürlüğe girecekti. Fakat İngiltere'nin çıkarlarını tehdit

ettiği gerekçesiyle İran siyasilerine yapmış olduğu baskı sonucu anlaşma İran'ın isteği üzerine fesh edilmiştir.¹³³

İran, İngiltere'nin kendi çıkarları doğrultusunda bölge içerisinde İran çıkarlarını görmezden gelerek hareket ettiğini anlayınca ABD'nin dengeleyici güç olacağını anlamış ve tekrardan ikili ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır. Bu doğrultuda Kaçar yönetimi, Emirkebir döneminde fesh edilen anlaşmayı beş yıl sonra tekrardan canlandırma girişiminde bulunmuştur. 1857 yılında ise iki ülke liderleri tarafından anlaşmanın imzalanması ile ilişkileri resmiyet kazanmıştır. Fakat İngiltere'nin baskıları yine iki ülke arasındaki ekonomik ilişkileri engellemiş ve ilgili anlaşma kağıt üzerinde kalmaktan ileri gidememiştir. 1883 yılına gelindiğinde ise ABD, İran ile olan ilişkilerini geliştirmek amacı ile deneyimli diplomatı Samuel Benjamin'i İran'a göndermiş ve Benjamin üç yıl boyunca Tahran'da kalmıştır. Tahran'da geçirdiği süre boyunca demiryolu inşası projeleri başta olmak üzere Benjamin'in bütün projeleri İngiltere ve Rusya'nın baskıları sonucunda işe yaramamıştır.¹³⁴

20. yüzyılın başında İran topraklarında petrol bulunması ile Amerika'nın İran ekonomisi içerisinde aktif rol oynayarak İran pazarından imtiyazlar elde etme çabaları artmıştır. İran yönetiminin de Amerika'yı ülkesi üzerindeki İngiliz-Rus hakimiyetine karşı dengeleyici güç olarak algılaması iki ülkenin ekonomik açıdan yakınlaşma isteğini artırmıştır. Bu doğrultuda 1911 yılında İran ikinci meclisi, İran'ın ekonomik durumunu düzeltmesi için ABD'li Uzman Morgan Shuster'i davet etmiş ve kendisini ekonomi danışmanı olarak atamıştır.¹³⁵ Fakat yine İngiltere ve Rusya'nın kurmuş olduğu baskılar sonucu Shuster'in görev süresi bir yılı geçememiştir. Shuster, Amerika'ya geri dönmüş fakat daha sonra Amerikan Petrol Şirketlerine verilen iki petrol imtiyazının öncüsü olmuştur. Shuster, İran maliye sistemini geliştirme amacından başka İran'ın İngiltere ve Rusya'ya olan ekonomik bağımlılığını yok etmek için yardımcı olmasının yanı sıra, İran kaynaklarının kullanımı ve satışının Amerikan firmalarının eline geçirecek bir dizi proje üretmiştir. Böylelikle Shuster aracılığıyla

¹³³ Abdullah Yeğin, "ABD-İran Yakınlaşması Gerçek mi, Hayal mi", *SETA Analiz Dergisi*, No:87, Mart 2014, s.8-9.

¹³⁴ Abdullah Yeğin, *a.g.m.*, s.9.

¹³⁵ Coşkun Faik Kavala, *a.g.e.*, s.35.

Washington yönetimi, İran'ın bağımsızlığını Amerikan kanatları altına almayı amaçlamış ve İran petrolünden kendisine düşen payı almak için Morgan Shuster aracılığıyla bir dizi görüşmeler düzenlemiştir. Sonuç olarak Beyaz Saray yönetimi, Amerikalı Standard Oil Company için bazı İran imtiyazlarını kazanmıştır.¹³⁶

İran siyasetinde 1921 yılında Kaçar Hanednlığı'nın devrilmesi ile Rıza Pehlevi dönemi başlamıştır. Rıza Şah döneminde de ülke üzerindeki İngiliz-Rus hakimiyetine dengeleyici güç olarak ABD'ye başvurulmuştur. İlgili dengeleme siyaseti kapsamında 1921'de, borç istemek, teknik yardım bulmak ve ekonomik modernizasyon için yatırım çekmek için İran'ın kuzeyindeki petrol yataklarından imtiyazlar verme karşılığında ABD'den yardım talep edilmiştir. Bu yardım karşılığında 1921'de Amerikan Standard Oil Company şirketine Kuzey İran petrolü için imtiyazlar teklif edilmiştir. İlgili tekliflerden bir diğeri 1922'de Amerikan Sinclair Oil Company'e de verilerek devam etti. Bu imtiyazlar karşılığında ABD, Dr. Arthur Millspaugh ve ekibini İran maliye ve vergi sistemini düzenlemesi için İran'a göndermiştir.¹³⁷

Millspaugh'un İran Maliye Bakanlığı'na getirilmesinden sonra İran kendisinin onayı olmadan hiçbir taviz ve mali karar veremeyecekti. Bu doğrultuda Millspaugh, Amerikan sermayesinin İran ekonomisine girişini sağlayabilmek için İran'ın İngilizler ve Ruslarla olan ilişkisini engellemeye çalışmıştır. Fakat İran'ın İngiltere ve Rusya'ya olan bağımlılığını azaltma çabaları başarısız olmuştur.¹³⁸ Millspaugh'un başarısızlıkları ve Rıza Şah'ın güçlenmesi ile yanında başka bir güçlü karakter istememesi sonucu Millspaugh'un görevi 5 yıl sonra sona ermiştir. Bu tarihten sonra Rıza Şah dönemi boyunca İran-ABD ilişkisi kültürel ve normal ticari ilişkiler düzeyinde devam etmiştir.¹³⁹

İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Washington yönetimi de Ortadoğu politikasını geliştirmeye başlamıştır. Bu doğrultuda İran, Amerika'nın

¹³⁶ Ahmet Hasan Abadani, *İran Raporu*, çev. Selçuk Barlas, I. Basım, Üçüncü Dünya Yayınları, İstanbul Kasım 1977, s.7.

¹³⁷ Nikki R. Keddie, *Modern Iran: Roots and Results of Revolution*, Yale University Press, New Haven&London 2003, s.83-84.

¹³⁸ Nikki R. Keddie, *a.g.e.*, s.84.

¹³⁹ Ahmet Hasan Abadani, *a.g.e.*, s.10.

Ortadoğu politikası için mihenk taşı görevi görmüştür. İlk iş olarak ABD, İngiltere'yi etkisizleştirerek hem İran'ın hammadde kaynakları hem de pazar alanına hakim olmaya çalışmıştır. Amerika'nın ilgili politikası neticesinde İran, ABD dış politikasında önemli bir yer edinmiş ve iki ülke arasındaki ekonomik ilişkiler daha da derinleşmeye başlamıştır. Özellikle baba Rıza Şah'ın tahtını oğlu Muhammed Rıza Şah'a bırakması ile Tahran-Washington ekonomik ilişkileri daha da gelişmiş ve İran'ı ABD merkezine bağımlı kılmıştır. İran-ABD ilişkilerinde stratejik ve ekonomik ilişkilerin derinleşen temelleri de Muhammed Rıza Şah döneminde atılmıştır.¹⁴⁰

Muhammed Rıza Şah'ın başa gelmesi ile babası tarafından Amerika'ya geri gönderilen Arthur Millspaugh, 1942 yılında tekrardan İran'a davet edilmiş ve kendisine daha geniş yetkiler verilmiştir. Bu yetkiler İran bütçesinin işleyişi, çalışanların ve yabancı danışmanların işe alınması ve çıkarılması ve diğer mali kararlar üzerindeki muazzam yetkilerden oluşmaktadır. Millspaugh'un en başarılı olduğu alan ise Amerika'nın İran ekonomisindeki etkisinin büyümesi olarak göze çarpmaktadır. Bu doğrultuda 1945 yılında Amerika'nın İran dış ticaretindeki payının %25 ulaştığı görülmektedir. Fakat Millspaugh'un performansının yeterli görülmemesi nedeniyle Kasım 1945'te meclis tarafından görevine son verilmiştir.¹⁴¹

1947 yılında Washington'un Truman Doktrinini açıklamasıyla İran bir kez daha ABD kapısını çalmıştır. Truman Doktrini öncelikle Yunanistan ve Türkiye'yi Sovyet tehdidinden korumak için hazırlanmış bir ekonomik ve askeri yardım planı olarak tasarlanmıştır. Fakat İran sahip olduğu jeopolitik konumu ve petrol kaynağından dolayı daha sonra kendisi de doktrin kapsamına alınmıştır. İran'ın sahip olduğu bu özelliklerden dolayı 1947-1949 yılları arasında İran'da ABD'nin etkisi artmaya başlamıştır. İlgili yıllar içerisinde Amerika, İran'a ilk kez 26 milyon dolar değerinde askeri teçhizat satışını onaylamıştır. Buna ek olarak İran'ın isteği doğrultusunda bir Amerikan firması İran ekonomisi için yedi yıllık bir kalkınma planı hazırlamıştır. En önemlisi ise 1949 yılında İran Şah'ı ABD ekonomik yardımları için

¹⁴⁰ Gülriz Şen, *a.g.e.*, s.78.

¹⁴¹ Mehrdad Mashayekhi, *Dependency As A Problematic: A Study In The Political Implications Of The Dependency Perspeptive*, ProQuest Dissertations Publishing, Washington D. C. 1986, s.102-103.

Washington yönetimini ziyaret etmiş, istediği miktarı alamasa da sosyal reformlar ve yolsuzluğun önlenmesi için 25 milyon dolar yardım almıştır.¹⁴² Bir diğer önemli gelişme ise Amerikan Morrison-Knudson firmasının önermiş olduğu yedi yıllık kalkınma planı kapsamında İran ekonomisinin tarıma yönlendirilmeye çalışılmasıdır. Bu doğrultuda İran'ın ham pamuk ve yün üretimine odaklanması istenmiş fakat bu ürünleri işlemek için yeni fabrika kurmaları istenmemiştir. Bu önermeler kapsamında İran'ın Batı'ya hammadde tedarikçisi olması ve Batı'dan ilgili ürünlerin işlenmiş hallerini daha pahalıya satın almasına neden olacak tavsiyeler verilmiştir. İran'ın tarım ürünü ihraç edip işlenmiş hallerini ithal edilmesi öngörülmüştür.¹⁴³ Sonuç olarak İran'ın sanayileşmesi istenmemiş fakat Batılı ülkeler için hammadde kaynağı olması rolü kendisine yakıştırılmıştır.

Truman yönetimindeki Beyaz Saray yönetimi, II. Dünya Savaşı sonrası dönemde oluşan uluslararası konjonktürde az gelişmiş olarak nitelendirdiği ülkeler için siyasi istikrar ve ekonomik kalkınmayı desteklemek adına Dördüncü Nokta Programını yürürlüğe koymuştur.¹⁴⁴ Truman Doktrinde hayal kırıklığına uğrayan İran Şah'ı, Dördüncü Nokta Programı kapsamında ABD teknik ve ekonomik yardımının yanı sıra askeri eğitim ve silah desteği için mütevazı bir kalkınma yardımı almıştır.¹⁴⁵ Tüm bu ikili ekonomik ilişkiler, İran'ın Amerika'nın uluslararası sistem içerisinde kendi çıkarları doğrultusunda Sovyet rejimine karşı oluşturmak istediği bloğu desteklemek için diğer ülkelere yardım eliyle ekonomik bağışlar yapması kapsamında İran'ın kendisine düşen payı alma çabası doğrultusunda ilerleme göstermiştir. Muhammed Rıza Şah döneminde İran-ABD ekonomik ilişkileri bir nevi Soğuk Savaş'ın başlangıcına denk gelmiş ve bu doğrultuda Beyaz Saraylı yöneticilerin az gelişmiş olarak algıladıkları ülkelere yardımları kapsamında oluşum göstermiştir. Aynı zamanda ilgili teknik destek ve ekonomik yardımların nihai amacı İran toplumunu özel yatırıma uygun şekilde şekillendirebilmektir.

¹⁴² Mehrdad Mashayekhi, *a.g.e.*, s.104-106.

¹⁴³ Nikkie Keddie, *a.g.e.*, s.121.

¹⁴⁴ Yunus Turhan, "Kalkınma Kavramının Tarihsel Süreci ve Etimolojik Analizi", *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, No:29, Ekim 2020, s.152.

¹⁴⁵ Roham Alvandi, *a.g.e.*, s.13.

İran siyasetinde Dr. Muhammed Musaddık'ın sahneye çıkması ile İran-ABD ekonomik ilişkisi kesintiye uğramıştır. Musaddık'ın 1951 yılında yükselen siyaseti sonucu başbakanlığa getirilmesi ile İran petrolünü millileştirme gayesi 1951-1953 yılları arasında Washington-Tahran arasındaki ilişkilerin seyrini etkileyen başat aktör olagelmıştır. Musaddık, İran petrolünü İngiliz tekelinden kurtarabilmek ve İran'ın kendi petrolünün kontrolünü ele alması için millileştirme yasasını meclisten geçirmiş fakat bunun sonucunda İngilizlerin uluslararası boykotu ile karşı karşıya kalmıştır. Musaddık, İngilizlerin boykotunu kırabilmek adına ekonomik yardım için Amerika'nın kapısını çalmış fakat eli boş dönmüştür.¹⁴⁶ Amerika başlarda İngiliz-Musaddık çatışmasında tarafsız kalmayı seçmesine rağmen Beyaz Saray'da Truman'ın yerine Eisenhower'ın yönetimi devralması ile İngiliz yanlısı politikalar izlemeyi tercih etmiştir. Böylelikle 1953'te İngiliz-Amerikan iş birliği ile Musaddık Hükümeti Ajax Operasyonu kapsamında devrilmiştir. Operasyon sırasında Washington yönetiminin ekonomik yardımı azımsanmayacak derecede etkili olmuştur. Amerika bu sefer İran için ekonomik yardımı içişlerine karışmak amacı güderek göndermiştir. Böylelikle Amerika'nın müdahalesi sonucunda, İran petrol rezervleri yaklaşık yirmi yılı aşkın bir süre boyunca avantajlı koşullar altında Batı dünyasının kullanımına sunulmuştur.

1953 sonrası Amerika'nın İran'da etkinliği giderek artmış ve İngiltere'nin İran üzerindeki nüfuzunun azalması ile Amerika ülke üzerindeki tek güç rolünü üstlenmeye başlamıştır. Amerika'nın İran'da artan etkinliğinin nedeni ülkenin devasa petrol kaynaklarını Sovyet nüfuzundan koruma amacının yanı sıra, İran'ı savunucusu olduğu kapitalist sisteme entegre etme hedefi de gütmektedir. Bu doğrultuda 1953 sonrası Amerika'nın İran üzerindeki politikaları hem stratejik hem de ekonomik olarak İran'ı küresel bağımlılık çemberine dahil etmek olarak karşılık bulmuştur.¹⁴⁷

Musaddık Hükümeti'nin yıkılmasından sonra tekrar yönetimi ele geçiren Şah'a ilk ekonomik destek Eisenhower yönetiminden gelmiştir. Şah'ın yeni başkan olarak atadığı Fazullah Zahedi, 22 Ağustos 1953'te ekonomik yardım talebiyle Washington'a başvurmuştur. 26 Ağustos 1953'te Zahedi, Washington'a yardım talebi

¹⁴⁶ James A. Bill, *a.g.e.*, s.67.

¹⁴⁷ Gülriz Şen, *a.g.e.*, s.87-88.

için yazdığı mektubunda Amerika'nın yardımlarının yararlı fakat yeterli olmadığını, İran'ın yaşamış olduğu ekonomik ve mali kriz için yeterli olmadığını, İran hazinesinin boş olduğunu, döviz kaynaklarının tükendiğini ve İran'ın bu krizden çıkabilmesi için Amerikan yardımlarına muhtaç olduklarını dile getirmiştir.¹⁴⁸ Zahidi'nin talebi üzerine 5 Eylül'de Eisenhower, ABD'nin İran'a acil yardım için 45 milyon dolar göndereceğini duyurmuştur. Ayrıca İran'a Dört Nokta Programı kapsamında yardımların devam edeceği bildirilmiştir. Daha sonra Amerika, İngiltere ile İran petrolünü nasıl paylaşılacağını tartışmaya başlamıştır.¹⁴⁹ Bu duruma sebep ise İran petrolünün bir an önce uluslararası pazara geri dönmesi gerektiği inancıydı.¹⁵⁰ İlgili geri dönüş için ise Batılı şirketler, özellikle Amerikan petrol şirketlerinin İran pazarına girişi amaçlanmıştır. Bu doğrultuda Eisenhower yönetimindeki Amerika'nın baskıları sonucunda 1954 yılında İngiltere, İran ile petrol karının yarı yarıya paylaşımını içeren anlaşmayı kabul etmek zorunda kalmıştır. Anlaşma doğrultusunda İran petrolü uluslararası bir konsorsiyum aracılığı ile dünya piyasasına arz edilecektir. Konsorsiyum kapsamında İngiltere %40 paya sahipken kalan %60'lık pay ABD'li ve birkaç Avrupa petrol şirketlerine ait olacak şekilde düzenlenmiş ve ABD'li şirketlere ise totalde %40 pay verilmiştir. Anlaşmanın en önemli noktalarından biri de artık İran'da İngiliz ekonomik egemenliğinin sona ermesi ve yerini Amerika'ya bırakmış olmasıdır.¹⁵¹

1953 Musaddık Hareketi'nin sone erdirilmesi ile Amerika'nın İran ekonomisi üzerindeki hakimiyeti taçlanmıştır. Amerikan hakimiyetinin artması sonucu, Amerika İran'ı ve Şah'ı yanında tutmak için İran ekonomisine mali yardımlarını artırmış ve Şah yönetiminin istikrarının sağlanması amacıyla Şah'ın arzuladığı savunma gücünü kazanması için askeri teknik ve uzman yardımını artırmıştır. Amerika kendisine yeni bir pazar yaratabilmek için öncelikle İran toplumunun kalkınması gerektiğinin farkında olarak Şah'ın reform yapması gerektiğinin bilincinde hareket etmiştir. Çünkü kalkınmış bir topluluğun tüketim eğilimi daha fazla artmaktadır. Bu doğrultuda Şah'a,

¹⁴⁸ Jamis A. Bill, *a.g.e.*, s.113-114.

¹⁴⁹ Jamis A. Bill, *a.g.e.*, s.67.

¹⁵⁰ Jamis A. Bill, *a.g.e.*, s.105.

¹⁵¹ Ali M. Ansari, *Modern Iran: The Pahlavis and After*, II. Basım, Routledge Publisher, London and New York 2007, s.164.

sosyal reformlar yapması ve ekonomik dengesizlikleri düzeltebilmesi için telkinlerde bulunulmuş ve ekonomik yardım ve krediler temin edilmiştir. 1953 sonrası İran'a Amerikan yabancı yatırımlarında da gözle görülür şekilde artış yaşanmıştır.

Muhammed Rıza Şah, 1953 sonrası tahtına tekrar dönmesi ile gücü eline alması gereken bir yönetici olduğunun bilinci varmıştır. Washington yönetimine göre Musaddık'ın devrilmesinden sonra İran siyasi sisteminin istikrar kazanabilmesi çoğunlukla ekonomik sisteminin istikrarına bağlıydı. Bu doğrultuda Şah da siyasi istikrar çerçevesinde gücünü pekiştirecek kaynakları bulabilmek için Amerika'dan destek ve yardım talebinde bulunmuştur. Bu doğrultuda Amerika, Şah'a reformlar aracılığıyla devlet dairelerini ve altyapılarını geliştirebilmesi için 1953-1957 yılları içerisinde USAID ve EXIM Bank aracılığıyla 166.2 milyon doları borç olmak koşuluyla toplam 366.8 milyon dolar ekonomik yardımda bulunmuştur.¹⁵² Böylelikle İran, ilk başlarda belli bir kısmı ekonomik yardım başlığı altında olmak suretiyle Amerikan bankalarına borçlandırılarak bağımlı kılınmaya çalışılmıştır.

Şah'ın geri dönüşü sonucu monarşinin tekrar güç kazanması ile yeni hükümete yönelik ulus ve uluslararası siyasi güven tekrar tesis edilmiştir. Şah yönetimi altında 1955 yılında Yabancı Yatırımı Çekme ve Teşvik Merkezi kurulmuştur. Böylelikle yabancı şirketlere beş yıllık vergi muafiyeti ve başlangıçta gelişmiş olan para birimindeki karları kendi ülkelerine aktarma hakkı gibi bir dizi tavizler verilmiş ve İran'a yabancı yatırımı çekilmeye çalışılmıştır. Bunun sonucunda özellikle ABD şirketleri tarafından yapılan ekonomik yatırım ve ticaret ağları büyük oranda genişlemiştir. 1955-1962 yılları arasında İran'a askeri olmayan Amerikan yardımı ve kredileri 618 milyon dolara ulaşmıştır. Ayrıca İran'daki Amerikan yatırımı 1957'de 16 milyon riyalken 1965'e gelindiğinde bu sayı 1.698 milyon riyale ulaşmıştır. Fakat Tahran yönetiminin uygulamış olduğu dış ticarete yönelik açık kapı politikası yerel esnafı çok zor durumda bırakmış ve bunun sonucunda birçok küçük işletme kepenk kapatmak zorunda kalmıştır.¹⁵³ 1953-1963 yılları arasında ise ABD, Tahran

¹⁵² Gülriz Şen, *a.g.e.*, s.89.

¹⁵³ Mehrdad Mashayekhi, *a.g.e.*, s.113-114.

yönetimine 500 milyon dolarlık askeri ödenek sağlamıştır.¹⁵⁴ Bu doğrultuda İran, savunma alanında da ABD ekonomisine ve yardımına bağımlı hale gelmeye başlamıştır. Amerika, başta yardımlar kapsamında İran'ı askeri alanda kendi yörüngesine çekerken daha sonra bu durum İran'ı Amerikan silah sanayisinin en önemli müşterisi haline getirmiştir. Bir nevi Amerika önceleri İran'ı kendi silahları ile tanıştırmış daha sonra İran ekonomisindeki nüfuzunu kullanarak kendisini ABD silahlarına bağımlı kılmaya başlamıştır.

1960'lara gelindiğinde ise İran'daki Amerikalı yetkili, danışman, teknik uzman, yardım kuruluşları çalışanları ve özel yatırımcı sayısı dokuz yüzü geçmiştir. İlgili danışman ve kuruluşlar, İran'da özellikle bankacılık sektörü çerçevesinde ve Amerikan yabancı sermayesinin İran'a çekilmesi alanında çalışmalar gerçekleştirmiştir. İlgili kuruluşlar sayesinde İran'da gerçekleştirilen kalkınma projeleri Amerikan şirketlerin tekeline bağlanmıştır. Özellikle bankacılık sistemi sayesinde İran, ABD'ye bağımlı hale getirilmiştir.¹⁵⁵ Amerika, İran ekonomisi başta olmak üzere ülke içerisindeki sosyal ve siyasal modernleşmeyi kendi eliyle inşa ederek Tahran yönetimi aracılığıyla İran'da üretilen artık değeri kendi kasasına aktarmıştır.

1960'lı yıllar İran toplumu için içeride politik ve iktisadi sancıların artarak ciddi rol oynadığı yıllar olarak tarihe geçmektedir. Yeni petrol anlaşmasından elde edilen gelir ve Amerikan mali yardımları gerekli yerlere aktarılacak yerine toplumun üst tabakası tarafından gasp edilmiş ve askeri harcamalara çok fazla bütçe ayrıldığı için toplumun alt tabakası ilgili ekonomik kardan payına düşeni alamamıştır. İran toplumu 1960'larda hala çoğunluğu tarımla geçinen bir tarım toplumu portresindeydi. Aynı zamanda İran siyaseti Şah'ın uygulamış olduğu baskılardan hoşnutsuzdu. Üniversitelerde öğretmen maaşlarının enflasyon karşısındaki güçsüz alım gücü ve halk arasında ekonomik yetersizliğin yaratmış olduğu krizler toplumsal eylemlere neden olmuştur. Tüm bu krizlerin üzerine Washington yönetiminin başına John F. Kennedy'nin geçmesi ile ABD-İran ekonomik ilişkilerinin dayanağı değişmiştir.

¹⁵⁴ Vanessa Martin, *Creating an Islamic State: Khomeini and the Making of a New Iran*, II. Basım, St. Martin's Press, New York 2003, s.20.

¹⁵⁵ Gülriz Şen, *a.g.e.*, s.89-90.

ABD’de özellikle 1961-1963 yılları arasındaki Kennedy yönetimi sırasında daha mutlu, üretken ve huzurlu bir topluma ve daha az yolsuzluğa, ekonomik dengesizliğe sahip bir İran hükümetinin var olması bölgedeki Amerikan stratejik ve ekonomik çıkarlarının yararına olacağı inancı giderek artmıştır. Bu doğrultuda Kennedy’nin Şah’la olan ilişkisi öncelikle O’nu reform yapması konusunda baskılamak olmuştur. Kennedy, Şah’a İran toplumu için yapısal reformların şart olduğu fikri üzerine baskılar yapmıştır.¹⁵⁶ Bu durumun en önemli nedeni, Amerika’nın İran gibi bir pazarı Şah’ın devrilmesi ile başka ülkelere kaptırmak istememesidir.

Şah ise merkezine almış olduğu Amerika’nın ekonomik ve stratejik desteğini kaybetmemek adına reform baskılarına boyun eğmiştir. Beyaz Saray, yönetimi Şah’ın ilgili merkez yanlısı politikası kapsamında İran hükümetine reformlar için otuz beş milyon dolarlık bir ekonomik yardımda bulunmuştur. Reformların içinde Amerika için en önemli olanlardan bir tanesi elbette toprak reformu olmuştur. Toprak reformu ile İran’ın feodal olan yapısının dönüştürülerek Amerikan kapitalist sistemine adapte olması hedeflenmiştir.¹⁵⁷ Beyaz Devrim’in yapıldığı 1963’ten sonraki dönem İran toplumsal sınıflarını ve siyasetini değiştirmiştir. Dönemin en önemli özelliği ise İran’ın kapitalist sosyal sisteme adapte olmaya başlamasıdır.¹⁵⁸

Beyaz Devrim ile İran’da kapitalist ilişkilerin gelişimi büyük ölçüde hızlanmıştır. Toprak reformundan sonra 1.6 milyon köylü toprak sahibi olmuştur. İlgili köylüler küçük ölçekli topraklarını işleyebilmek için ne maddi ne de makine gücüne sahipti. Bu doğrultuda yeni toprak sahipleri ya kentlere göç etmek zorunda kalmıştır ya da topraklarını işleyebilmek için büyük toprak ağalarına borçlanarak veya topraklarını satarak yine tarım işçisi pozisyonuna düşmüştür. Kentlere göçle birlikte İran ekonomisinde tarımın değeri azalmıştır. Beyaz Devrim’den önce aktif nüfusun %60’ını istihdam eden ve GSMH’nın yaklaşık %40’ını oluşturan tarım sektörü, 1970’e gelindiğinde işgücünün %46’sını istihdam etmiş ve GSMH’nın sadece %19’unu oluşturmuştur. 1970’lerin ortalarında İran, tarım ihtiyacının yarısından fazlasını ithal

¹⁵⁶ Nikkie Keddie, *a.g.e.*, s.144.

¹⁵⁷ Gülriz Şen, *a.g.e.*, s.94.

¹⁵⁸ Gülriz Şen, *a.g.e.*, s.94.

eden ülke konumuna gelmiştir. 1977’de İran’ın tarım ithalatı 2.6 milyar dolar olmuştur.¹⁵⁹

1964 yılında ise Şah, Amerikan bankalarından askeri harcamalar için 200 milyon dolar kredi talebinde bulunmuştur. Buna karşılık Amerika, İran sınırları içerisinde yaşayan tüm personelleri ve onların yakınları için özel bir hukuki prosedür uygulanması talep etmiştir. Bu doğrultuda Şah, İran halkının itirazlarına rağmen ilgili Amerikan talebini kabul etmek zorunda kalmıştır.¹⁶⁰ Bu durum İran’ın ABD’ye olan ekonomik bağımlılığının iç hukukuna ne derece yansıdığını gözler önüne sermektedir. İran’ın Amerika’ya olan ekonomik bağımlılığı siyasal bağımlılık başta olmak üzere birçok alanda bağımlılık getirmiştir.

1967 yılına gelindiğinde ise Amerika İran’a yapmış olduğu ekonomik yardımları bitirme kararı almıştır. Bu duruma sebep olarak da İran’ın artık az gelişmiş bir ülke olmadığı ve Amerika’nın Şah’ın olağanüstü silahlanma ve askeri yatırımlarını artık ABD yardımları ile gerçekleştirmemesi gerektiği fikri gösterilmiştir.¹⁶¹ Bu dönemden sonra İran, özellikle değişen uluslararası konjonktürden ve Ortadoğu’da artan Sovyet hakimiyetinden dolayı Amerika’nın silah ve savunma müşterisi konumuna gelmiştir. Amerika başlarda ekonomik yardımlar ve krediler ile İran hükümetini kendisine yavaş yavaş bağımlı hale getirmiş, daha sonra ise ilgili bağımlılığı ekonomik kâra dönüştürmüştür.

Amerika Birleşik Devletleri’nde yönetimin Nixon eline geçmesi ile Beyaz Saray’ın Ortadoğu ve özellikle İran politikası değişim göstermiştir. Bu doğrultuda 1969 yılında Nixon Doktrini uygulamaya konulmuştur. İran özelinde Nixon Doktrini, İran’ın Ortadoğu’da Amerika’nın müttefiki olarak Amerikan çıkarları doğrultusunda güçlendirilmesini içermektedir. Böylelikle Şah’ın arzuladığı büyük silah yardımlarına Washington tarafından onay verilecektir. Aralarında F-14 gibi savaş uçaklarının da bulunduğu son model silahlar İran kullanımına sunulmuştur fakat burada önemli olan bu silahların İran yönetimine hibe edilmeyip, Şah’a satılmasıdır.¹⁶² Böylelikle İran

¹⁵⁹ Mehrdad Mashayekhi, *a.g.e.*, s.129-130.

¹⁶⁰ James A. Bill, *a.g.e.*, s.156-157.

¹⁶¹ Gülriz Şen, *a.g.e.*, s.97.

¹⁶² Coşkun Faik Kavala, *a.g.e.*, s.171.

hem bölgede Amerikan çıkarlarını koruyan bir jandarma görevi üstlenmiş hem de savunma sanayinde ABD'ye bağımlı bir ülke konumuna getirilmiştir.

1975 yılına gelindiğinde ise, Amerika'nın İran ekonomisindeki payı şu şekildedir; İran'da devamlı ticaret yapan orta ve büyük Amerikan petrol şirketi sayısı 250'ye ulaşmış ve ayrıca petrol üretiminde hisseye sahip 20 Amerikan şirketi vardır. Tarım, hayvan üretimi, madencilik ve özellikle uranyum kapsamında, inşaat, petrokimya, ulaşım, araba yedek parça endüstrisi, kozmetik, sağlık endüstrisi ve hatta sinema endüstrisi dahil olmak üzere birçok alanda yatırım yapmış yaklaşık 30 büyük Amerikan şirketi mevcuttur.¹⁶³ Bu doğrultuda İran 1970'lerin sonunda gerçekleşen İslam Devrimi öncesi ekonomik olarak ABD yörüngesinde olan bir ülke konumuna yerleşmiştir.

Muhammed Rıza Pehlevi dönemi İran-ABD ilişkisi ekonomik açıdan değerlendirildiğine başlangıçta Amerika'nın rolü İran ekonomisi üzerindeki İngiltere-Rusya nüfuzunu dengeleme fikri çerçevesinde oluşum göstermiştir. Fakat 1953 sonrası dönemde ilgili dengeleme politikası yerini yavaş yavaş bağımlılığa bırakmıştır. Özellikle 1954 yılında imzalanan petrol anlaşması sonucunda Amerika'nın İran ekonomisi üzerindeki hakimiyeti İngiltere'yi de geçerek tek güç olma yolunda ilerlemiştir. Özellikle İran maliye sisteminin başına Amerikan danışmanlarının atanması ile Amerikan şirketlerinin İran ekonomisinde söz sahibi olması kolaylaşmıştır. Öncelikle Amerikan mali yardımları doğrultusunda İran, güvenilir siyasi ve ekonomik bir sisteme ulaştırılmaya çalışılmıştır. Güvenilir siyasi ve ekonomik sistemin amacı ise Amerikan şirketlerinin İran ekonomisindeki yerinin güvenliğinin sağlanması içindir. 1960'lara gelindiğinde Washington tarafından Şah'a İran toplumunu kapitalist bir karaktere dönüştürülmesi için sosyal reformları yapması amacıyla baskılar yapılmıştır. 1970'lerde ise İran artık tamamen bir Amerika yörüngesinde hareket eden müşteri pozisyonuna bürünmüştür. Amerikan şirketlerinin İran pazarına hakim olması ile ülke içindeki ekonomik artık değer Amerika'ya transfer edilmiştir. İran'daki sinema endüstrisi dahil birçok alanda Amerikan şirketleri hakim

¹⁶³ Ahmet Hasan Abadani, *a.g.e.*, s.36.

olmuştur. Tüm bu ilgili dönemler boyunca İran, çoğu ekonomik alanda Amerika'ya ve Amerikan şirketlerine bağımlı hale gelmiştir.

3.3. Ulusal Güvenlik Anlayışının Konumlandırılması

Güvenlik kavramı toplumun en küçük yapı taşı olan bireyin hak ve özgürlüklerinin korunması anlamı taşımaktadır. Devlet açısından ele alındığında ise güvenlik, bir devletin uluslararası sistem içerisinde egemenlik ve bağımsızlığını koruyabilmek için emek harcadığı yegane unsurdur. Güvenlik ihtiyacı devletlerin güç unsurunu algılama, kapasitesini arttırma ve kullanma alanlarını etkileyen en önemli faktördür. Güvenlik kavramının devlet nezdinde anlamlı olabilmesi için öncelikle bir tehdit unsuruna gerek vardır. Bir devlet için en önemli tehdit ise egemenliğine ve toprak bütünlüğüne karşı oluşabilecek iç ya da dış saldırı veyahut saldırı olabilme ihtimalidir. Bu doğrultuda devletler, ilgili saldırılara ya da ihtimallere karşı aktif ya da pasif olarak güç kullanma kapasitelerini şekillendirmektedir.

Devletlerin dış politika karar verme süreçlerini etkilemede güvenlik kavramı büyük önem arz etmektedir. Devletler, kendi egemenlik alanlarına ve bağımsızlığına fayda sağlayacak şekilde diğer devletlerle etkileşime geçmektedir. Bir devletin diğer devlet ya da devletlerle olan ilişkisini aslında çıkar odaklı bir ilişki çerçevesi olarak tanımladığımızda bu çerçeveyi oluşturan kenarlardan bir tanesi de güvenlik kavramıdır. Böylece güvenlik kavramı bir devletin yalnızca bir başka devletle olan ilişkisini değil aynı zamanda uluslararası konjonktürde hareket etme alanını da belirleyebilmektedir. Özellikle siyaset tarihi boyunca devletler başka devletler tarafından güvenliklerini tehdit edebilecek eylem ve söylemler kapsamında uluslararası sistem içerisindeki diğer devletlerin desteğini alabilme amacı güdebilmektedir. Bu doğrultuda devletler zaman zaman birbirleriyle ittifak ya da çatışma durumuna gelebilmektedir. Bu gibi durumlarda devletler tek başına bir güvenlik algısı taşıırken bazen bir grup halinde bir devleti ya da devletler grubunu kendi güvenliklerine veyahut da küresel güvenliğe tehdit olarak algılayabildikleri için bloklar halinde güvenli alan ittifakları kurabilmektedir. Soğuk Savaş yıllarında evrensel siyasette yaşanan bloklaşma bu duruma en güzel örneği teşkil etmektedir. Çalışmanın bu bölümü kapsamında, İran-ABD ilişkisi, dönemin uluslararası

konjonktüründe İran'ın güvenlik anlayışının Amerika ile olan ilişkisinden nasıl etkilendiğini incelenmeye çalışılacaktır.

İran'ın güvenlik anlayışının bölgesel güçler tarafından tehdit edilmesi 19.yüzyıla kadar dayanmaktadır. Bu doğrultuda bölge üzerindeki hakim güçler İngiltere ve Rusya olmuştur. Nitekim II. Dünya Savaşı sırasında da İran bu iki büyük güç tarafından işgal edilerek ulusal güvenliği yok sayılmıştır. Almanya'nın 1941 yılında Sovyetler Birliği'ne saldırmasıyla İngiltere ve Sovyetler Birliği, İran petrolünü ve Basra Körfezi'nden Hazar Denizi'ne kadar uzanan demiryollarını kendi çıkarları doğrultusunda güvence altına alabilmek için aynı yıl İran'ı işgal etmiştir.¹⁶⁴ Almanya'nın yayılcı politikasına karşı bir önlem olarak işgal edildiği dile getirilen İran, işgal edildiği sırada İngiltere ve Rusya tarafından üç bölgeye ayrılarak bağımsızlığını kaybetme tehlikesi yaşamıştır. Bu doğrultuda İran'ın kuzeyi Rusların, güneyi İngilizlerin, Tahran ve diğer bölgeler İran'ın kendi hakimiyet alanına bırakılmıştır.¹⁶⁵ Aynı zamanda Rusya ve İngiltere'nin baskıları doğrultusunda Muhammed Rıza Şah tahta geçirilmiştir. İkinci Dünya Savaşı sırasında 1943 yılına gelindiğinde Churchill, Roosevelt ve Stalin İran'ın savaş sonrası durumuna karar vermek için Tahran'da toplanmıştır. Varılan antlaşmaya göre İran'daki tüm yabancı birlikler 1945 yılına kadar Tahran topraklarından çekilecekti.¹⁶⁶ Fakat Sovyetler Birliği İran'dan çekilme konusunda çok istekli değildi.

Sovyetler Birliği İran'dan çekilmeyerek ülkenin kuzeyinde Azerbaycan'ı işgal etmiş ve bu bölgede var olan Azerileri ve diğer bölgelerde var olan Kürtleri aktif olarak desteklemiştir. 1946 Azerbaycan Krizi aynı zamanda Amerika ve Sovyetler Birliği arasındaki Soğuk Savaş'ın da başlangıcı olmuştur. Dönemin Amerikan Başkanı Truman, Sovyetlerin İran üzerindeki emellerini dünya barışına bir tehdit olarak açıklamıştır. Truman' a göre, Ruslar İran petrolünü doğrudan ya da dolaylı yoldan hakimiyet altına alacak olursa bu durum ham madde dengesi açısından Batı ekonomilerine ciddi kayıplar yaşatacaktır. Böylelikle Amerika 1946 Krizi'nde

¹⁶⁴ Roham Alvandi, *a.g.e.*, s.7.

¹⁶⁵ Nikkie Keddie, *a.g.e.*, s.105.

¹⁶⁶ Coşkun Faik Kavala, *a.g.e.*, s.86.

başlarda sergilemiş olduğu tarafsız tutumunu değiştirerek Sovyet tehdidine karşı İran'ın bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü savunan bir tutum uygulamaya başlamıştır.¹⁶⁷

Truman 6 Mart 1946'da Sovyetler Başkanı Stalin'e Amerika'nın Sovyetlerin İran'da devam eden varlığına kayıtsız kalamayacaklarını bildirdiği bir telgraf göndermiştir. Telgrafın ardından Truman, BM Güvenlik Konseyi'nden İran ile Sovyetler Birliği arasındaki anlaşmazlığa müdahale etmesini isteyerek Stalin üzerindeki baskıyı arttırmaya çalışmıştır. Tüm bu baskılar neticesinde Stalin, yardımcılara 10 Mayıs'a kadar Sovyet birliklerin İran'dan çıkarılması emrini vermiştir.¹⁶⁸ Muhammed Rıza Şah'ın tahta çıktığı ilk yıllarında İran üzerindeki bu güç nüfuzunda Amerika'nın oynamış olduğu rol, kendisinin ilerleyen yıllarda iç ve dış politikadaki güvenlik algısının şekillenmesine yardımcı olan en önemli etken olmuştur. Ayrıca Azerbaycan Krizi'nin bertaraf edilmesi ile Şah, toplum nezdinde kahraman ilan edilmiştir. Monarşisinin ulusal ve uluslararası siyasette güvenliğini sağlayabilmek için Şah, Amerika'nın Sovyet komünizmini çevreleme politikasını ve Üçüncü Dünya ülkelerinde anti-komünist siyasetini benimsemiştir. Şah'ın siyasi geleceği, Washington'un Sovyet tehdidini küresel açıdan çevreleme ve Üçüncü Dünya devletlerinde anti-komünist yandaşlarını destekleme stratejisine sıkı sıkıya bağlıydı.¹⁶⁹

1950'lere gelindiğinde ise İran'ın uluslararası ilişkileri İngiltere ve Rusya yörüngesinden çıkarak Amerikan yörüngesine girmiş ve Sovyetlerin karşısında bir şekil almıştır. Bu duruma en önemli etken Şah'ın güvenlik algılamasında yatmaktadır. Şah, Sovyetleri her zaman İran'ı işgal edebilecek bir güç olarak resmederken Amerika'yı ise komünizme karşı kendisine bir hami olarak algılamıştır. Amerika, Soğuk Savaş politikasında komünizme karşı özgür dünyanın menfaatlerini güvence altına almak için İran'ı kendisine yardımcı olabilecek güvenilir ve istikrarlı bir tampon ülke olarak tanımlamıştır.¹⁷⁰ Bu doğrultuda Şah, güveliği için komünizme karşı kapitalizmi seçmiştir. Özellikle 1953 Musaddık Krizi'nde tekrar koltuğu sallana Şah,

¹⁶⁷ Gülriz Şen, *a.g.e.*, s.79-80.

¹⁶⁸ Roham Alvandi, *a.g.e.*, s.11-12.

¹⁶⁹ Gülriz Şen, *a.g.e.*, s.83.

¹⁷⁰ Gülriz Şen, *a.g.e.*, s.87.

1953 sonrası dönemde içeriden ve dışarıdan gelen tehditler karşısında Amerikan yanlısı bir güvenlik stratejisi benimseme eğilimine girmiştir.

1953 sonrası dönemde Amerika, Şah hükümetini Sovyetlerin komünist yayılmacılığına karşı kendi tarafında tutabilmek için askeri ve savunma alanı kapsamında kendisine bağımlı kılabilen çeşitli yardımlarda bulunmuştur. Bu doğrultuda çeşitli ekonomik yardım ve kredilerin yanı sıra teknik destek ve danışmanlarını da İran savunma sisteminin hizmetine sunmuştur. Washington'un sağlamış olduğu askeri-ekonomik destek ve Soğuk Savaş'ın artan etkileri doğrultusunda uluslararası sistemin bloklaşmaya başlaması, Şah'ın dış politikasında güvenlik algısının Amerikan stratejisi ve vizyonu ile paralellik göstermesine neden olmuştur. Bu doğrultuda Şah'ın 1950'lerde dış politika alanında eyleme geçirdiği adımlar, kendisinin Amerikan güdümlü Batı bloğunda yer almasını sağlamış ve komünizme karşı bir mücadele olarak adlandırılmıştır.

1950'ler aynı zamanda Ortadoğu bölgesinde sol rüzgarının estiği bir dönem olmuştur. Ortadoğu'daki bu rüzgarda Mısır önemli bir yere sahiptir. Mısır, II. Dünya Savaşı sonrası İngilizlerin hakimiyetinden kurtulmaya çalışan bir ülke konumundaydı. 23 Temmuz 1952 yılına gelindiğinde ise yönetimin işlevsizliğinden şikayetçi olan ve Nasır'ın da aralarında bulunduğu bir grup subay (Bağımsız Subaylar Komitesi) Mısır'da darbe yaparak yönetimi ele geçirmiştir.¹⁷¹ Daha sonra Cemal Abdülnasır ülkenin başına geçerek emperyalist güçlere karşı savaşını başlatmıştır. Nasır, 1956 yılında tıpkı Musaddık'ın İran petrolünü millileştirme hareketi gibi Süveyş Kanalı'nı millileştirmek istemiştir. Aynı zamanda Ortadoğu'da birleşik bir Arap devleti kurma girişimlerinde bulunarak Batı ülkelerinin Ortadoğu üzerindeki emellerini yok etmeye çalışmış ve bölge içerisinde milliyetçi hareketleri canlandırmıştır. Böylece bölge ülkeleri içerisinde Arap milliyetçiliği ivme kazanmıştır. Amerika, Nasır'ın ilgili politikaları karşısında Ortadoğu ülkelerini kendi güvenlik politikaları kapsamında gruplar kurarak anlaşmalar imzalamaları doğrultusunda cesaretlendirmiştir. Aöerika,

¹⁷¹ M. Bürkan Serbest, "Süveyş Kanalı'nın Ulusallaştırılması Sorunu ve Süveyş Bunalımı", *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt:6, No:4, 2017, s.692.

Sovyetlerin bölge üzerindeki güç dengesine hakim olmasını engelleyebilmek için bölge ülkelerini Batı bloğunda tutma çabalarına girişmiştir.

Şah ise Soğuk Savaş'ın başlangıcında Batı yanlısı özellikle ABD yanlısı bir tutuma bürünmüştür. Şah'ın 1953'ten sonra sarsılan imajını ve güvenini tekrar inşa etme eğilimi sonucunda askeri ve savunma alanlarını geliştirme arzusu ABD yardımlarına olan bağımlılığını arttırmıştır. Amerika'nın İran'a yardımlarının devamı için Şah, Washington'u komünizmle mücadelesinde İran'ın son derece önemli bir kale olduğu konusunda ikna etmeye çalışmıştır. Batı'nın güvenliği için İran'ın stratejik öneme sahip bir cephe devleti olarak tanımlanması Şah için büyük öneme sahipti. Şah için Batı'nın desteklediği bir askeri ittifak içinde bulunması kendisinin ülkesi içindeki ve ülkesinin de uluslararası arenadaki güvenliği için çok önemli bir husustu. 1954 yılında Şah, İngiliz Büyükelçi Sir Roger Stevens'a, Ortadoğu'nun Batı tarafından tesis edilen güvenliği için İran'ın büyük öneme sahip olduğunu ve Türkiye ile Pakistan arasındaki bir askeri ittifakta İran'ın da hesaba katılması gerektiğini dile getirmiştir. Daha sonra Şah, ABD'ye yaptığı gezisinde ise komünizmin uluslararası yayılmacılığında ilk durağın İran olacağı ve İran'ın güvenliğine olan bu saldırıdan kendini korumasının Amerikan çıkarlarına uygun olacağını belirtmiştir. Bu doğrultuda Amerika'nın İran'ın savunma alanını güçlendirmesi için yardımlarına devam etmesi gerektiğini vurgulamıştır.¹⁷²

1955 yılına gelindiğinde Amerika, Sovyetlerin yayılcı politikalarına ve Ortadoğu'da yükselen sol altyapılı milliyetçi hareketleri kırmak için girişimlerde bulunmaya başlamıştır. Mısır'da İngilizlere karşı başlatılan eylemler ve İsrail'in Arap devletleri ile girmiş olduğu mücadeleler bölge içerisinde Amerika'nın Sovyetlere karşı ortak bir savunma oluşturulmasını engellemiştir. Washington yönetimi bölge içerisinde ortak bir savunma oluşturabilmek için Arap ülkelerine çağrıda bulunmuş fakat bölgedeki Arap devletleri Amerikan çağrısına kayıtsız kalmıştır. Bu doğrultuda Amerika, Türkiye, Pakistan, Irak ve İran'a yönelmiştir.¹⁷³ Özellikle İran ve Türkiye jeopolitik konumu itibarıyla Amerika'nın komünizm ile savaşı açısından büyük önem

¹⁷² Ali M. Ansari, *a.g.e.*, s.170-171.

¹⁷³ M. Serkan Taftioğlu, "II. Pehlevi Dönemi İran Dış Siyaseti Üzerine Bir Deneme", *Journal Of Turkish Studies*, Cilt:8, No:7, Yaz 2013, s.634.

taşıymaktaydı. Bu doğrultuda 1955'te Amerika, kendi Ortadoğu güvenlik politikaları kapsamında, Türkiye, Pakistan, Irak ve İran arasında ilgili devletleri Batı askeri ittifakına sıkı sıkıya bağlayan ve onları kapitalist bloktan ayırabilecek herhangi bir oluşumdan uzaklaştıracak resmi bir savunma anlaşması olan Bağdat Paktı'nı destekleme kararı almıştır.¹⁷⁴ 1955 yılında bu dört ülkeye İngiltere de eklenerek Bağdat Paktı imzalanmıştır. Amerika paktın her aşamasında ciddi roller üstlenmiş olsa da Mısır ve Hindistan'ın muhalefeti sonucunda bu ülkeler ile arasını bozmamak için anlaşmada sadece resmi olarak gözlemci statüsünde kalmayı tercih etmiştir.¹⁷⁵ Bu anlaşma ile İran resmen Soğuk Savaş'ta Batı bloğunda olduğunu göstermiştir. Nasır'dan etkilenen General Abdülkerim Kasım, Irak'ta Kral Faysal'ı indirerek yönetimi ele geçirmiş ve Sovyetler Birliği ile yakın ilişkiler kurarak Batı bloğundan ayrılmıştır. Böylelikle Bağdat Paktı'ndan Irak'ın ayrılması ile paktın adı CENTO (Merkezi Antlaşma Örgütü) olarak değiştirilmiştir. Ayrıca Şah, Amerika'nın Bağdat Paktı'na katılmaması üzerine Amerika ile güvenlik alanında yeni anlaşmaların yolunu aramıştır. Bu doğrultuda 1959 yılında iki ülke arasında Savunma Anlaşması imzalanmıştır.

1950'lerde Amerika için Ortadoğu'da önemli olan bir diğer konu ise Süveyş Krizi olmuştur. 1956 yılında Cemal Abdülnasır, İngiliz ve Fransız hakimiyetinde olan Süveyş Kanalı'nı millileştirdiğini açıklamıştır.¹⁷⁶ Bu doğrultuda İngiltere ve Fransa, Süveyş Kanalı'ndan kazandıkları geliri kaybetmemek için Nasır'ın ilgili kararını kabul etmediklerini beyan ederek hareket etmiştir. Nasır'ın ilgili politikasına karşılık olarak İngiltere ve Fransa bölge ülkelerinden İsrail'i de yanlarına alarak Mısır'a karşı saldırı başlatmışlardır. 31 Ekim 1956 yılında Kriz, BM Güvenlik Konseyi'ne taşınmış fakat herhangi bir karara bağlanamamıştır. Kasım ayında tekrar olağanüstü bir toplantı ile Genel Kurul toplantısında Mısır'ın lehine karar çıkmış ve tüm yabancı güçlerin Süveyş'ten çıkması kararlaştırılmıştır.¹⁷⁷ Amerika'nın en önemli korkusu Ortadoğu'da yükselen milliyetçi ideolojinin Sovyetler tarafından desteklenmesi sonucu bölgeye

¹⁷⁴ Maryam Panah, *The Islamic Republic And The World: Global Dimensions Of The Iranian Revolution*, I. Basım, Pluto Press, London, 2007, s.20.

¹⁷⁵ M. Serkan Taftioğlu, *a.g.m.*, s.634.

¹⁷⁶ M. Serkan Taftioğlu, *a.g.m.*, s.636.

¹⁷⁷ Seçil Özdemir, "Eisenhower Doktrini Çerçevesinde Bölgesel Krizler: Suriye-Irak-Ürdün-Lübnan", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Cilt:10, No:31, Haziran 2022, s.210.

komünizmin hakim olabilmesi ihtimalidir. Bu doğrultuda Amerika, Süveyş Krizi'nde Nasır'ın kararını desteklemiştir. İran ise Nasır'ın millileştirme politikasını açıklarken hapiste olan Muhammed Musaddık'tan bir lider olarak bahsetmesine rağmen, Nasır'ı desteklemiş ve İngiliz ve Fransız birliklerinin Süveyş'ten çekilmesinin en doğru karar olduğunu söylemiştir.¹⁷⁸ İran'ın ilgili politikasında Amerika'nın takınmış olduğu tavrın ne derece etkili olduğu açıkça görülmektedir. Üç yıl önce kendi ülkesinde bir millileştirme hareketi ile koltuğundan olma riski ile karşı karşıya kalan Şah, Nasır'ın millileştirme politikasına karşı Amerika ile aynı tarafta yer alabilmek için olumlu bir görüş benimsemiştir.

1957 yılında Washington yönetiminde Eisenhower, daha sonra Eisenhower Doktrini olarak tarihe geçecek olan konuşmasında, Ortadoğu'nun önemini vurgulayan bir konuşma yapmıştır. Eisenhower'a göre Sovyetler Birliği Batı'nın mutlak düşmanıdır ve Amerika, Rusya'nın yayılmacı siyasetini engelleyemezse komünizm tüm toplumları ele geçirecektir. Özellikle Basra Körfezi'nde Sovyetlerin etkili bir aktör olması durumunda Batı için hayati önem taşıyan bölge petrolü Batı ülkelerini zayıflatmak için kullanılacaktır. Bu doğrultuda Ortadoğu'da mevcut güç boşluğu ivedilikle Amerika tarafından doldurulmalıdır. Bu nedenle Başkan Eisenhower, seksen beşinci Amerikan kongresinin ilk oturumunda Ortadoğu özelinde ekonomik ve askeri güç kullanımını öngören planını sunmuştur.¹⁷⁹ 21 Temmuz 1957 yılında İran, Türkiye, Irak ve Pakistan ile birlikte doktrini kabul ettiklerini açıklamıştır.¹⁸⁰ Şah'ın Eisenhower Doktrinini kabul etmesinin ardından kendisine hem iç hem de dış politikada komünizmle mücadele edebilmesi için önemli derecede Amerikan silah ve savunma desteği sağlanmıştır.¹⁸¹ Böylelikle doktrinini ve Amerikan silahlarını memnuniyetle kabul eden Şah yönetimi, Soğuk Savaş bağlamında dış politika alanında Batı Bloğunda yer aldığını kesin olarak beyan etmiştir.

İran'ın ABD ile olan ilişkileri aynı zamanda bölge ülkeleri tarafından dışlanan İsrail ile olan ilişkilerini de etkilemiştir. 1950'lerde Ortadoğu konjonktürü ve

¹⁷⁸ M. Serkan Taftioğlu, *a.g.m.*, s.636.

¹⁷⁹ Seçil Özdemir, *a.g.m.*, s.211.

¹⁸⁰ M. Serkan Taftioğlu, *a.g.m.*, s.636.

¹⁸¹ Roham Alvandi, *a.g.e.*, s.21.

komünizm-kapitalizm savaşında Şah'ın Amerika tarafında yer alma isteği İsrail'le olan ilişkisinin de gidişatını belirlemiştir. Muhammed Rıza Şah, Amerika güdümlü Batı ile yakın ilişkileri doğrultusunda İsrail'i doğal bir müttefik olarak algılamıştır. Ortadoğu'da Arap milliyetçiliğinin artması ve İsrail'in bölgedeki komünizm karşıtı siyaseti iki ülke arasındaki duyguların derinleşmesine katkı sağlamıştır. Aynı zamanda Şah, İsrail'in Amerikan korumasında olmasından kaynaklı olarak İsrail'le olan pozitif ilişkilerin kendisini Washington yönetimine daha da yakınlaştıracığını düşünmüştür. Böylelikle Şah, Amerika içerisinde hatırı sayılır söz hakkına sahip olan Amerikan Yahudilerinin, kongrenin, medyanın, iş dünyasının ve yönetimin desteğini alabileceğine inanıyordu. Bu doğrultuda İran, 1948 yılında kurulan İsrail devletini bölge içerisinden ve kendi toplumundan gelecek olan tepkilerden dolayı tanımama kararı almış olsa da 1950 yılına gelindiğinde Amerika'nın da istekleri doğrultusunda iki ülke arasında siyasi ilişkiler başlamıştır. Bu doğrultuda İran 6 Mart 1950'de İsrail'i de facto olarak tanıdığını ilan etmiştir.¹⁸² Böylece İran, Türkiye'den sonra İsrail'i tanıyan ikinci Müslüman ülke olmuştur.

İran'ın bölge içerisinde dışlanan ülke olan İsrail ile olan ilişkisinin yönü aslında kendisinin sahip olduğu çift kişilikten hangisine yöneleceğini belirlemesiyle çerçevelenmektedir. Öncelikle İran Müslüman bir ülke kimliği taşımasına rağmen Şii mezhebi ile bölge ülkelerinden ayrılmaktadır. Aynı zamanda bölge ülkelerinin Arap milliyetçiliğine karşın Fars milliyetçi kimliği kendisini bölge ülkelerinden ayıran bir diğer kimliktir. İsrail ise bölge ülkelerin savunmuş olduğu Arap milliyetçiliği doğrultusunda Arap olmayan devletlerle iş birliği yapmayı hedeflediği çevre doktrini politikasını ortaya çıkarmıştır. Bu doğrultuda İran ve Türkiye, İsrail için doğal birer müttefik olmuştur. Bu doğrultuda İran, Türkiye, İsrail ve Etiyopya arasında İsrail Çevresel Paktı onaylanmıştır.¹⁸³

Diğer taraftan 1956 yılında Şah, Sovyetler Birliği başkanı Kruşçev'in Stalin politikalarının yaratmış olduğu kötü imajı silmek için başlattığı buzları eritme çabası

¹⁸² David Menashri, T. Parsi, "Israeli Relations With Iran", *Encyclopædia Iranica*, <https://iranicaonline.org/articles/israel-i-relations-with-iran>, Erişim Tarih: 15/05/2023.

¹⁸³ Yaniv Voller, "From Periphery to the Moderates: Israeli Identity and Foreign Policy in the Middle East", *Political Science Quarterly*, Cilt:130, No:3, 2015, s.514-515.

doğrultusunda Moskova yönetimine ziyarette bulunmuştur. Kruşçev'in İran-ABD arasında imzalana karşılıklı güven anlaşmasından rahatsızlık duyduğunu belirtmesi üzerine Şah, Sovyetlerle de bir saldırmazlık anlaşması imzalayabileceğini bildirmiştir. Bu doğrulta 1959 yılında anlaşma metni hazırlanmış fakat Washington yönetimi rahatsızlığını hemen dile getirmiştir. Bu doğrultuda Eisenhower, Şah'a gönderdiği mektubunda Sovyetlerin asıl amacının İran'ın bağımsızlığına bir tehdit olduğunu belirterek iki ülke arasındaki bir anlaşmanın Şah'ın Batılı dostlarıyla olan ilişkisine ciddi zararlar verebileceğine dair bir uyarıda bulunmuştur.¹⁸⁴ Şah, Amerika'nın bu tepkisi karşısında Moskova yönetimine karşı çeşitli manevralar yaparak anlaşmadan vazgeçmiştir.

1950'ler boyunca Muhammed Rıza Şah'ın izlemiş olduğu dış politika tutumunun Batı yanlısı ve İsrail ile yakınlaşma çerçevesinde şekillenmesi bölge ülkeleri ile olan ilişkilerini derinden etkilemiştir. İran, içindeki muhalif seslerin ve Arap ülkelerinin tepkisine karşın İsrail ile kurmuş olduğu ilişkiler kapsamında bölge içerisinde büyük tepkilerle karşılaşmış ve Ortadoğu'da Batı destekli Arap karşıtı bir devlet olarak tanımlanmaya başlanmıştır.

1960'lı yıllara gelindiğinde İran-ABD ilişkileri 1950'lere göre farklı konulara etrafında şekillenmiştir. Fakat bu durum Şah yönetiminin Washington yönetimi yürüngesinde bir güvelik ve dış politika tutumunu terk ettiği anlamı taşımamaktadır. 1960'lı yıllarda Amerika'nın İran politikası daha çok Şah'ı ekonomik ve sosyal reformlar yapma konusunda baskılamak üzerine kurulmuştur. Bu durum Şah'ın Amerika'ya karşı olan güvenini sarsmaya başlamış ve Şah'ı kişisel olarak da kırmıştır. Şah yönetimi Amerika'nın gözünde eski değerinin ve ihtiyacının kalmadığı hissine kapılmıştır.

Özellikle Amerika'nın Kıbrıs meselesinde müttefiki olan Türkiye'ye destek vermemesi ve Johnson Mektubu olarak bilinen bir uyarıda bulunması, 1965 Pakistan-Hindistan Savaşı'nda Amerika'nın Batı bloğunda yer alan Pakistan'ı koruyamaması ve CENTO'nun Pakistan savaşına herhangi bir çözüm üretememesi¹⁸⁵ Şah'ın güvenlik

¹⁸⁴ Coşkun Faik Kavala, *a.g.e.*, s.104.

¹⁸⁵ Melih Duman, "1965 Pakistan-Hindistan Savaşı Ekseninde Keşmir Olayları ve Türkiye'nin Dış Politikası", *History Studies*, Cilt:11, No:5, Ekim 2019, s.1518.

algısını sorgulamasına neden olmuştur. Bu doğrultuda Şah, 1960'lı yıllarda dış politika çerçevesinde Amerikan hegemonyasını kırabilmek adına Sovyetler Birliği ile ilişkilerini düzeltmeye çalışmıştır. Sovyetler Birliği ile buzların eritilmesi hem yeni ekonomik kaynak hem de İran içerisinden gelen ABD kuklası eleştirilerini bastırabilmesi adına Şah için yeni bir yol anlamı taşımaktaydı. Şah'ın Amerika'yı dengeleme politikası 1960'larda Sovyetler Birliği ile buzları eritmeye çalışması ile başlamıştır.

1960 yılında ABD Başkanı seçilen Kennedy'nin Washington'un dış politika yönelimini değiştirmesi Şah'a iç politikada sınırlı hareket alanı bırakmasına rağmen dış politika tercihlerinde daha rahat hareket alanı sağlamıştır. Kennedy yönetimi uluslararası sistem içerisinde hamiliğini yaptığı Üçüncü Dünya ülkelerinin komünizme karşı koyabilmeleri için yalnızca silah ve savunma alanlarının desteklenmesinin yeterli olamayacağını anlamıştır. Bu doğrultuda ilgili ülkelerin tabanlarından gelen eleştiri ve özgürlük isteklerinin komünizmde değil de mevcut olan yöneticilerinin karşılaması için yöneticileri sosyal ve ekonomik reformlarla toplumlarını modernleştirmelerini sağlayabilmek adına baskılara maruz bırakmıştır. Dış politika özelinde ise Sovyetler Birliği ile yaşanan yumuşama dönemi sonucunda Washington yönetimin müttefiklerine manevra alanları bıraktığı gözlemlenmektedir.

Şah'ın izlemeye çalıştığı ilgili dış politika kapsamında ilk başta Sovyetler Birliği ile devletler arası ilişkileri normalleştirmeye çalıştığı gözlemlenmektedir. Bu doğrultuda 1962 yılında Şah yönetimi, Sovyetler Birliği'nin güvenini kazanmak için İran sınırları içerisinde Moskova yönetimine karşı herhangi bir yabancı gücün üs kuramayacağı teminatını vermiştir. Böylelikle Tahran yönetim, Soğuk Savaş'ta Sovyetler Birliği'ne bu denli bir vaatte bulunan ilk Amerikan müttefiki olmuştur.¹⁸⁶ Şah, bu davranışıyla hem ekonomik ve askeri alan için yeni bir kaynak bulma amacı güderken aynı zamanda iç politikasında muhaliflerini güçlendirebilecek herhangi bir gücü kendi tarafına çekerek monarşisine karşı olanları zayıflatmayı hedeflemiştir. Bu doğrultu İran, Amerika'nın yanında olmasına rağmen Moskova hükümeti ile

---

¹⁸⁶ Roham Alvandi, *a.g.e.*, s.24.

ilişkilerini ilerletmiş ve 1966 yılında Sovyetler Birliği ile çelik fabrikası, gaz boru hattı ve takım tezgahı fabrikasının kurulması için bir anlaşma imzalamıştır. Şah, ilgili anlaşmadan bir yıl sonra da Moskova'dan 100 milyon dolarlık silah satın almıştır.¹⁸⁷ Bu durum Şah'ın iç politikada Amerikan kuklası olduğu görüşünü biraz olsun kırmış olsa da bu algıyı yok ettiği anlamı taşımamaktadır. Şah, toplumun çoğu tarafından hala bir Amerikan üretimi olarak algılanmıştır. Tahran-Moskova ilişkilerinin geçmişe oranla daha sorunsuz ilerlemesinin bir diğer sebebi ise Soğuk Savaş'ta 1960'ların bir yumuşama dönemi olarak gelişmesidir. Amerika ve Sovyetler arasında 1960'lı yıllar bir yumuşama dönemi olduğundan Amerika, Sovyetlerin bölge ülkeleri ile olan ilişkilerinde eskisi kadar katı bir tutum sergilememiştir.

Aynı zamanda 1960'larda Ortadoğu konjonktüründe yaşanan gelişmeler Şah ve İran'ın değerini daha da arttırmıştır. 1960'lı yıllarda Ortadoğu özelinde önem kazanan olaylar Arap milliyetçiliğine artan eğilim ve Arap-İsrail Savaşları doğrultusunda gelişen etmenlerdir. Bu doğrultuda İran'ın sahip olduğu Fars kimliği ve Şii dini yapısı kendisinin Ortadoğu'da aktif bir dış politikanın anahtarı olmasını sağlamıştır. Şah, bölge ülkelerinden farklı olarak sahip olduğu özelliklerinden dolayı dışlanmış olan konumunu dengelemek için mücadele vermiştir.¹⁸⁸

1960'larda öncelikle Şah'ın bölgesel dış politikası kapsamında İsrail ile olan ilişkisi bölgenin diğer devletleri ile olan ilişkisini derinden etkilemiştir. Bu doğrultuda Şah'ın İsrail hükümeti ile olan ilişkisinin ana özelliği gizlilik olmuştur. Şah, ülkesinin dini kimliği gereği özellikle iç politikadan ve Mısır başta olmak üzere bölgenin Müslüman-Arap ülkelerinden gelen eleştirilerden kaynaklı olarak İsrail ile olan ilişkisini mümkün olduğunca gizli tutmaya çalışmıştır. Fakat İsrail bu durumdan oldukça rahatsız olmuştur.¹⁸⁹ Bu durumun ana sebebi ise İran'ın bölge içerisinde yükselen Arap milliyetçiliğine karşı kendi Fars kimliğini korumak iken aynı zamanda Müslüman kimliğiyle de Müslüman Filistin'i işgal eden İsrail ile aynı tarafta görünerek iç politikada tahtına karşı herhangi bir başkaldırıyı tetiklemek

¹⁸⁷ Roham Alvandi, *a.g.e.*, s.26.

¹⁸⁸ Gülriz Şen, *a.g.e.*, s.98.

¹⁸⁹ Trita Parsi, *Treacherous Alliance: The Secret Dealing of Israel, Iran, and The U.S.*, Yale University Press, New Haven and London, 2007, s.25-26.

istememesidir. Bu doğrultuda Şah, Amerika'nın da Arap milletleri üzerinde Sovyet tehdidinin yayılması nedeni ile uygulamış olduğu dengeleme politikası kapsamında İsrail ile çok ince bir diplomasi geliştirmeye çalışmıştır. Şah yönetiminin İsrail politikası Mısır Başkanı Nasır tarafından bölge içerisinde hem Arap hem de İslam düşmanlığı olarak karakterize edilmiştir. Bu görüşler bölge ülkeleri tarafından 1967 Arap-İsrail Savaşı'na kadar Şah yönetimine karşı devam etmiştir.¹⁹⁰

1967 Arap-İsrail Savaşı'ndan sonra Şah'ın İsrail politikası değişmeye başlamıştır. Savaş sonunda İsrail'in Mısır, Ürdün ve Suriye'den toprak kazanması sonucunda Arap komşularına karşı üstünlük sağlaması sonucunda İran'ın Tel Aviv politikası değişim göstermiştir. Bu doğrultuda Şah'ın İsrail politikasını belirleyen en önemli konu ise bölgesel güç ve Amerika nezdinde değer kaybı kaygısı olmuştur. Bölge içerisinde İsrail'in daha güçlü olması Şah'ı Batılı müttefikleri için ikinci plana atacaktır. Bu doğrultuda Şah, altı gün süren Arap-İsrail Savaşı'nda İsrail'in Arap topraklarını geri vermesi gerektiğini savunmuştur.¹⁹¹ Böylelikle Arap devletlerinin yanında durarak bölge içerisinde kendisine yakıştırılan Arap ve İslam düşmanı algısını da kırmaya çalışmıştır.

1970'lere gelindiğinde İran dış politikası güçlenmiş olsa dahi Amerikan yörüngesinden çıkamamıştır. 1970'lerde İran, artan petrol gelirleri sayesinde Ortadoğu'nun ekonomik açıdan güçlü bir devleti olmuştur. Mart 1973 yılında, 1954 Petrol Anlaşması fesh edilmiş ve İran petrolü üzerindeki tek söz sahibi İran olmuştur. Böylelikle Musaddık'ın hedefi olan petrolün millileştirilmesi tam anlamıyla gerçekleşmiştir.¹⁹² Fakat Şah'ın ekonomik olarak güçlenmiş olması kendisinin Batı bloğundan uzaklaştırmamış ve özellikle de Amerika'ya olan bağımlılığını azaltmamıştır. Bu durumun ana sebebi Şah'ın gelişmişlik ve modernlik algısını Batılı devletler ile benzer özelliklere sahip olmak olarak tasvir etmesidir. Dış politikada da Şah, bölge üzerinde hakim güç olmasının Amerikan desteğiyle sağlayabileceğine inanmıştır. Artan petrol gelirlerinden kazandığı para da Şah'ın özgüvenini arttırmıştır.

¹⁹⁰ R. K. Ramazani, "Iran and the Arab-Israeli Conflict", *Middle East Journal*, Cilt:32, No:4, Sonbahar 1978, s.416-418.

¹⁹¹ Trita Parsi, *a.g.e.*, s.30-31.

¹⁹² Gülriz Şen, *a.g.e.*, s.101-102.

Şah, artan gelirler sayesinde daha fazla silah satın alarak bölge içerisinde muazzam bir orduya ve silaha sahip olmayı başarmıştır. Böylelikle İran, Ortadoğu’da sahip olduğu ordu ve yeni teknolojik silahlarla güvenlik için söz sahibi olan bir ülke konumuna yükselmiştir.

İran-ABD ilişkisinde, Amerika’da başkan değişimi ve Amerika’nın değişen dış politika dinamikleri de büyük önem taşımaktadır. Washington yönetiminde 1960’larda yönetimi elinde bulunduran özgürlükçü başkanlardan sonra 1968 yılında Richard Nixon başkan olarak seçilmiştir. Richard Nixon, dış politikadaki hedeflerini 1969 yılında Nixon Doktrini kapsamında dile getirmiştir. Bu doğrultuda değişen ABD dış politikası ile İran’ın bölgesel güç olma çabaları muhteşem bir şekilde örtüşmüştür. İran-ABD ilişkisini etkileyen bir diğer faktör ise İngiltere’nin Basra Körfezi’nden çıkma politikası olmuştur.

Öncelikle İran-ABD ilişkisi ele alınacak olursa Nixon Doktrini kapsamında Amerika’nın değişen dış politika kararları kısaca incelenmelidir. Richarda Nixon, 1969 yılında Guam’da basın mensuplarıyla yapmış olduğu toplantısında Amerika’nın yeni dış politikasının yönü hakkında bilgilendirme yapmıştır. Bu doğrultuda Amerika, komünizm ile savaşında müttefiklerine personel yardımı yerine daha çok tavsiye, danışmanlık ve silah desteği sağlayacağını bildirmiştir. Amerika böylece önceki yıllarda yapmış olduğu dış politika davranışı olan barış ve özgürlük için diğer ülkelere Amerikan birliklerini fiili olarak gönderdiği yönelimi terk ettiğini kesin olarak belirtmiştir.¹⁹³ Amerika’nın Soğuk Savaş’ta büyük ölçüde değişen ilgili dış politika yöneliminin ana nedeni Vietnam Savaşı’na fiili olarak asker gönderip bu savaşta büyük bir personel kaybına uğramış olmasıdır. İlgili kayıplar doğrultusunda Amerikan toplumu ve kamuoyu, Washington’un sürdürmüş olduğu dış politika stratejilerini derinden eleştirmeye başlamıştır. Eleştirilerin muazzam boyutlara ulaşması ile Amerikalı yöneticileri, komünizmle olan mücadeleleri kapsamında müttefiklerini tavsiye ve silah teminatı doğrultusunda destekleme kararı alarak bir nevi sıcak çatışmadan kendi askerlerini korumaya çalışmıştır.

¹⁹³ Jeffrey Kimball, “The Nixon Doctrine: A Saga of Misunderstanding”, *Presidential Studies Quarterly*, Cilt:36, No:1, Mart 2006, s.59.

İran'ın Amerika ile olan ilişkisinin gidişatını belirleyen bir diğer faktör ise İngiltere'nin Körfez politikasındaki değişim olmuştur. İngiltere 1966 yılında iç politikasında karar vermesi doğrultusunda 1968'de Basra Körfezi'nden çıkacağını bildirmiş ve 1971 yılında Körfez'den tamamen çıkmıştır.¹⁹⁴ Amerika'nın Nixon Doktrinini yayınlaması ve İngiltere'nin Basra Körfezi'nden ayrılması, İran'ın 1970'lerde bölge içerisinde değerini oldukça arttırmıştır. Amerika'nın en büyük korkusu Basra Körfezi'nde İngiltere'den boşaltılan güç dengesinin Sovyetler tarafından doldurulması olmuştur. Bu doğrultuda Amerika, tarihsel yakınlıktan da kaynaklı olarak Şah yönetimini en yakın kapı olarak görmüştür.

Nixon yönetiminde Amerika'nın değişen dış politika yönelimi, Ortadoğu'daki politikasını da derinden etkilemiştir. Nixon Doktrini kapsamında Amerika, Vietnam'da karşılaşmış olduğu kötü manzara ile Ortadoğu'da da karşılaşmak istemediği için kendisine kendi çıkarları ile çıkarları örtüşen bir müttefik aramak zorunda kalmıştır. Bu doğrultuda Amerika bir nevi kendisine bölgesel jandarmalar bulma yoluna gitmiştir. İran ise bu görev için biçilmiş kaftan olarak görülmüştür. İran'ı Amerika için önemli yapan 1970'lerde Ortadoğu konjonktüründe yaşanan gelişmeler olmuştur. İlk olarak Türkiye'de 12 Mart 1971'de asker, hükümete bir muhtıra göndermiş ve bu durum Türkiye'nin dengeli bir siyasetin varlığını garanti edememesine neden olmuştur. İkincisi, Sovyet destekli Hindistan'ın 1965 Savaşı sonrası Pakistan üzerinde kurmuş olduğu hakimiyet sonucunda Batı bloğundaki Pakistan'ın güçsüz olmasıdır. Üçüncüsü ise, Irak'ın Sovyetler Birliği ile yaklaşmasıdır.¹⁹⁵

Amerika, öncelikle İngiltere'nin değişen Körfez politikası kapsamında ilgili bölge kapsamında kendisi için kimin jandarmalık yapacağına karar vermesi gerekmiştir. Washington yönetiminin önünde iki seçenek vardı: Suudi Arabistan ve İran. Amerika, bölge için çifte sütun adı verilen bir politika uygulayarak her iki ülkeyi de çıkarları doğrultusunda yönlendirme amacı gütmüştür. Çifte sütun politikasında

¹⁹⁴ F. Gregory Gause, "British and American Policies in the Persian Gulf, 1968-1973", *Review of International Studies*, Cilt:11, No:4, 1985, s..249.

¹⁹⁵ Coşkun Faik Kavala, *a.g.e.*, s.169-170.

İran, sahip olduğu potansiyel nüfusu ve silah açısından güçlü ordusu nedeniyle en önemli ayağı oluşturmuştur. Suudi Arabistan ise mali kaynak açısından ve bölge üzerinde hakim olan İslam-Arap kimliğinden dolayı istikrar sağlama açısından önem kazanmakmıştır.¹⁹⁶

Muhammed Rıza Şah, 1966 yılında Amerikan Başkanı Johnson’a güçlü bir İran’ın bölgedeki çatışmaların yayılmasını önleyebileceğini ve petrolün Batıya sorunsuz ve düzenli akışını garanti edebilecek bir ülke olacağını, aynı zamanda İran’ın sahip olduğu askeri gücü sayesinde Körfez’in savunulması için Amerika’nın trajik ve maliyetli müdahalelerine gerek duymayacağını belirttiği bir mektup yazmıştır.¹⁹⁷ Fakat Şah’ın bu istekliliği Johnson yönetimini ikna edememiş ve Şah’ın Basra Körfezi’ndeki hakimiyet hayali Nixon dönemine kalmıştır. Johnson yönetimi döneminde Amerika’nın Körfez politikası çifte sütun politikası kapsamında İran-Suudi Arabistan iş birliği çerçevesinde devam etmiştir. Washington yönetimi İran-Suudi Arabistan arasında herhangi bir taraf seçmek istememiş bunun yerine İngiltere’nin denge politikasını devam ettirebilmek için Şah’ın üstünlük emellerini yumuşatarak Suudi-İran iş birliğini teşvik etmeye çalışmıştır.¹⁹⁸ Şah, Nixon yönetimi zamanında Amerikan dış politika yapıcılarını bu politikayı terk edip Körfez güvenliği için İran’dan yana bir tavır sergilemeye ikna etmeye çalışmıştır.¹⁹⁹ Nixon’ın Şah’a karşı beslediği sempati de Şah için bir avantaj sağlamıştır.

Nixon yönetiminin Sovyetlerin Körfez’e hakim olabilme ihtimaline karşı takınmış olduğu tavır, Irak’ın Baas rejimi hakimiyetine girmesiyle Sovyetler Birliği ile olan ilişkisinin artması, Arap-İsrail çatışmalarının bölge içerisinde devam etmesi Şah’a Amerika’nın Körfez politikası açısından avantaj sağlamıştır. Aynı zamanda 1970’lerde Şah’ın arzuları doğrultusunda İran’ın ABD’ye olan bağımlılığı diğer dönemlere kıyasla çok farklı bazı istek ve alanlardan kaynaklı olarak değişmiştir. Şah, artan petrol gelirleri sayesinde İran’ı bölgesel bir askeri ve sanayi ülkesi olarak rol-

¹⁹⁶ Hafız Mammadov, “ABD’nin Suudi Arabistan-İran İşbirliğine Dayalı Körfez’de Güvenlik Politikası: “Çifte Sütun” Politikası”, *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, Cilt:4, No:2, 2017, s.179.

¹⁹⁷ Roham Alvandi, *a.g.e.*, s.36.

¹⁹⁸ Roham Alvandi, *a.g.e.*, s.35.

¹⁹⁹ Roham Alvandi, *a.g.e.*, s.29.

model bir ülke konuma getirmeyi hedeflemiştir.²⁰⁰ Nixon Doktrininin uluslararası arenada müttefiklerine sunmuş olduğu silah desteği vaadi Şah'ın arzuları ile örtüşmüştür. Bu doğrultuda Şah, 1969'dan 1972'ye kadar olan dönem boyunca Nixon'ı Basra Körfezi'nde İngilizlerin bırakmış olduğu boşluğu gerçekten doldurabileceğine ikna etmek için daha agresif bir lobicilik faaliyeti gerçekleştirmiştir. Şah, Nixon Doktrini ilkelerini, Washington'un doğrudan askeri müdahalesi olmadan Körfez'in güvenliği ve istikrarı için İran'a gerekli silahları sağlaması gerektiğini savunmak amacıyla kullanmıştır.²⁰¹

Yaşanılan ilgili bölgesel ve uluslararası gelişmeler ve liderlerin dış politika stratejileri doğrultusunda İran-ABD ilişkisi dış politikada ve uluslararası güvenlik alanında ABD himayesinde bir İran yaratarak ikili ilişkilerin daha da derinleşmesini ve bağımlı hale gelmesine neden olmuştur. Bu doğrultuda 1972 yılında Nixon, Tahran'a yaptığı ziyaret sırasında Şah'a Amerika'nın yeni politikasında kendisine nasıl bir rol düştüğü konusunda birtakım bilgiler vermiştir. ABD Dışişleri Bakanı olan Henry A. Kissinger'in de katıldığı toplantıda Şah, Nixon'a İran iç politikasında sol muhaliflerle uğraştığını, Sovyet destekli Irak'ın bölge ve kendisi için tehdit oluşturduğunu, ayrıca kendisinin İsrail'in zaten doğal müttefiki olduğunu ve tüm bu gelişmeler doğrultusunda gerici olarak adlandırdığı Suudların hiçbir şey yapamayacağını söylemiştir. Nixon ise Şah'ın dile getirdiği tehditler karşısında mücadelesi için kendisine gereken silahları temin edeceğini belirterek meşhur ifadesi olan "Beni Korum" cevabını vermiştir.²⁰² Bu doğrultuda Nixon yönetimi, Şah'a Amerikan envanterinde istediği herhangi bir konvansiyonel silahı satın alabileceğine dair benzeri görülmemiş bir teminata bulunmuş ve diğer askeri ürünlerin yanı sıra son derece gelişmiş olan F-14 ve F-15 uçakları da dahil yeni gelişmiş silahlar Şah'ın emrine sunulmuştur.²⁰³ Fakat ilgili silahlar İran'a bağışlanmamış Şah'ın silahları satın alması için gerekli olan kısıtlama dönemi bir nevi sona erdirilmiştir.

²⁰⁰ Gülriz Şen, *a.g.e.*, s.102.

²⁰¹ Roham Alvandi, *a.g.e.*, s.39.

²⁰² Coşkun Faik Kavala, *a.g.e.*, s.170.

²⁰³ James A. Bill, *a.g.e.*, s.200.

Şah ve Nixon arasındaki ilgili iletişim sonucunda İran, I. Wallerstein'in merkez-çevre teoremi doğrultusunda literatüre kazandırmış olduğu yarı-çevre ülke statüsüne ulaşmış ve merkez ülkenin jandarması konumuna yükselerek Amerika'nın bölge içerisindeki jandarma ülkesi olmuştur. Şah, bu doğrultuda Ortadoğu'da Amerikan çıkarlarına aykırı bir birleşme ya da eyleme karşı bölgenin birlik ve beraberliğini bozacak eylemlere karşı adımlar atmış ve bölge devletlerinin dış politika eylemlerine zıt eylemler gerçekleştirmiştir. Bu duruma örnek ise 1973 Arap-İsrail Savaşı ve Petrol Boykotudur.

1970 yılında Cemal Abdülnasır hayatını kaybetmiş fakat Nasırcılık ölmemiştir. Yerine gelen Enver Sedat ise 1963 yılında İsrail'le Altı Gün Savaşında Mısır'ın kaybetmiş olduğu toprakları geri alabilmeyi Mısır onuru için bir amaç edinmiştir. Bu doğrultuda Mısır, Suriye ile iş birliği yaparak 6 Ekim 1973'te İsrail'e saldırarak tekrar bir Arap-İsrail (Yom Kippur Savaşı) savaşının fitilini ateşlemiştir. Bölgenin Arap devletlerinde ise Amerika'nın İsrail'i desteklediğine dair geniş bir düşünce hakim olmuştur.²⁰⁴ Bu doğrultuda bölge ülkeleri Arap-İsrail Savaşı'na ek olarak ellerinde bulunan ekonomik kozu kullanma girişiminde bulunmuştur. Arap ülkeleri sahip oldukları petrol avantajını bir siyasi propaganda aracı olarak kullanma yoluna giderek Amerika ve Batılı ülkelere petrol ambargosu uygulamıştır.

Suudi Arabistan başta olmak üzere OPEC'in Arap ülkeleri, Amerika'nın İsrail'e olan desteğini değerlendirmek için 17 Ekim 1973 tarihinde bir araya gelmiştir. Toplantıda Amerika'nın İsrail'i desteklemesini protesto etmek ve saldırgan olarak adlandırılan İsrail ve destekçilerini cezalandırmak için petrol üretimini her ay belli bir oranda azaltma yönünde fikir birliğine varılmıştır. OPEC'in bu kararı doğrultusunda Amerika bir geri çekilme eyleme göstermeyip 19 Ekim'de İsrail'e 2.2 milyar dolar ek yardım kararını onaylamıştır. Amerika'nın ilgili hamlesi sonucu bölgede hakim güç olmaya çalışan Suudi Arabistan ise Amerika'ya petrol ambargosu uygulama kararı almıştır. Suudi Arabistan'ın yaptırım kararına diğer OPEC ülkeleri de destek olmuş ve aynı kararı uygulamıştır. Daha sonra ambargo kararı ilgili ülkeler tarafından

²⁰⁴ Salih Öztürk ve Selin Saygın, "1973 Petrol Krizinin Ekonomiye Etkileri ve Stagflasyon Olgusu", *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:6, No:12, 2017, s.2.

genişletilerek İsrail'e destek olan diğer Batı ülkeleri de içine alacak şekilde genişletilmiştir.²⁰⁵ Böylece 1973 Petrol Krizi olarak tarihe geçen ve tüm dünyayı etkileyen petrol bunalımı yaşanmıştır.

OPEC üyelerinden biri olan İran ise Amerika'ya uygulanan boykotu kırma yöneliminde bir davranış sergilemiştir. Kasım 1973'te Kissinger, Arap-İsrail çatışması ve Arap devletlerinin petrol ambargosunu kırabilmek için bölgeye ziyarette bulunmuştur. Bu gezisi sırasında Kissinger, Şah'la bölge içerisindeki Arap-İsrail Savaşı'nın yükselişini ve daha da önemli olarak gördüğü petrol ambargosuna karşın Tahran yönetiminin tavrını öğrenmek için görüşmüştür. Şah, Kissinger'e petrol ambargosuna katılmayacağına dair söz vermiştir.²⁰⁶ Bu doğrultuda Şah, Arap ülkelerinin İsrail ve müttefiklerine uygulamış olduğu petrol ambargosuna katılmamış ve ayrıca İran'da üretilen petrolün yaklaşık %50'sini İsrail'e satmaya devam etmiştir.²⁰⁷ Şah'ın Nixon Doktrini kapsamında Amerikan çıkarları doğrultusunda bölgesel bir iş birliği siyasetine katılmaması kendisinin hem Arap ülkeleri hem de İran içindeki muhalif gruplar tarafından Amerikan kuklası olarak eleştirilmesini daha da güçlendirmiştir. Fakat Şah'ın uygulamış olduğu bu karar hem İran ekonomisini güçlendirmiş hem de Batı üzerindeki ambargoyu kırarak İsrail'e müttefiklerinden gelen yardımın devamını sağlamıştır.

Amerika sayesinde Basra Körfezi'nin en güçlü devleti olan İran'ın Amerika'ya olan bağımlılığı ve Amerikan çıkarlarını koruma görevinin bir diğer örneği ise Umman topraklarında göstermiş olduğu çabadır. 1973 yılında Umman'da komünist tabanlı bir isyan çıkmıştır. Umman'ın güney bölgesindeki Zufar eyaletinde çıkan isyanın kökeni 1965 yılına dayanmaktadır ve giderek daha fazla şiddet kazanmıştır. Zufar İsyanı olarak da bilinen ilgili komünist ayaklanma başlangıçta Çin ve daha sonra Sovyetler tarafından desteklenmiştir. 1970'lere gelindiğinde ise isyancılar Sovyet destekli Irak'ın yardımları ile işgal altındaki Basra Körfezi'nin

²⁰⁵ Mehmet Erkan Kılıçoğlu, "1973 Ramazan/Yom Kippur Savaşı ve Ortadoğu", *Türk Savaş Çalışmaları Dergisi*, Cilt:3, No:2, 2022, s.146.

²⁰⁶ Roham Alvandi, *a.g.e.*, s.100.

²⁰⁷ Haydar Oruç, "Stratejik Ortaklıktan Radikal Söyleme Evrilen İlişkiler Örneği: 1979 Sonrası İsrail-İran İlişkileri", *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:33, Kış 2016, s.4.

kurtuluşu için demokratik cephe adı altında yeni bir cephe açmıştır. Bu durum Amerika'nın bölge üzerindeki çıkarlarını tehdit edecek boyutuna gelince Şah, 1972 yılında Umman Sultan'ına askeri teçhizat ve personel desteği göndermiştir. Bu durum bölgenin Arap ülkeleri tarafından sert bir dille eleştirilmiştir.²⁰⁸ Umman'a vermiş olduğu destek Şah'a, Amerikan jandarması olma rolü kapsamında kendisini kanıtlama fırsatı vermiştir.

Ağustos 1974 yılında Nixon'un istifa etmesiyle Amerikan siyasetinde Gerald Ford sahneye çıkmıştır. Ford, Nixon döneminin Basra Körfezi politikasından bir sapma göstermemiş ve çifte sütun politikasına devam etmiştir. Fakat Ford, sütunun ikinci ayağı olan Suudi Arabistan'ı geri kazanmak için özel bir çaba sarfetmiştir. Ford, Suudi Arabistan savunma ekonomisindeki payı başka bir ülkeye kaptırmak istemediği için ekonomi, teknoloji, sanayi ve savunma alanlarında Suudi yönetimi ile iş birliğini artırma kararı almıştır. Sütunun diğer ayağı olan İran'la ise ilişkiler daha da geliştirilmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda İran ile Amerika arasında ortak silah üretimi yapabilmek adına bazı adımlar atılmaya çalışılmış fakat Washington yönetimi, İran'ın silah imalatını karşılayabilecek yeterli altyapıya sahip olamadığını tespit etmiştir. Ford yönetimi boyunca Amerika'nın İran politikası, bölgenin komünist karşıtı ülkeleri ile özellikle Suudi Arabistan ile İran'ı iş birliğine teşvik etmek üzerine yoğunlaşmıştır.²⁰⁹

1977 yılına gelindiğinde Washington yönetiminde koltuk değişimi olmuş ve bu sefer koltuğun sahibi Jimmy Carter olmuştur. Jimmy Carter'ın en önemli özelliği ateşli bir insan hakları savunucu olmasıdır. Fakat Şah yönetiminin iç politikasında yaşamış olduğu ayaklanmalar ve monarşinin yıkılmasını isteyen kesimlerin sayısının artmasına rağmen Carter ve ekibinin Şah'ı jandarma görevinde kullanma politikası devam etmiştir.

3.4. İran İç Siyasetinde ABD Etkisi

Bir ülkenin başka bir ülkenin iç siyasetine karışma nedenin en önemli sebebi o ülke içerisinde kendi çıkarlarını destekleyecek siyasi figürlerin söz sahibi olmasını

²⁰⁸ Hafız Mammadov, *a.g.m.*, s.185-186.

²⁰⁹ Hafız Mammadov, *a.g.m.*, s.188-189.

sağlamaktır. Bağımlılık teorisi kapsamında ise merkez ülke konumundaki ülke, çevre ülkenin iç siyasetini kendi çıkarları doğrultusunda şekillendirme güdümünde olduğunu varsayılmaktadır. Çalışmanın bu kısmında Muhammed Rıza Pehlevi döneminde Amerika'nın İran iç siyaseti üzerindeki etkisi incelenmeye çalışılacaktır.

Amerika'nın İran iç siyasetine ilgisi ekonomik ilgisini takiben gelişmiştir. Amerika öncelikle 1950'lere kadar İran siyasetinde İngiltere ve Rusya'ya karşı dengeleyici bir güç unsuru olarak algılanmıştır. Muhammed Musaddık'ın İran petrolünü millileştirme kararı Amerika'yı kendi çıkarları doğrultusunda İran iç siyasetini yönlendirmeye itmiştir. Muhammed Rıza Şah'ın 1941'de İran tahtına oturması ile monarşi yönetimi, İran siyasetinde Baba Şah'tan kalan baskıcı davranış modelini terk ederek muhalif gruplara seslerini duyurabilmeleri için daha geniş alanlar sunmuştur. 1941'den sonra İran siyasetinde çeşitli partiler kurulmuş fakat bu partilerden yalnızca Tudeh Partisi, Hemrehan Partisi, İran Partisi, Adalet Partisi, İttihat-i Milli Partisi ve Vatan Partisi uzun süre hayatta kalmıştır.²¹⁰ 1950'lere gelindiğinde eleştiri hakkını kazanmış olan muhalefetin ilk işi ise Şah'ın sahip olduğu yönetim gücünü kısıtlamaya çalışmak olmuştur. Muhalefetin bir diğer amacı ise İran üzerindeki yabancı nüfuzunu kırmaya yönelik adımlar atarak ulusal bilinç düzeyinde milliyetçiliği canlandırmak olmuştur. Bu doğrultuda ilk etapta ele alınan konu İran petrolü üzerindeki yabancı hakimiyetini kırma gayesi olmuştur. Bu amaç için İran siyasetinde öne çıkan isim ise Muhammed Musaddık olmuştur.

Muhammed Musaddık, 1881 yılında Tahran'da dünyaya gelmiş ve soylu ve zengin bir ailenin çocuğudur. Anne tarafından soyu Kaçar Hanedanlığına dayanmaktadır. Musaddık'ın çocukluğu ve gençliği Kaçar döneminde İran'ın İngiltere ve Rusya tarafından sömürüldüğü bir zaman diliminde geçmiştir. Bu dönem içerisinde Musaddık, İran'ın aydın tabakasının ilgili sömürüye karşı geliştirmiş olduğu tepkilerden etkilenerek karakterini oluşturmuştur. On dokuz yaşına geldiğinde siyasetle ilgilenmeye başlamıştır. Daha sonra eğitim için önce Fransa'ya daha sonra doktor unvanını aldığı İsviçre'ye gitmiş ve doktorasını tamamlamıştır. 1914 yılında İran'a dönerek Tahran Üniversitesi'nde ders vermeye başlamıştır. Aynı zamanda İran

²¹⁰ Sabour Kabiri, *İran Modernleşmesi Bağlamında Sosyolojinin Doğuşu ve Kurumsallaşması*, (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, Doktora Tezi), İstanbul, 2019, s.147.

siyasetinde çeşitli görevler yapmış ve 1924 yılında Tahran halkının oyları ile meclise girmiştir. 1925 yılında Rıza Han'ın yönetimi ele alması sonucu uygulamaya başladığı baskıyı protesto ederek Rıza Han'a cephe almıştır. Rıza Şah'a karşı sergilemiş olduğu muhalif tavır sonucunda görevinden aforoz edilmiş ve 1930'dan 1936 yılına kadar ev hapsine çarptırılmıştır ve daha sonra hapse atılmıştır. Muhammed Rıza'nın tahta geçmesi ile ev hapsi cezası kaldırılmış ve tekrar siyasi macerasına daha aktif şekilde katılmıştır. Bu doğrultuda 1943 yılında Tahran'dan seçilerek yeniden meclise girmiştir.²¹¹

Meclise girmesiyle Musaddık, İran'daki komünist ideolojinin savunucu olarak bilinen Tudeh Partisi'nin petrolün millileştirilmesi söylemini kendi partisi olan Milli Cephe'nin programı olarak benimsemiş ve Tudeh'in 1946 Azerbaycan Krizi sonucu güç kaybetmesiyle komünist karşıtı kesimin de desteğini alarak İran siyasetinde yerini güçlendirmiştir.²¹² 1949 yılında Şah hükümeti ile İngilizler arasında İran'ın kendi petrolünden kazandığı karı çok az arttıran bir anlaşma imzalanmıştır. Fakat Amerika-Suudi Arabistan arasındaki petrol ilişkisinde %50 kara dayalı bir anlaşmanın olması sonucunda ilgili anlaşma Musaddık önderliğinde büyük bir eleştiri ile karşılaşmıştır. Meclis, Musaddık önderliğinde ilgili anlaşmayı reddetmiştir. İran petrolü üzerindeki İngiliz hakimiyetine karşı yaptığı muhalefet Musaddık'a toplum tabanında güç kazandırmıştır. İran siyasetinde de petrol konusu büyük bir muhalefet ile karşılanmış ve tüm muhalif gruplar Musaddık'ın lideri olduğu Milli Cephe hareketi altında birleşmiştir.²¹³

Milli Cephe'nin ana hedefi İran petroleri üzerindeki geniş hakimiyetlerinden dolayı İngiliz petrol şirketleri olmuştur. Milli Cephe ve Musaddık, İran içindeki İngiliz şirketlerinin aynı zamanda İran topraklarındaki İngiliz hakimiyetine büyük yarar sağladığı üzerinde hemfikirdir. Bu doğrultuda Musaddık, ülke içerisindeki İngiliz hakimiyetini kırmanın yolu olarak petrolün millileştirilmesini savunmuştur. Musaddık

²¹¹ Suad Pira ve Osman Gazi Özgüdenli, "Musaddık, Muhammed", *TDV İslam Araştırmaları Merkezi*, 2020, <https://islamansiklopedisi.org.tr/musaddik-muhammed>, Erişim Tarihi: 01/06/2023.

²¹² Coşkun Faik Kavala, *a.g.e.*, s.89-90.

²¹³ Alptuğ Kuduoglu, "İran'da Musaddık Dönemi: 1951-1953", *İran Çalışmaları Dergisi*, Cilt:2, No:2, 2019, s.41.

ve müttefikleri, millileştirme düşüncesinin toplum tabanında kamuoyu oluşturmaları için çeşitli gösteriler düzenlemiştir. Musaddık ve müttefikleri, halkın desteğini de arkasına alarak 1951 yılında petrolü millileştirme kararı almış ve başbakan olarak Musaddık'ın göreve getirilmesi için baskı yapmaya başlamıştır.²¹⁴ Bu doğrultuda Şah, istemsiz bir şekilde 1951 yılında Musaddık'ı başbakan olarak atamıştır.²¹⁵ Böylece Musaddık ve ekibinin sürdürmüş olduğu baskı politikası başarıya ulaşmış ve Musaddık başbakan olmuştur.

Musaddık görevine başlar başlamaz ilk iş olarak mecliste kabul edilen millileştirme yasasını uygulamaya koyduğunu açıklamıştır. Bu doğrultuda Ulusal İran Petrol Şirketi (NIOC) kurulmuştur. Bunun sonucunda İngiliz petrol şirketleri ile İran petrolünün NIOC'a devredilmesi için görüşmelere başlandı ve Musaddık bu konuda taviz vermemeye kararlıydı. İngiltere ise sadece petrol üretim süreçlerinde kendisi hakim olduğu sürece millileştirmeyi kabul edebileceğini belirtmiştir. Bu anlaşmazlıktan dolayı iki ülke arasında ilk müzakere başarısız olmuştur. İki ülkenin bir yol bulamaması sonucunda Amerika devreye girmiş ve Musaddık hükümeti ile anlaşmaya çalışarak İngiltere'yi de sürece dahil etmiştir. Amerika'nın himayesinde gerçekleştirilen görüşmeler sonucunda İngiltere sadece İran petrol karının %50 paylaşımına razı olacağını bildirmiştir. Fakat İngiltere aynı zamanda petrol üretim süreçlerinin tamamında bir İngiliz yöneticinin sorumlu olmasını şart koşmuştur. Musaddık ise bu durumu millileştirmeye aykırı olduğu gerekçesiyle kabul etmemiştir. Sonuç olarak Musaddık, İran petrolünü NIOC'ın kontrolüne almayı başarmıştır.²¹⁶

Musaddık'ın petrolü tamamen millileştirmesini açıklaması sonucunda İngiltere İran ekonomisine darbe yaparak ambargo hamlesini başlatmıştır. İngiltere, uluslararası konjonktürde İran petrolüne boykot uygulayarak Musaddık'ın petrol gelirleri ile ülkesini muhasır medeniyetler seviyesine ulaştırma hayalini baltalamayı amaçlamıştır. İngiltere öncelikle Anglo-İranean şirketinin tüm teknisyenlerini İran'dan geri çıkarmıştır. İran içerisinde İngiliz teknisyenlerinin yerini doldurabilecek sayıda

²¹⁴ William L. Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, çev. Mehmet Harmancı, I. Basım, Agora Kitaplığı, İstanbul 2008, s.323-324.

²¹⁵ Maryam Panah, *a.g.e.*, s.18.

²¹⁶ Alptuğ Kuduoglu, *a.g.m.*, s.44.

ve nitelikte mühendislik bulunmamaktadır. İkinci olarak İngiltere, Kraliyet Donanması'nı Körfeze göndererek Abadan açıklarını ablukaya almıştır. Üçüncü olarak da İngiltere petrolü Suudi Arabistan'dan alarak İran petrolüne olan bağımlılığını kırmıştır. Aynı zamanda İngiltere konuyu Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ne taşımıştır.²¹⁷

Amerika ise İngiltere'nin İran'a karşı uygulamış olduğu uluslararası boykota karşı başlarda İran'ı destekleme güdüsüyle hareket etmiştir. Bu durumun sebeplerinden birisi İran'ın Batı kampında yer almasının istenmesi iken diğer bir sebep ise Amerika'nın Ortadoğu'daki petrol ilişkisinin olduğu ülkelerde karı %50 paylaşıyor olmasıdır. Musaddık, Ekim 1951 yılında BM Güvenlik Konseyi'ne geldiğinde ABD'yi ziyaret etmiş ve Truman tarafından çok sıcak karşılanmıştır. Truman, Musaddık'ı özellikle Sovyet tehdidine karşı uyarılmış ve İngiltere ile yaşanan sorun hakkında büyük bir endişe duyduklarını belirtmiştir. Truman'ın Musaddık ve hareketine karşı takınmış olduğu tarafsızlık tavrı bazı Amerikalıları da rahatsız etmiştir. İngilizler ise Truman yönetimi sırasında Amerika'dan bekledikleri desteği bulamamanın hayal kırıklığı içine düşmüştür.²¹⁸

Musaddık, İngiliz boykotu ile yaşadığı ekonomik krizin kendi popülerliğine zarar vermeden hemen önce seçimlere gitmeye karar vermiş ve tekrar başbakan olarak seçilmiştir. İngiltere'nin uygulamış olduğu ambargo sonucunda İran ekonomisinin yaşamış olduğu krizden dolayı halkın kendisine cephe almasından korkan Musaddık, konumunu sağlamlaştırma adına birtakım adımlar atmıştır. Öncelikle Şah'ın ordu üzerindeki yetkisini meclise devrederek Şah'tan gelebilecek tehdidi yok etmeye çalışmış ve monarşinin en büyük düşmanı olan Tudeh Partisi'ni ve İran solunu yanına çekmiştir.²¹⁹ Musaddık'ın izlemiş olduğu ilgili politikalar, Amerika tarafından komünizme yaklaşma olarak algılanmış ve İngilizlerin de baskısıyla Amerika yavaş yavaş Musaddık'a karşı olan politikasını değiştirmeye başlamıştır. Bu doğrultuda Amerika, 1952 yılında İngiltere'nin İran'a uygulamış olduğu boykota katılmıştır.

²¹⁷ Coşkun Faik Kavala, *a.g.e.*, s.95.

²¹⁸ Roham Alvandi, *a.g.e.*, s.15-16.

²¹⁹ Coşkun Faik Kavala, *a.g.e.*, s.95.

Amerika'nın da boykota katılmasıyla İran, uluslararası pazarda petrolüne alıcı bulamamış ve bütün petrol gelirlerini kaybederek ekonomik bir krizle karşı karşıya kalmıştır. Fakat Musaddık geri adım atmaya bir sonraki hamle olarak Ekim 1952'de İngiltere ile diplomatik ilişkilerini kestiğini açıklamıştır.²²⁰

Musaddık'ın sert politikalarına karşı İngiltere artık kendisini devirmenin zamanının geldiğini düşünmüştür. Fakat bunu tek başına yapamayacağının da farkındaydı. Bu yüzden Amerika'yı kendi tarafında hareket etmesi için ikna etme çabalarına girişmiştir. İngiliz yetkililer Beyaz Saray'ı Musaddık'ın yapay bir milliyetçilik hareketi başlattığını, eninde sonunda düşeceğine ve düşmesi halinde yerine komünist bir yönetimin geleceğini söyleyerek ikna etmeye çalışmıştır.²²¹ Ancak Amerikan Başkanı Truman bu fikre çok sıcak bakmamıştır. 1952 yılının sonuna doğru Truman'ın yerini Eisenhower yönetimine bırakması ile Amerika'nın Musaddık'ı devrime fikrine yaklaşımı da değişmiştir. Eisenhower, Amerika'nın komünist tehlikesine karşı bir dış politika izlemesi gerektiğini savunmaktaydı. Bu doğrultuda Eisenhower yönetimi, İngilizlerle Musaddık hükümetini devirmek için doğrudan müdahale kararı almıştır.²²²

Operasyonun adı Ajax Operasyonu olarak belirlenmiştir ve CIA ve MI6 tarafından ortak yürütülecek bir operasyon olarak tarihe geçmiştir. Ajax Operasyonunun başarılı olabilmesi için önünde iki eylem planı vardı. Birincisi, İran içerisinde operasyona destek verecek kişiler bulunmalıydı. İkinci olarak ise, Şah operasyona ikna edilmeliydi. Bu doğrultuda Washington yönetimi Şah ve çevresine Musaddık'a karşı bir darbe düzenlenmesi için baskı yapmaya başlamıştır. Beyaz Saray yönetimi Şah'ı ikna etmesi için Kermit Roosevelt'i Tahran'a göndermiştir. Roosevelt, hem Musaddık'a karşı örgütlenmeleri için İran halkına para dağıtmış hem de Şah'ı ikna etmeye çalışmıştır. Fakat Şah, darbe yapılmasını ısrarlı bir şekilde reddetmiştir. Amerikalılar en sonunda kardeşi Eşref Pehlevi'yi araya sokmuştur.²²³ Eşref, Musaddık'ın monarşiye karşı olan tavrından dolayı kendisini sevmemiş ve bunun için

²²⁰ William L. Cleveland, *a.g.e.*, s.324.

²²¹ Alptuğ Kuduoğlu, *a.g.m.*, s.47.

²²² James A. Bill, *a.g.e.*, s.92-93.

²²³ Coşkun Faik Kavala, *a.g.e.*, s.96-97.

kardeşine darbeyi kabul etmesi için baskı uygulamıştır. Hem kendi ailesinden hem de Amerika'dan gelen baskılara dayanamayan Şah, darbe hareketini istemsizce kabul etmiştir. 2 Ağustos 1953 gecesi Şah, Amerikan ve İngilizlerin istemiş olduğu imzaları atmıştır.²²⁴

Şah'ın onayının yanı sıra İngiliz ve Amerikan istihbarat örgütü, İran ordusu içindeki bir grup askeri, meclis içindeki çoğu milletvekilini ve ulemanın bazılarını Musaddı'a karşı örgütlemiştir. Şah'ın onayıyla General Fazhullah Zahedi başbakan olarak atanmış ve CIA-MI6 yönetimindeki darbe girişimi 15 Ağustos 1953 yılında aktifleştirilmiştir. Fakat Musaddık darbeden haberi olmasından dolayı hazırlıklıydı ve kendi hükümetine karşı planlanan ilk darbe başarısız olmuştur. Musaddık'a karşı darbe planının açığa çıkması sonucu Şah ülkeyi terk etmiş ve Roma'ya gitmiştir.²²⁵ Amerikan ve İngiliz yöneticiler operasyondan vazgeçmemiştir. Başarısız darbe girişiminden hemen üç gün sonra 19 Ağustos 1953'te Şah yanlısı askeri kuvvetler Musaddık'ı yakalayarak darbeyi gerçekleştirmiştir. İkinci darbe girişiminin başarılı olması sonucunda da Şah ülkesine geri dönmüştür.²²⁶

Musaddık Darbesi ile Amerika artık İran iç siyasetinin ana aktörü olmuştur. Şah da yaşanan olaylar sonucunda tahtından olma korkusunu derinden yaşamış ve bir daha böyle bir korku yaşamamak için uğraşmıştır. Bu doğrultuda iç siyasetteki güvenlik algısını Amerika ile özdeşlemiştir. Öncelikle darbede Amerikan yetkilileri ile derin ilişkisi olan General Zahedi, Şah'ın geri dönmesinin ardından başbakan olarak atanmıştır. Zahedi'nin ilk görevi İran petrolünü uluslararası piyasaya geri döndürmeye çalışmak olmuştur. 1954 Petrol Anlaşması'nda Zahedi'nin payı azımsanmayacak derecededir. Şah'ın ikinci dönemi olarak adlandırılan 1953 sonrası dönemde iç politikadaki tavrı tam tersi bir yönde değişmiştir. Şah, iç politikada bir nevi "komünizm avı" başlatmıştır.

²²⁴ Stephen Kinzer, *All the Shah's Men: An American Coup and the Roots of Middle East Terror*, I.Basım, John Wiley&Sons, New Jersey 2003, s.8-9.

²²⁵ Mehmet Kaya, *a.g.m.*, s.404.

²²⁶ William L. Cleveland, *a.g.e.*, s.325.

Şah, ilk olarak hedefine Milli Cephe ve Tudeh Partisini oturtmuştur. Her iki partinin de liderleri tutuklanmış, bazıları idamla karşı karşıya kalmış, üyeleri tutuklanmış ve yapılanmaları dağıtılmıştır.²²⁷ Fakat en büyük darbeyi Tudeh Partisi almıştır. Tudeh, Amerika'nın da dış politikada komünizmi baş düşman olarak tanıtmaması sonucunda Şah'ın iç politikada ana düşmanı olmuştur. Bu doğrultuda 1953 darbesinden hemen sonra 1200'e yakın Tudehli tutuklanırken 1954 yılında bu sayı 4000'e yaklaşmıştır. Aynı yıl içerisinde orduda görev yapan 520 Tudehli tutuklanmıştır.²²⁸ Şah'ın Tudeh üzerinden komünizme açmış olduğu savaş sonrası tüm Tudehliler ve Şah karşıtı görüşe sahip bireyler yer altına çekilmek zorunda kalmıştır.

İran İç politikasında Şah ve Amerika'nın ortak hareketinin bir diğer sonucu ise SAVAK'ın kurulmasıdır. SAVAK, 1957 yılında Amerika ve onun Ortadoğu müttefiki olan İsrail'in gizli servisi aracılığıyla kurulmuştur. SAVAK, özellikle 1960'lar ve 1970'ler boyunca Tudeh ve Milli Cephe üyeleri gibi Şah karşıtı yapıların korkulu rüyası olmuş ve rejimin toplum ve iç politika içindeki baskısının temel aracı haline gelmiştir. SAVAK, Şah yönetiminin ve Amerika'nın ortak düşmanı olan örgütlü seküler muhalefeti sindirmek amacıyla kurulmuştur. Amerika'nın SAVAK'ın kurulmasındaki ana hedefi İran iç siyasetinde Sovyetler Birliği destekli muhalefetin bastırılmasını desteklemektir.²²⁹

1960'lara gelindiğinde ise Amerika'nın çevre ülkelerine karşı uyguladığı politika değişim göstermiştir. Amerika, iç politikada müttefik yöneticilerine muhaliflerin öne sürmüş olduğu reformları ve özgürlükleri kendi elleriyle halklarına vermeleri doğrultusunda baskı yapmıştır. Amerika, İran Şahına da aynı şekilde baskı yapmış ve bunun sonucu olarak 1963 Beyaz Devrim Hareketi ortaya çıkmıştır. 1953 darbesi sonrasında İran'da Şah kontrolü altında aktif olarak görev yapan sadece üç küçük parti vardır: Melliyun (Milliyetçi) Parti, Mardom (Halk) Parti ve Yeni İran Partisi. Tudeh ise yasaklanmış fakat faaliyetlerini gizli bir şekilde sürdürmeye devam etmiştir. 1957 yılında Şah, iki partili siyasal sistemin demokrasi için ihtiyaç olduğunu

²²⁷ Ervand Abrahamian, *A.g.e.*, s.161.

²²⁸ Nikkie Keddie, *a.g.e.*, s.130-135.

²²⁹ Gülriz Şen, *A.g.e.*, s.91.

söylemiş fakat bu partilerin aynı zamanda kendi kontrolünde olması gerektiğini belirtmiştir. Bu doğrultuda Şah güdümünde solda ilerlemeci karakteri temsilen Mardum Partisi, sağda muhafazakar karakteri temsil eden Melliyun Partisi varlık göstermiştir.²³⁰

İki partili sistem içerisinde 1960 yılında İran seçime gitmiştir. Seçimi Melliyun Partisi altında aday olan Menuçehr İkbâl kazanmış fakat halk arasında seçimlerin hileli olduğuna dair görüşten kaynaklı olarak kısa süreli bir karışıklık çıkmıştır. Şah, bu itirazlar üzerine seçimleri iptal ettiğini açıklamıştır.²³¹ Yaşanan bu olaylar sonucunda Kennedy, Şah'ın kendi ülkesinde çok fazla sevilmediğini düşünmüştür. Kennedy, İran iç siyasetinde uzun yıllardır arkadaşı olan Ali Amini'yi parlatmaya çalışmış ve bir İran Cumhuriyeti ile ilişkilerini sürdürme arzusu gütmüştür. Artan iç hoşnutsuzluğun ortasında ve Kennedy yönetimini yatıştırmak umuduyla Şah, istemeye istemeye 1961 yılında liberal Ali Amini'yi başbakan olarak atamıştır.

Kennedy yönetimi Amini'nin başbakan olarak atanmasını büyük bir memnuniyetle karşılamış ve Şah'ın Amini'nin radikal tarım bakanı Hasan Arsanjani'nin yönetimindeki yolsuzlukla mücadele hamlesi ve toprak reformu programı da dahil olmak üzere anlamlı reformlar gerçekleştirmesine izin vermesi için baskı yapmıştır.²³² Fakat 1962'ye gelindiğinde Amini, ülkesinin ekonomik sorunlarını çözmek amacıyla atmış olduğu adımlardan biri olan ordu bütçesini kısmayı öngören önermesinin Şah tarafından reddedilmesi sonucunda istifa etmiştir.²³³

Amini'nin istifası sonucunda Kennedy yönetiminin İran Cumhuriyeti hayali suya düşmüştür. Amini istifa etmiş olsa dahi Şah, Amerika'nın talep ettiği reformların yapılmasının Amerika'nın desteğini alabilmek için büyük bir öneme sahip olduğunu biliyordu. Bu yüzden reformları devam ettirme bahanesiyle Meclis'i dağıtmış ve bir ferman yayınlarak reformların uygulamaya geçirilmesini emretmiştir.²³⁴ Böylelikle Şah, reformları bahane ederek İran iç siyasetindeki tek yetkili merci konumuna

²³⁰ Ender Akyol ve Azam Ahmadi, "İran'da Siyasi Partiler", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Cilt:8, No:23, Eylül 2020, s.274.

²³¹ Coşkun Faik Kavala, *a.g.e.*, s.108.

²³² Roham Alvandi, *a.g.e.*, s.22.

²³³ Nikkie R. Keddie, *a.g.e.*, s.144-145.

²³⁴ Gülriz Şen, *a.g.e.*, s.94.

ulaşmıştır. Bu doğrultuda 1963 yılında Kennedy'nin de Amerikan başkanlığından ayrılması ile Washington, iç siyasette Şah'ı yönetmenin İran'ı yönetmek olduğu kanaatine varmıştır. Kennedy, kendi istediği gibi olmasa da Şah'ı reform yapmaya zorlamıştır ve Amerika kendi çıkarları tehdit edildiği taktirde İran'ın iç politikasına müdahale etme girişiminde bulunacağını açıkça göstermiştir.²³⁵ Bu girişimlerden sonra Washington yönetimi Şah'ın reform programlarına karşı halk tabanında vuku bulan toplumsal eylemler karşısında Şah'ı desteklemiş ve eylemleri Şah'ın İran'ı modernleştirme çabalarına karşı talihsiz girişimler olarak nitelendirmiştir. Amerikan desteğini de yanına alan Şah, iç politikada tüm yetkileri elinde toplayarak daha despotik bir yönetim anlayışını benimsemiştir.

Lyndon B. Johnson'ın Washington'da başkan olmasından sonra da Amerika'nın İran'ın iç işlerine karışma arzusu değişmemiştir. Johnson yönetimi İran iç işlerinde derin bir buhrana neden olacak bir anlaşma olan Kuvvetlerin Statüsü Anlaşması'nı (SOFA) devreye sokmuştur. Aynı anlaşma İran'da Kapitülasyon Anlaşması olarak bilinmektedir. Anlaşmanın içeriğine göre Amerika, İran'da bulunan Amerikan personellerine diplomatik dokunulmazlık verilmesini kararlaştırmayı amaçlamıştır. Anlaşmanın içeriğine göre; İran'daki Amerikan personelleri İran yasalarından muaf tutulacak ve ilgili personel İran'da işledikleri herhangi bir suçtan dolayı İran mahkemelerinde yargılanamayacaktı. 13 Ekim 1964 yılında anlaşma İran yönetimi tarafından kabul edilmiştir. Fakat bu durum İran Meclis oylamasında çok az bir farkla geçirilmiştir.²³⁶ Bu durum aynı şekilde İran toplumunda da yankı bulmuş ve toplum nezdinde Şah, İran egemenliğini Amerika'ya satmakla suçlanmıştır. İç muhalefette bu durum halk arasında çatışmaların desteklenmesi ile sonuçlanmıştır.

1960'ların ikinci yarısından sonra Amerika'nın Şah'ın konumunun kendi çıkarları doğrultusunda ilerlediği sürece iç politikada yaşanan gelişmelere müdahil olmama politikasını izlediğini söyleyebiliriz. Aslında İran iç politikasında, Şah'a karşı çıkan muhaliflerin Amerikan çıkarlarına zarar vereceğini düşünerek Şah'ı desteklemenin kendi çıkarlarına katkı sağlayacağı kanaatine varmıştır. Bu doğrultuda Şah'ın iç politikada izlemiş olduğu şiddet karşısında sessiz kalmıştır. Aynı şekilde Şah

²³⁵ Roham Alvandi, *a.g.e.*, s.23.

²³⁶ James A. Bill, *a.g.e.*, s.156-157.

da Amerika'nın kendisine destek vermesi için yönetimine karşı gelen herkesi komünist kampta görmüş ve Amerikan toplumunda kendisine yöneltilen eleştiriler karşısında muhalifleri komünist olarak tanıtmıştır. Hatta Şah'ın Amerika'nın zayıf noktası olarak gördüğü komünist hareketin müttefik ülkelerde yükselme korkusu üzerine kendi iç politikasını bu yönde baskılaması, İran iç politikasında yükselen dini hareketleri görmezden gelmesine neden olmuş ve bu durum kendisinin sonunu getirmiştir. Şah, bu doğrultuda kendi iç politikasında komünist hareketleri baskılamaya giderken dini hareketleri görmezden gelme eğilimine girmiştir.

Şah, iç politikada SAVAK'ı o kadar etkin kullanmıştır ki dış basında SAVAK'ın o dönemler uygulamış olduğu politikalar büyük bir eleştiri ile karşılanmıştır. Şah, İran'da demokratik olmamakla ve SAVAK'ın işkencelerinin insanlık dışı olmasından dolayı özellikle Amerikan basını tarafından şiddetle eleştirilmiştir. İran'da halk artık göstermelik demokrasiden ve Şah'ın kulası olan partilerden bıkmış görünüyordu. İlgili dönem boyunca devam eden göstermelik iki partili sistem uzun süre siyasette işlevsellik göstermiştir. Fakat halk, İran siyasetinde kendisini temsil eden herhangi bir oluşum bulamamıştır. Göstermelik partilerin liderleri de zaten Şah'ın yakın arkadaşlarından oluşmaktaydı ve Şah'ın politikaları doğrultusunda hareket ediyorlardı.²³⁷ Amerika ise İran iç politikasında Amerikan çıkarlarını savunduğu sürece Şah'a destek olan politikalar ve söylemler geliştirmiştir. Şah'ın iç politikada bu denli güçlü olmasının sebeplerinden bir tanesi de Amerikan desteğinin kendisine sunulması olmuştur.

1970'lere gelindiğinde ise Amerika'nın Vietnam'da yaşamış olduğu hüsrana sonrasında toplumunda değişen kültürel politikalar Şah'ın yönetim sistemine karşı bakış açısını da derinden değiştirmiştir. Yaşanan hüsrana sonucunda Amerikan halkının Amerika'nın dünyadaki rolünün daha insani haklara dayanması gerektiği görüşü yaygınlık kazanmıştır. Bu doğrultuda Amerikan halkı, ülkelerinin tüm dünyada özellikle İran gibi Üçüncü Dünya ülkelerinde insan haklarına, özgürlüğe ve demokratik haklara daha çok önem verip dış politika adımlarını atarken gücünü despot yöneticileri bu hakları yerine getirebilmeleri için baskı aracı olarak kullanması

²³⁷ Coşkun Faik Kavala, *a.g.e.*, s.178-179.

yönünde telkin etmiştir. Bu doğrultuda Kasım 1974 ara seçimlerinde Kongre, Amerikan vatandaşlarının insan haklarını ihlal eden İran gibi ülkelere silah ihracatını kısıtlamaya çalışan yeni bir Dış Yardım Yasası'nı kabul etmiştir. Yasaya göre, Dışişleri Bakanlığı'nın İran da dahil olmak üzere ABD'den güvenlik yardımı alan ülkeler hakkında yıllık insan hakları raporları sağlanması gerekli kılınmıştır.²³⁸

Amerika Birleşik Devletleri'ndeki ilgili kültürel değişim sonucu Şah, ABD'den dönen teknokratların ve danışmanların tavsiyelerini de dikkate alarak, 2 Mart 1975'te göstermelik olan iki partili sistemi kaldırmış ve İran'daki iç siyaseti tek parti sistemine indirip Rastahiz (Diriliş) Partisi'ni kurduğunu ilan etmiştir. Şah, partiyi kurarak halkının İran'ın kalkınmasına daha aktif olarak atılımını sağlamayı hedeflemiştir. Parti oluşumunda kadın kolları, gençlik kolları, işçi kolları ve köylü kolları yapılanması ile toplumun tüm kesimine hitap etmesi amaçlanmıştır.²³⁹ Ayrıca partinin açıklamasında demokratik merkezîyetçilik ilkelerinin gözetileceği, kapitalizm ile sosyalizmin en iyi özelliklerinin uygulanacağı, yönetim ile toplum arasında diyalektik bağların kurulacağı gibi toplumdaki tüm kesimi kucaklayıcı bir söylem geliştirilmiştir. Parti'nin kurulmasından sonra Şah, toplumunu iki alanda sorumlu tutmuştur: oy kullanma zorunluluğu ve partiye üyeliğin herkes için zorunlu olması. Partiye üye olmayı reddedenler gizli komünist olarak algılanacak ve derhal ülkeyi terk etmeler istenecektir ya da hapse atılacaklardır. Oy kullanmayı reddedenler ise ağır sonuçlara maruz kalmak ile tehdit edilmiştir.²⁴⁰

Şah'ın tek parti sistemi, İran siyasetinde göstermelik bir demokrasinin devamını sağlamıştır. Vatandaşlar tek partinin insafına bırakılmış ve oy kullanmak zorunlu hale getirilerek olmayan bir demokratik sistemi varmış gibi göstermiştir. Sonuçta bir parti var ve vatandaşlar oy kullanıyordu. Böylece İran toplumunda yapılan seçimlere katılım oranı yüksek gösterilmiş ve demokrasinin mihenk taşı olan halkın siyasal sisteme katılımı gerçekleştirilmiştir. Fakat İran toplumunda Şah'ın izlemiş olduğu tüm sınıf ve ideolojileri kaynaştırarak tek elde harmanlama politikası tabanda herhangi bir yankı uyandıramamıştır. Bu doğrultuda halk, Humeyni'nin önderliğinde

²³⁸ Roham Alvandi, *a.g.e.*, s.126-127.

²³⁹ Coşkun Faik Kavala, *a.g.e.*, s.180.

²⁴⁰ Ervand Abrahamian, *a.g.e.*, s.195-197.

dile getirilen cumhuriyet yönetim tarzına ulaşabilmek adına Şah'ın despotik yönetim tarzına karşı ayaklanmalar başlatarak 1979 İslam Devrimi'ne giden süreçte başarılı olmuştur.

3.5. Kamuoyunun Konumu

İran toplumunda Amerika'nın algılanma şekli İran-ABD ilişkisinin gelişim süreci içinde farklı yönler kaymıştır. Amerika'nın İran içinde aktif siyaset yürütmesi ile İran toplumunda da Amerikan imajı yavaş yavaş değişim göstermiştir. İran toplumunda Amerikan imajının oluşması iki ülkenin devletlerarası ilişkilerinin başlamasından çok daha öncesine dayanmaktadır. İran toplumunun Amerika ile ilk karşılaşması dini misyonerlik hedefleri ile 18. yüzyıla kadar dayanmaktadır. 1722 yılında İran Şah'ının sınırları içerisindeki kabileleri mezhep değiştirmeye zorlaması sonucunda çıkan isyanlarda Amerikan kolonileri İran Şah'ını desteklemesiyle ilk temaslar başlamıştır. Amerikan kolonilerinin İran'ı desteklemelerinin temelinde iki neden vardı: Amerikan kolonilerinde köle isyanlarının baş göstermesi ile Şah'la empati kurma ve dönemin dinamiklerinden biri olan Sünni Osmanlı'nın zalim olarak görülmesi üzerine onunla rekabet içerisinde olan Şii İran'ın asil, cesur ve medeni bir ırk olarak algılanmasıdır.²⁴¹ Bu doğrultuda Amerikan-İran toplumlarının ilk karşılaşmaları aslında benzer sorunlardan kaynaklı olarak empati kurabilme kabiliyetlerinin bir sonucu olarak vuku bulmuştur.

19.yüzyıla gelindiğinde ise Amerika'nın İran toplumu üzerindeki emelleri daha fazla dini temelli bir yaklaşım çerçevesinde oluşum göstermiştir. 1830 yılında ilk Amerikalılar, bölgede gelecekteki misyonerlik amaçları için kuzeybatı İran'a gitmiştir. 1835 yılında ise beş Amerikalı misyoner İran'a yerleşmiştir. Misyonerler, o dönem sayıları yirmi bini bulan Nasturi Hristiyanları arasında çalışmış ve aynı zamanda sürekli reddedilmelerine rağmen İran Şii Müslümanlarına Hristiyan mesajlarını iletmeye devam etmiştir. Amerikan misyonerleri yirmi beş yıl boyunca İran toplumu için sağlık, eğitim ve sosyal refah alanlarını geliştirmek için yardımlarda

²⁴¹ Selin M. Bölme, "İmajlar ve Algılar Üzerinden ABD-İran İlişkileri: İlk İzlenimler (1830-1914)", *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, Cilt:8, No:1, 2021, s.21.

bulunmuşlardır. Buna rağmen 1940'lara kadar Amerika'nın İran içerisinde çok az resmi temasları vardır.²⁴² Özellikle II. Dünya Savaşı'na kadar İran toplumunun, İngiltere ve Sovyet Rusya'nın etki alanında olması ve Amerika'nın dış politika kapsamında temel tecrit ve karışmama politikası kapsamında dünyanın bu tarafına fazla ilgi göstermemesi iki ülke arasındaki bağların zayıf olmasına neden olmuştur.

1940 öncesi döneme kadar İran'a yerleşen Amerikan misyonerleri İran toplumu ile bütünleşmiş ve İran halkının gelişmesinde aktif rol oynamıştır. Özellikle birkaç isim dikkat çekmektedir. Tebriz'de Amerikan Memorial Okulu'nda genç bir öğretmen olan Howard Baskerville, 1909 İran Anayasal Hareketi'nde İran toplumuna büyük destek vermiş hatta bu amaçta savaşırken öldürülmüştür. Baskerville, bu yüzden İran'da ulusal kahraman ilan edilmiştir. Samuel Jordan ise İran eğitim sisteminin modernleşmesi için verdiği mücadele sonucu İran'ın sevgi ile kucakladığı bir diğer Amerikalı olmuştur. Jordan'ın kadın versiyonu olan Jane E. Doolittle ise 1921'de İran'a gelmiş ve İran halkının eğitiminin yanı sıra sağlık sisteminin geliştirilmesine büyük emekler harcamıştır. 1940-1944 yılları arasında ise Louis G. Dreyfus Jr. ve eşi Grace İran toplumu içerisinde Amerikan sempatiçliğinin ana karakterleri olmuştur. Dreyfus ve eş Grace, II. Dünya Savaşı sırasında İran toplumunun yaşadığı zulmü hafifletmek için büyük yardımlar yapılmıştır.²⁴³ 1946 Azerbaycan Krizi'nde Amerika'nın Sovyetlere karşı İran'ın yanında olması da İran halkının gözünde Amerika'nın değerini daha fazla arttırmıştır. İran siyasi elitinde olduğu gibi kamuoyunda da Amerika, İngiliz ve Rus nüfuzuna karşı dengeleyici güç olarak görülmüştür. Amerika, 1953 Musaddık Devrimi'ne kadar İran kamuoyu tarafından olumlu, yardımsever ve İran egemenliğine saygılı bir devlet imajı çizmiştir.

1953 Darbesi sonrası ise işler yavaş yavaş değişmeye başlamıştır. Amerika artık İran toplumunun gözünde İran egemenliğine karşı saygı gösteren bir millet olarak değil İran pastasından pay almaya çalışan bir ülke olarak görülmeye başlanmıştır. Özellikle öğrenci grupları 1953 Darbesine büyük tepki göstermiştir. Musaddık'ın yargılanmaya başlandığı dönemde kitlesel öğrenci hareketleri gerçekleşmiştir. Tebriz ve Tahran'da çok sayıda üniversite öğrencisi göz altına alınmış ve tutuklanmıştır.

²⁴² James A. Bill, *a.g.e.*, s.15-16.

²⁴³ James A. Bill, *a.g.e.*, s.17.

Ayrıca İran toplumunda darbe, Amerikan destekli bir darbe olarak görülmüştür. Bu doğrultuda 7 Aralık 1953'te Nixon'un İran'ı ziyaret ettiği sırada öğrenci protestoları gerçekleşmiş ve Nixon ve Şah'ın konvoyuna karşı taşlı-sopalı saldırılar düzenlenmiştir. Protestolar ordunun müdahalesi sonucu bastırılmıştır.²⁴⁴

Musaddık'ın devrilmesinden sonra İran kamuoyu tarafından Amerikan algısının yeni oluşumunda etki eden bir diğer olay ise General Karani'nin darbe planladığı iddiasıdır. 1958 yılında Karani, Şah'a darbe planladığı gerekçesiyle görevinden alınmış ve hapse atılmıştır. Karani'nin darbe planına ise Amerika'nın destek olduğu fikri İran toplumunda kabul görmüştür. Amerika bu iddiaları yalanlasa da Karani'nin sadece üç yıl kadar kısa bir süre ceza alması nedeniyle toplum, İran iç siyasetinde Amerika'nın etkisine daha fazla ikna olmuştur. Bu olay, İran kamuoyunda topraklarında yaşanan çoğu olayda Amerika'nın bir parmağının olduğu inancının var olduğunu göstermektedir. Topluma göre, Musaddık darbesinden sonra Amerika İngiliz emperyalizminin yerini almış yeni bir dış güç olmuştur.²⁴⁵

İran toplumunda ABD karşıtlığı eylemler 1963 yılına kadar genel olarak öğrenci hareketleri çerçevesinde gelişim göstermiştir. Şah'ın darbe sonrası komünizme savaş açması ve SAVAK'ın kurulup iç politikada etkin olarak kullanılması ile öğrenci hareketleri dini çatı altında toplanmaya başlamıştır. Bu doğrultuda İslami hareket, öğrenci hareketleri tabanı ile gelişim göstermiş ve güçlenmiştir. Şah ise darbe sürecinde Musaddık'ın Tudeh'le yaklaşması ve toprak reformunu dile getirmesinden dolayı muhafazakar kesimin Musaddık karşıtı yönelimi sonucunda ulemanın sosyalist tehdide karşı yanında olacaklarına inanmıştır. Ayrıca Şah, İngiltere ve özellikle Amerika'nın da İran toplumundaki dini gruplardan rahatsız olmadığı inancına kapılmıştır.²⁴⁶ Fakat Şah'ın dış politikada da Amerikan yanlısı bir dış politika izlemesi de İran kamuoyundaki Amerikan algısını etkilemiştir. Bu doğrultuda İran'ın Bağdat Paketi'ne katılma kararı kamuoyunda hem milliyetçi muhalif gruplardan hem de üst düzey bazı devlet adamlarından tepki almıştır.²⁴⁷ Şah'ın dış

²⁴⁴ Mohammad Rigiderakhshan, "İran'da Öğrenci Hareketleri: Pehlevi Döneminden Devrim (1979) Sürecine", *Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi*, Cilt:5, No:6, 2022, s.31.

²⁴⁵ James A. Bill, *a.g.e.*, s.127-128.

²⁴⁶ Coşkun Faik Kavala, *a.g.e.*, s.100.

²⁴⁷ Gülriz Şen, *a.g.e.*, s.92.

politika alanında Amerikan önderliğindeki Batı kampında yer alması kamuoyu tarafından Şah'ın Amerikan kulası olarak yaftalamasına neden olmuştur. Bu durumun en önemli sebebi ise Şah'ın Amerika'nın selefi olan İsrail ile bölge ülkelerinin aksine iyi ilişkiler yürütmesidir.

1960'lara gelindiğinde ise yavaş yavaş İslam Devrimi'ne giden sürecin adımlarının atıldığını söyleyebiliriz. Özellikle Şah'ın 1963 yılında kansız devrim olarak adlandırdığı Beyaz Devrim, toplumun geniş tabanı tarafından tepki ile karşılanmış ve kamuoyunun Şah yönetimine karşı ayaklanmalarının başlangıcı olarak tarihte yerini almıştır. Beyaz Devrim ile İran iç siyasetinde önemli bir yere sahip olacak bir karakter olan Humeyni ismi sıkça anılmaya başlanmıştır. Humeyni, muhalif söylemine Şah ve Amerika'yı yerleştirerek İran kamuoyunda her kesimden bireyin desteğini almıştır.

Şah'ın Beyaz Devrimi ilan ettiği 1963 yazında Humeyni, Şah'a ve O'nun Beyaz Devrimi'ne karşı Amerikan etkisini dile getirerek kitleleri ayağa kaldırmıştır. Humeyni, Beyaz Devrimi, Şah'ın eliyle İran toplumunun Batılılaştırılması olarak tanımlamış ve Şah'a kendi iyiliği için geri adım atmasını tavsiye etmiştir. Özellikle ulema ve laik Ulusal Cephe, Beyaz Devrime karşı tepki göstermiş ve Şah'tan geri adım atmasını talep etmişlerdir. Şah'ın geri adım atmaması üzerinde de Humeyni, 22 Ocak 1963'te Şah'a ve devrimine karşı protesto yayımlamıştır. Humeyni'nin sözlerinde dikkat çeken ise Beyaz Devrim'de beyaz olan tek şeyin Beyaz Saray etkisi olduğunu söylemesidir.²⁴⁸

Beyaz Devrim kapsamında toprak reformu ve kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmesi ülke içerisinde özellikle ulema tarafından şiddetle eleştirilmiştir. Humeyni, İran toplumuna Şah'a protesto etmeleri doğrultusunda çağrıda bulunmuştur. Şah yönetiminin Amerikan destekli bir rejim olduğu inancı Humeyni ve ruhanilerin halk tarafından büyük bir destek kazanmasına katkı sağlamıştır.²⁴⁹ Bunun sonucunda Şah, SAVAK aracılığıyla Humeyni'yi tutuklatmış fakat ulemadan gelen tepkiler üzerine kısa sürede Humeyni'yi salıvermek zorunda kalmıştır. Humeyni ise sessiz

²⁴⁸ Ahmet Edi, "İran'da İslam Devrimi Öncesi Siyasi Olaylara Bakış "Ak Devrim ve Lale Meydanı Katliamı"", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, No:66, Eylül 2019, s.739.

²⁴⁹ Mohammad Rigiderakhshan, *a.g.m.*, s.32.

kalmak yerine Şah'a olan eleştirilerini daha gür bir şekilde aktarmaya devam etmiştir. Haziran 1963'te Aşure Anmaları sırasında Humeyni, Şah'a nasihatte bulunmuş ve kendisinin dış güçler tarafından yönlendirildiğini söylemiş, özellikle İsrail ile olan ilişkisini eleştirmiştir. Bunun üzerine Şah, SAVAK'ı göndererek kalabalık grubun üzerine ateş açtırmış ve birçok öğrenci ve molla öldürülmüştür. Bu baskının sonucunda Humeyni tutuklanmış ve hapse atılmıştır.²⁵⁰ Tüm bu olaylar doğrultusunda ulemanın da Şah'a karşı kızgınlığının artması ile Humeyni önderliğinde 5 Haziran 1963'te 15 Khordad (Hordad) ayaklanması başlamıştır.²⁵¹

5 Haziran 1963'te hocalarının tutuklandığını duyan öğrenciler, Şah'tan şikayetçi olan diğer grupları da yanlarına alarak Tahran'da rejimin simgesi olarak gördükleri sinemalara, içki satan dükkanlara, polis karakollarına saldırarak şehir merkezine ilerlemişlerdir. 7 Haziran'a gelindiğinde İran ordusu ayaklanmaya müdahale etmeye başlamış ve birçok isyancı hayatını kaybetmiştir.²⁵² Müdahaleler istenilen sonucu vermeyince Şah, Humeyni'yi serbest bırakmak zorunda kalmıştır. Fakat Humeyni serbest kaldığında tekrar Şah'a karşı halkı örgütlemeye devam etmiştir.²⁵³

1960'lı yıllarda İran'ın Şah'ın arzuları doğrultusunda Batılılaştırılmasına kamuoyunda tepki gösteren iki aydın daha ön plana çıkmıştır: Celal Ali Ahmed ve Ali Şeriatî. Celal Ali Ahmed, İran'ın Batılılaşma hastalığına yakalandığını dile getirmiş ve toplumsal sınıflar arasındaki uçurumun giderek arttığını belirtmiş ve bunun da rejimin sonunu getireceğine dikkat çekmiştir. İran kamuoyundaki üst tabanın alt tabanı hor gördüğünü ve kendi kültürlerini unutarak yapay bir Batı kültürü oluşturduklarını iddia etmiştir. Özellikle Beyaz Devrim sonucunda köyden kente göçün artmasıyla alt tabakanın kentlerde varoş bir hayat tarzı yarattığını dile getirmiş ve bu toplumsal dönüşümün isyanlar ve ayaklanmalar ile rejimi yerinden edeceğini belirtmiştir. Bu

²⁵⁰ Mehmet Kaya, *a.g.m.*, s.412-413.

²⁵¹ Gülriz Şen, *a.g.e.*, s.94.

²⁵² Abbas Amanat, *Iran Modern History*, I. Basım, Yale University Press, New Haven & London 2017, s.738-739.

²⁵³ Ahmet Edi, *a.g.m.*, s.738.

doğrultuda Celal Ali Ahmed, Humeyni'nin 1963'teki ayaklanmalarına destek vermiştir.²⁵⁴

Ali Şeriatî ise Humeyni'ye destek vermenin ötesine geçerek solcu söylemlerle siyasal İslam'ı birleştirerek görüşlerinin merkezine bu birleşimi koymuş ve 1979 Devrimi'nin fikri altyapısını oluşturmuştur. Ali Şeriatî, sosyalizm ile İran özelinde İslam'ı birleştirmiş ve dünyayı ezenler ve ezilenler olarak iki sınıfa ayırmıştır. Şeriatî'ye göre, sadece İran değil bütün Müslüman Ortadoğu kendisine karakter ve derinlik veren özünden, kimliğinden koparılmış, yabancılaştırılmış ve bu durum sonucunda da sömürgeleşmenin ve hatta Batı'ya köle olmanın önü açılmıştır. Ali Şeriatî'ye göre bu öz, İslam dininde aranmalıdır. Fakat İslami öze dönüş tabi ki de yozlaşmış paradigmlar üzerinden değil hoşgörü ve bilim ışığında toplumlar içerisinde yaşayan ve yaşatılan bir İslami öze dönüştür. Şeriatî böylece kendi ideolojisinde İslam dinini gericilik algılanmasından çıkararak ilerici bir İslam dinine kavuşturmuştur. Bu yüzden Ali Şeriatî, aynı dönemlerde ruhban sınıfı hakimiyetine dayanan bir teokrazi kurmak amacıyla İran kamuoyunu örgütleyen Humeyni'nin aksine İslam Devleti fikrine ve dini sınıfın egemen olduğu bir yönetim tarzına karşı olmuştur. Bu yüzden Şeriatî, hem dini bir yönetime karşı çıkan ama aynı zamanda Pehlevi diktatörlüğüne karşı özgürlük isteyen Beyaz Devrim sonucunda İran kamuoyunda oluşmaya başlamış ulusalcı orta sınıfın desteğini almıştır.²⁵⁵

İran kamuoyunu derinden etkileyen bir diğer gelişme ise 1964 yılında yaşanmıştır. 1964 yılında İran-ABD arasında İran sınırları içerisinde bulunan Amerikan personelinin ve onların bakmakla yükümlü olduğu kişilerin işlemiş oldukları suçlar sonucunda İran yasalarına göre değil Amerika yasalarına göre yargılanmasını kararlaştıran bir anlaşma olan SOFA imzalanmıştır. İran kamuoyunda SOFA şiddetle karşılanmış ve büyük bir öfkeye sebep olmuştur. Anlaşma sonrası Şah'ın Amerika'dan 200 milyon dolar kredi alması ile öfke genişlemiştir. Anlaşma, İran kamuoyunda hem milliyetçi hem de dini grupları birleştiren bir tepkiye neden

²⁵⁴ Coşkun Faik Kavala, *a.g.e.*, s.141-143.

²⁵⁵ Coşkun Faik Kavala, *a.g.e.*, s.144-151.

olmuştur. Bu durumu duyan Humeyni ise öğrencilerine artık Amerika'ya karşı savaştıklarını ve Şah'ın bir Amerikan ajanı olduğunu söylemiştir.²⁵⁶

Humeyni aynı zamanda bu durumla birlikte Şah'a ve Amerikan emperyalizmine karşı verdiği savaşta İran kamuoyundan her kesimi yanına çekme fırsatı bulmuştur. Bu doğrultuda 27 Ekim 1964'de evinin önünde toplanan kalabalığa Humeyni, ateşli bir konuşma yaparak yasanın içeriğini halka anlatmış ve İran milletinin haysiyetinin yok sayıldığını dile getirmiştir. İran halkının kendi toprakları içerisinde bir Amerikan köpeğinden daha aşağı bir seviyeye indirildiği üzerinde durmuş ve bir Amerikan köpeğinin öldürülmesi üzerine vatandaşın yargılanacağına ama bir Amerikalının bir İran vatandaşını öldürdüğü takdirde Amerikan yasaları doğrultusunda yargılanacağını ve davanın üstünün kapatılacağını dile getirmiştir.²⁵⁷ Bunun sonucunda Humeyni'nin toplum üzerindeki etkisinin yok edilmesi gerektiği düşüncesi Şah ve yönetimi tarafından önemle düşünülmeye başlanmıştır. Bu doğrultuda Humeyni, önce Türkiye'ye daha sonra oradan da Irak'ın Necef şehrine sürgüne gönderilmiştir.²⁵⁸

Ali Şeriatî ve Cemal Ali Ahmed kadar tanınmayan bir diğer isim olan Ebulhasan Benisadr ise bu iki düşünürün sistem eleştirilerini bir ileri seviyeye taşıyarak 1971 yılında olası bir devrim sonucunda rejimin adını koyan bir karakter olmuştur. Bu doğrultuda 1971 yılında "İslam Cumhuriyeti'nin Manifestosu" adlı kitabını yayınlamıştır. Benisadr, Musaddık'a hayran olan ve aynı zamanda önermiş olduğu İslam Cumhuriyeti'nin egemenliğini, molla sınıfında değil Müslüman halktan aldığı bir yönetim tarzını desteklemiştir. Teorik altyapısını oluşturduğu cumhuriyet yönetimi için destek arayan Benisadr, bu doğrultuda Şah'a uzun zamandan beri muhalif olan ve sürgünde olan Humeyni'nin kapısını çalmıştır.²⁵⁹

Humeyni, Necef'te olmasına rağmen İran iç siyasetinde yaşanan gelişmeleri yakından takip etmiştir. Necef, Şiiler için kutsal şehir olarak kabul edilmekte ve bu

²⁵⁶ Ben Offiler, *US Foreign Policy and The Modernization of Iran: Kennedy, Johnson, Nixon and Shah*, I. Basım, Palgrave Macmillan, 2015, s.88.

²⁵⁷ James A. Bill, *a.g.e.*, s.156-160.

²⁵⁸ Gürkan Biçen ve Muammer İskenderoğlu, "Ayettullah Humeyni'de Fakih Düşüncesinin Gelişimi", *Dergiabant*, Cilt:10, No:2, Kasım 2022, s.449.

²⁵⁹ Coşkun Faik Kavala, *a.g.e.*, s.152.

yüzden her yıl binlerce İranlı tarafından ziyaret edilmektedir. Necef'e gelen İranlıların bir durağı da Humeyni olmuştur. Humeyni, kendisine gösterilen bu ilgi sayesinde İran kamuoyunda etkili olmaya devam etmiştir. Humeyni, öğrenciler ve takipçileri aracılığıyla görüşlerini dönemin teknolojisini kullanarak kasetler ve mektuplar aracılığıyla İran halkına ulaştırmıştır.²⁶⁰

Humeyni, Necef'teki vaazlarında Şah ve ABD'yi hedef alan söylemler gerçekleştirmiş ve bunu yaparken de dini kuralları söylemine eklemeyi unutmamıştır. Bunun yanı sıra dönemin İran'ın da yaşanan sosyal ve ekonomi krizlerden haberdar olan Humeyni, bu krizleri İran kamuoyunu Şah'a karşı örgütleyebilmek için vaazlarında etkili bir şekilde kullanmıştır. Şah ve politikalarına karşı Yezid-Hüseyin benzetmesi ile halkçı bir söylem geliştirerek zalim-mazlum vurgusunda bulunmuştur. Ayrıca Şah'ın ülkesinde halkı memnuniyetsizken lüks yaşam sürmesinin tersine Humeyni'nin Necef'te sade bir yaşam sürmesi İran kamuoyunda saygınlık kazanmasını sağlamıştır.²⁶¹ Özellikle ekonomik açıdan 1970'lerde yaşanan Petrol Krizi sonucunda Şah'ın izlemiş olduğu politikalar kapsamında petrol gelirlerinden elde edilen karın artmasının yalnızca Şah ve onun etrafındaki yandaşlarına fayda sağlaması ve toplumun asıl tabakasına ulaşmaması kamuoyunun Humeyni'nin söylemlerine yakınlaşmasına neden olmuştur.

Bir diğer faktör ise 12 Ekim 1971'te imparatorluğunun 2500.yılı kutlama etkinliğinde düzenlemiş olduğu lüks ve pahalı gösteri olmuştur. Şah, bu kutlamalar için muazzam paralar harcamış ve dünyanın ileri gelen liderlerini davet etmiş fakat İran toplumunun alt tabakası kutlamalara dahil edilmemiştir. Bu durum İran toplumunda aşağılanma hissi uyandırmış ve Şah'ın toplumundan koptuğu kanaatini kesinleştirmiştir. Humeyni ise yaşanan bu olayları ve toplumun hissettiklerini söylemleri ile destekleyerek toplumun her kesimini kendi çatısı altında toplamayı başarmıştır.

1970'lerde İran kamuoyunun Şah rejimine karşı muhalif olmasının bir diğer sebebi ise İran topraklarında yabancı uzmanların sayısının artmasıdır. Şah, Batı'dan

²⁶⁰ Nikki R. Keddie, *a.g.e.*, s.168.

²⁶¹ Mehmet Kaya, *a.g.m.*, s.414.

özellikle Amerika'dan satın aldığı silah sistemleri için giderek daha fazla sayıda yabancı teknisyen ve askeri danışmanı İran topraklarına davet etmiştir. Bu sayı 1977'lerde altmış bine ulaşmıştır. Bu durum İran kamuoyunun geniş bir kesimi tarafından Şah'ın Batıyı taklit ettiği ve Batı emperyalizminin ajanlarına bağlılığı fikrini güçlendirmiştir.²⁶² Bunun sonucunda İran halkında oluşan Şah karşıtı görüşleri ve Şah'ın Amerika ile olan ilişkisinin topluma zarar verdiği görüşünü desteklenmiştir.

Şah'ın ayrıca ABD ve İsrail desteği ile kurulan SAVAK aracılığıyla 1970'lerde kamuoyundan gelen her isyanı kanlı bir şekilde bastırması da halk nezdinde Humeyni'nin öne sürmüş olduğu argümanların toplumun geniş kesimi tarafından benimsenmesine sebep vermiştir. SAVAK, Şah'a karşı gösteri düzenlenen her eylemi büyük bir şiddetle bastırma eğilimi içine girmiştir. Bu durum özellikle 1970'lerin ortasından sonra yapılan gösterilere karşı uygulanmaya başlanınca Şah için aslında devrim kaçınılmaz olmuştur. Aslında Şah'tan despot yönetimine son vermesini talep eden ilk kıvılcım liberal aydın kesimden gelmiştir. İlgili kesim 1977 yılında Şah'a Anayasa Mahkemesi'nin yetkilerinin kısıtlanması için bir protesto bildiri yayınlamıştır. Beklenenin aksine Şah, bu talep sonucunda kimseyi tutuklatmamış ya da SAVAK'ı bu kişilerin üstüne sürmemiştir. Fakat, talepleri de yerine getirmemiştir.²⁶³ Şah'ın uyguladığı bu iyimser tutum aydın kesimi cesaretlendirmiştir. Şah, özellikle uluslararası arenadan gelen tepkiler üzerine iç politikada daha ılımlı bir lider olma çabasına girmiştir. Uluslararası basında Şah, ülkesi içerisinde halkına uyguladığı baskı ve şiddetten dolayı diktatör olarak algılanıyor ve ayrıca bu dönemde Amerika'da başkan koltuğuna insan hakları ve özgürlük savunucusu olan George Carter gelmişti. Bu doğrultuda Şah, hem uluslararası basında kendisine atfedilen diktatör sıfatından kurtulmak hem de Amerika ile arasını açmamak için ülke içerisinde muhalif ve kendisine karşı yükselen sesler için biraz da olsa hoşgörü dilini benimsemeye çalışmıştır.

Bu dönemde İran kamuoyundaki huzursuzlukların Şah'ın Amerikan yanlısı tutumundan kaynaklandığını gösteren eylemler de kendi göstermiştir. Şah, Kasım 1977'de Amerika'yı ziyaret etmiş ve bu sırada Beyaz Saray önünde toplanan bine

²⁶² William L. Cleveland, *a.g.e.*, s.469.

²⁶³ Coşkun Faik Kavala, *a.g.e.*, s.194-195.

yakın İranlı, Şah'ı ve Amerika ile olan ilişkilerini protesto eden bir gösteri düzenlemiştir. Protestocuların açtıkları pankartlarda Şah faşist ve cani olarak nitelendirilmiş ve kendisinin Amerikan kuklası olduğu yönünde yazılar yazılmıştır. 1978 yılında Carter'ın İran'ı iade-i ziyaretinde de bu sefer İran topraklarında Amerika-Şah ilişkisi protesto edilmiştir.²⁶⁴ Ayrıca Jimmy Carter'ın İran'a gelmesinden bir gün önce ABD-İran arasında kültürel etkileşimi geliştirmek amacıyla kurulan bir enstitü havaya uçurulmuştur.²⁶⁵

Tüm bu protestolar ışığında Şah'ın iç politikada ılımlı davranışlar sergilemeye başladığı sıralarda İran siyasi tarihi için önemli olaylar gerçekleşmiştir. Bunlardan biri İslami sosyalist gençlerin derinden bağlı olduğu Ali Şeriatî'nin 1977 yılında İngiltere'de bir kalp krizi sonucu vefat etmesidir. Bir diğeri ise aynı yıl içerisinde İslami kanadın yakından tanıdığı ve aynı zamanda Humeyni'nin oğlu olan Mustafa'nın ölümüdür. Her iki ölüm de doğal yollarla gerçekleşmiş olsa da halk bu duruma inanmamış ve Şeriatî'nin ve Mustafa'nın ölümünden SAVAK'ı dolayısıyla Şah'ı sorumlu tutmuştur. Her iki şahsiyetinin ölümü de devrimi hızlandıran olaylar arasında yerini almıştır. SAVAK tarafından Şeriatî'nin öldürüldüğü iddiası aydın ve orta sınıfı Şah'a arşı kızdırırken, Mustafa'nın ölümü ise ulema ve alt sınıfı kızdırmıştır. Aynı zamanda Humeyni de Irak'ta sürgün hayatını sürdürürken Şah'a karşı provokasyonlarına kasetler ve mektuplar aracılığıyla devam etmekte ve dilini daha da sertleştirmektedir. Humeyni, ısrarla Şah'ın İran'ı yabancı, özellikle Amerikan çıkarlarına sattığını ve bu yolla İran'ın İslami kimliğini yok ettiğini öne sürmüştür.²⁶⁶

1978 yılına gelindiğinde, Şah'a karşı gelişen ülke içerisindeki muhalefet, meslek sahibi sınıfların ılımlı reformcu hareketinden Humeyni tarafından öne sürülen ve kentli kitlelerce destek bulan popüler bir İslam devrimine dönüşmüştür.²⁶⁷ 1978'de Şah, Humeyni'nin kendisine karşı provokasyonlarına cevaben hükümet yanlısı İttihat gazetesinde bir haber yayınlamıştır. Haberin içeriğinde Humeyni, İngiliz ajanlı olarak

²⁶⁴ Emin Gökalp, *Devrim Sonrası İran İslam Cumhuriyeti'nde Siyaset*, (Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi), Konya 2016, s.61-62.

²⁶⁵ Selçuk Demirkılınç, "Psikopolitik Boyutlarıyla İran Devrimi", *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, Cilt:9, No:1, Nisan 2017, s.36.

²⁶⁶ William L. Cleveland, *a.g.e.*, s.472.

²⁶⁷ William L. Cleveland, *a.g.e.*, s.472.

suçlanmış aynı zamanda gençken şarap içen bir hovarda olduğu, eşcinsel olduğu ve kökenin Hint olduğuna varana kadar bir sürü ithamla suçlanmıştır.²⁶⁸ Bu haber sonucunda hocalarına karşı böyle çirkin iddialar karşısında Humeyni'nin öğrencileri, Kum kentinde büyük bir ayaklanma başlatmıştır. Bu doğrultuda 1978'in ilk ayları ilahiyat öğrencilerinin ve mollaların Kum, Tebriz, Yezd ve Tahran kentlerinde örgütlediği gösterilere sahne olmuştur.²⁶⁹

Kum'daki ayaklanma sırasında medrese öğrencileri, esnafı kepenk kapatmaya ikna edip din adamlarının özellikle Ayetullah Şeriatmedari'nin desteğini almaya çalışarak sokakları ele geçirmeyi başarmış ve polis karakoluna yürüyerek güvenlik güçleri ile çatışmaya girmiştir. Bu çatışmada devlete göre yalnızca iki kişi ölmüşken muhalefete göre ise 70 ölü, 500 yaralı olmuştur.²⁷⁰ Şubat 1978'de ulema ve medrese öğrencileri Tebriz'de, Kum'da öldürülenleri anmak için sokaklara dökülmüş, onlara esnaf kepenk kapatarak gösterilere katılmış, Kum'daki gibi alkol satan yerler ve sinema solanlarına saldırılmış ve polisle isyancılar arasında çatışmalar çıkmış birçok kişi hayatını kaybetmiştir. Bu sırada Tahran ve Isfahan'da sıkı yönetim ilan edilmiş, Humeyni ise sürgünden göndermiş olduğu kasetler aracılığıyla halkı ayaklanmaya ve İslam Cumhuriyeti için savaşılmaya davet etmiştir.²⁷¹ İran kamuoyundaki dini kesim bu isyanları her isyanda ölenleri anmak için kırk günde bir tekrarlamaya başlamıştır. Her ayaklanmada insanlar ölmüş ve bir sonraki ayaklanmanın sebebi oluşturulmuştur. Bu doğrultuda bir sonraki ayaklanma 29 Mart'ta ve daha sonra 10 Mayıs'ta gerçekleşmiştir.²⁷²

Ülkede bu protestolar yaşanırken 1978 yazında Şah, devrim ateşine daha fazla odun atan bir ekonomik politika olarak kemer sıkma politikasını benimsemiştir. Hükümet, bu politika kapsamında ekonomiyi yavaşlatmak için memur maaşlarını dondurma kararı almış, ücretleri dondurmuş, onlarca inşaat projesini durdurmuştur.

²⁶⁸ Ervand Abrahamian, *a.g.e.*, s.207.

²⁶⁹ Mehmet Talha Paşaoğlu, "İslami Devrim Nedir?: 1979 İran Örneği", *İnsan ve İnsan*, Cilt:6, No:20, 2019, s.315.

²⁷⁰ Ervand Abrahamian, *a.g.e.*, s.207.

²⁷¹ Ahmet Cülük, "İran İslam Devrimi ve Ulemanın Zaferi", *Güvenlik Çalışmaları Dergisi*, Cilt:20, No:1, 2018, s.97.

²⁷² Coşkun Faik Kavala, *a.g.e.*, s.204.

Kemer sıkma politikası en çok kentli işçi sınıfını etkilemiş ve bu sınıf arasında işsizliğe yol açan ekonomik gerilemelere neden olmuştur. Bu durum da işçi sınıfında yaygın bir huzursuzluğa neden olmuştur.²⁷³ Kentli işçi sınıfının kökenleri, 1963 Beyaz Devrimi'nin bir etkisi olan köyden kente göç eden bireylere dayanmaktadır. Kentli işçi sınıfı büyük şehirlerin gecekondu mahallelerinde yaşamakta ve dini ve geleneksel kökenlerini terk etmiş bireyler değildir. Yaşanan bu ekonomik sıkıntılar kendilerini Şah'ın baskısından kurtarabilmek için eylem yapan öğrenci ve esnafla beraber sokaklara dökülmelerine neden olmuştur. Böylece Şah'a ve onun politikalarına muhalif olan kesime işçi sınıfı da katılmıştır. İşçi sınıfının da katılımıyla yaklaşan devrimin ayak sesleri hız kazanmıştır. İşçiler; öncelikle yaz ayları boyunca, kemer sıkma politikaları kapsamında kendilerinden istenen fedakarlıklardan kaynaklı olarak çalışma şartlarında yaşanan olumsuz koşullara karşı özellikle büyük ve önemli sektörlerde toplu ve sistematik grevlere başlayarak ülke ekonomisinin durma noktasına gelmesine olanak sağlamıştır.

İşçi eylemlerine ek olarak 11 Ağustos 1978'de İsfahan'da bir gösteri başlamış, beş gün sonra Tahran esnafı kepenk indirip boykot başlatarak protestolara katılmıştır.²⁷⁴ Bu protestolarda birçok kişi hayatını kaybetmiş ve hayatını kaybedenleri anma törenlerinde tekrar protestolar baş göstermiştir. Böylece protestolar yavaş yavaş tüm toplumun katılımına sahne olmuştur. Şah ise SAVAK aracılığıyla protestoları şiddetli bir biçimde bastırmaya çalışınca halkın öfkesi Şah'a ve SAVAK'a karşı katlanarak artmıştır. Gösterilerde özellikle Şah'a karşı ölüm nidaları atılmakta ve sürgünde olan Humeyni'nin geri gelmesini isteyen sloganlar tüm toplum tarafından atılmaya başlanmıştır.

19 Ağustos'ta ise yaşanan felaket Şah ve toplumu arasındaki bağları kopma noktasına getirmiştir. 1953 Musaddık Darbesi'nin 25. yıldönümüne denk gelen 19 Ağustos'ta Abadan kentindeki Rex sinemasında çıkan şüpheli bir yangında mahsur kalan dört yüzden fazla kadın, çocuk ve erkek yanarak ölmüştür. Muhalefet bu yangını hükümetin bilerek gerçekleştirdiğini ileri sürerken Şah ve yönetimi ise eylemler sırasında sinema salonlarına saldıran aşırı çeteleri işaret etmiştir. Fakat muhalefet

²⁷³ William L. Cleveland, *a.g.e.*, s.473.

²⁷⁴ Selçuk Demirkılıncı, *a.g.m.*, s.36.

göstericilerin yalnızca boş olan ve dine aykırı filmler oynatan sinemalar saldırdığını, Rex sinemasının Şah'ın üretmek istediği çağdaş topluma yönelik üstü kapalı eleştirel filmleri oynattığını belirterek Şah ve SAVAK'ı hedef göstermiştir. İran kamuoyu da bu argümanlar doğrultusunda Şah ve SAVAK'ı hedef almış ve ertesi günkü toplu cenaze töreninde binlerce kalabalık hep bir ağızdan “Şah'ı yakın”, “Pehlevilere son verin”, “Askerler değil Şah suçludur!” sloganları atmaya başlamıştır.²⁷⁵

Abadan yangınından sonra Şah, protestoları bastırmak için demokratikleşme açılımı başlatmıştır. Bu doğrultuda halkın isteğini karşılayacağını düşündüğü bir isim olan Cafer Şerif İmami'yi başbakan olarak atadığını duyurmuştur. İmami, İran siyaseti içerisinde büyük bir tasfiye hareketi başlatmıştır. Bu doğrultuda İmami, 27 Ağustos'taki ilk bakanlar Kurulu toplantısını namazla açmış, ertesi gün sansürü kaldırmış ve bu doğrultuda gazetelerde ilk defa Humeyni'nin resmi yer almaya başlamıştır. Daha sonra bir hafta içerisinde Pehlevi takvimi iptal edilerek hicri takvime geçilmiş ve alkol satan dükkanlar kapatılmış, Şah'ın modernist Rastahiz Partisi dağıtılarak çok partili sisteme geçilmiş ve Şah aleyhtarı dışında ortak noktası bulunmayan çok sayıda hareket oluşum göstermiştir. İran iç siyasetinde Humeyni'yi desteklemeseler bile Şah'ın sonunun gelmesi gerektiğini düşünen tüm gruplar Humeyni çatısı altında toplanarak ilk hedef olarak Şah'ı ele almış ve daha sonra Humeyni'nin yok edilebileceğini düşünmüştür. Tüm siyasi figürlerin ve muhalefetin Şah karşısında birleşmesi ile İran Devrimi açık bir şekilde başlamıştır. Demokratikleşme açılımı doğrultusunda örgütlenme hakkını kullanan halk, Ramazan Bayramı'nın ilk günü olan 4 Eylül'de Kuzey Tahran'da tekrar Şah'a karşı protesto yürüyüşleri başlamış ve göstericiler Tahran merkezine ilerlemeye devam ettikçe her sokak ve caddeden protestocular eklenmeye başlamış ve sayıları yüzbinleri bulmuştur. Şah ise helikopter ile izlediği kalabalığın sayısını görünce şoka girmiş ve artık halkının kendisini istemediğini kesin olarak algılamış ve ülkesini terk etme kararı almıştır. Humeyni ise Necef'ten artık halkın protestoları belli ay ve günlerde değil devamlı yapılmasını istediği bir mesaj göndermiştir. Bu doğrultuda Eylül ayı boyunca İran halkı protesto yürüyüşlerine devam etmiştir. Ayrıca halk arasında Amerikan karşıtlığı

²⁷⁵ Ervand Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions*, II. Basım, Princeton University Press, New Jersey, 1983, s.513.

o kadar yüksekti ki 16 Eylül'de ülkede gerçekleşen 7.8 büyüklüğündeki depremde bile Amerika'yı sorumlu tutan halk, eve çekilmek yerine protesto yürüyüşlerine devam etmiştir.²⁷⁶

Hükümet, bu protestoları durdurmak için ülke genelinde sıkıyönetim ilan ederek gösterileri yasaklamaya çalışmıştır. Fakat halk yasağa uymayarak yürüyüşlerine devam etmiştir. Bu doğrultuda Tahran'ın Jale Meydanı'nda göstericiler ve silahlı kuvvetler arasında çatışmalar yaşanmış ve yüzlerce gösterici hayatını kaybetmiştir. Bu durum devrim tarihine Kara Cuma olarak geçmiştir. Kara Cuma olayını petrol sanayisinde işçi grevleri dalgası izlemiş ve ekim ayının kalanında da devam etmiştir.²⁷⁷ Bu sırada Eylül sonunda Irak hükümeti Humeyni'den ülkesini terk etmesini istemiş ve Humeyni de İran'a dönene kadar faaliyetlerini sürdüreceği Paris'e gitmek zorunda kalmıştır. Ekim ve Kasım ayları protestocular ve güvenlik güçleri arasındaki çatışmalar doğrultusunda geçmiştir. Muharrem ayı olarak da bilinen aralık ayında artık protestolar tüm halka yayılmış ve Tahran'da Şah'ın gitmesini isteyen kalabalığın sayısının 2 milyonu geçmiştir. Aralık ayındaki protestolarda da silahlı kuvvetler tarafından yüzlerce kişinin katledildiği iddia edilmiştir. Amerika ise bu süreç içerisinde Şah'ı başbakan olarak Şahpur Bahtiyar'ı ataması konusunda ikna etmiştir. Şah, Bahtiyar'ı ataması ile son bir umut kalabalığın sakinleşebileceğini ve Humeyni'nin dönüşünü engelleyebileceğini düşünmüştür. Fakat Humeyni bu saatten sonra Şah'ın atamış olduğu hiçbir başbakanı tanımadığını ve peşinden gelen halkın da tanımaması gerektiğini bildiren bir bildiriye halka ulaştırmıştır.²⁷⁸

Ülke içerisindeki protestoları bastırmak için son kozu olan Bahtiyar hamlesi de işe yaramayınca Şah, Başbakanına protestoları kırabilmek için gerekli zemini hazırlamasını bahane olarak göstererek Ocak 1979'da geri dönmek üzere ülkesini terk etmiştir. Bahtiyar hükümeti Humeyni'nin ülkeye dönüşünü engellemek için İran'ın tüm havaalanlarını kapatma kararı almıştır. Hükümetin bu kararına karşı halk, 26-27-28 Ocak 1979'da Tahran'da büyük protestolar yapmış ve protestolar kanlı sonuçlar doğurmuştur. Hükümet protestoları ne kadar şiddet uygularsa uygulasin

²⁷⁶ Coşkun Faik Kavala, *a.g.e.*, s.211-221.

²⁷⁷ William L. Cleveland, *a.g.e.*, s.473-474.

²⁷⁸ Ahmet Cülük, *a.g.m.*, s.426.

bastıramayınca havaalanlarını açmak zorunda kalmıştır. Bu karar sonrasında Humeyni, 1 Şubat 1979'da büyük bir kalabalığın karşılaması ile Tahran'a ayak basmıştır. 11 Eylül 1979'da ise radyo ve televizyon binası, monarşinin askeri ve sivil merkezleri ve SAVAK ele geçirilerek İran Devrimi resmen ilan edilmiştir.²⁷⁹

İran İslam Devrimi'ne giden süreçte kamuoyunun Şah'ı algılaması ile Amerika'yı algılaması paralel bir ilişki izlemektedir. Amerika, 1953 yılına kadar kamuoyunun gözünde İngiltere ve Rusya'ya karşı dengeleyici bir güç olarak algılanmış ve kamuoyu tarafından kendi egemenliklerine saygı duyan bir ülke imajı çizmiştir. Fakat 1953 Musaddık'ın devrilmesinde oynamış olduğu büyük rolden dolayı Amerika'nın İran kamuoyunda prestiji değişmeye başlamıştır. Şah'ın Amerikan yardımıyla tahtına geri oturmuş olduğu algısı çoğu İranlı tarafından kabul edilmiş ve 1979 yılına kadar Amerika'nın İran iç politika ve kültüründe uygulamış olduğu adımları kamuoyu tarafından şiddetle eleştirilmiştir. Bu doğrultuda Şah, tam bir Amerikan kuklası olarak ün kazanmış ve devrime giden süreç boyunca Amerika-Şah yakınlığı halk tarafından protestoların ana sloganlarından biri haline gelmiştir. Aynı zamanda devrimin kilit faktörü olan Humeyni'nin de kamuoyunun Amerika'nın politikalarından rahatsızlığını kullanarak Amerika'yı hedef göstermesi ile İslam Devrimi sonrası İran-ABD ilişkileri derin bir dönüşüm geçirmiştir. Çalışmanın bir sonraki bölümünde İslam Devrimi sonrası Humeyni döneminde İran-ABD ilişkileri kapsamında bağımlılık kuramının öne sürmüştüğü merkez-çevre görüşü çerçevesinde incelenmeye çalışılmıştır.

4. MERKEZ KARŞITI DIŞ POLİTİKA KAPSAMINDA

DEVİRİM SONRASI İRAN-ABD İLİŞKİLERİ ANALİZİ

Devletlerin yaşamış olduğu köklü değişimlere en iyi örneklerden biri olan İran İslam Devrimi'dir. Öncelikle Humeyni, 1 Şubat 1979'da ülkesine dönmüş fakat İslam Cumhuriyeti hemen kurulamamıştır. 11 Şubat'ta monarşinin devlet içerisindeki aygıtları olan radyo istasyonu, kolluk kuvvetleri ve SAVAK ele geçirilmiştir. Daha

²⁷⁹ Cengiz Çandar, *Dünden Yarına İran*, I. Basım, Yalçın Yayınları, İstanbul Ocak 1981, s.16-19.

sonra Şah'ın atamış olduğu son başbakan olan Bahtiyar'ı tanımadığını belirterek O'nun yerine geçici başkan olarak Mehdi Bazergan'ı tayin etmiştir. 1 Nisan 1979'da da ülke genelinde yapılan referandumun ardından monarşi tamamen yıkılarak teokratik bir yönetim anlayışı olan İran İslam Cumhuriyeti ilan edilmiştir.

İran İslam Devrimi ve sonrasında İslam Cumhuriyeti'nin ilan edilmesi hem ülke içerisinde hem bölge içerisinde hem de uluslararası konjonktürde derin etkiler bırakmıştır. Bu durumun ana sebebi ise devrim sonrası İran'ın iç ve dış politikası başta olmak üzere monarşi altındayken izlemiş olduğu tüm politika ve eylemlerin mutlak bir değişime uğramış olmasıdır. Bu değişimlerden en önemlisi ise devrim öncesi monarşi döneminde İran'da büyük bir nüfuza sahip olan Amerika ile olan ilişkilerdeki değişimdir. Ocak 1979 yılında Şah'ın ülkeyi terk etmesi ve Şubat 1979'da Humeyni'nin İran'a dönmesi ile İran-Amerikan ilişkileri merkez yanlısı bir tavırdan tam tersi olan merkez-karşıtı bir politikaya dönüşmüştür. Bu değişimle İran, uluslararası politikada ABD karşıtı politikaların değişmez aktörü olmuştur. Çalışmanın sınırları doğrultusunda, bu bölümde Ayetullah Humeyni dönemini kapsayan 1979-1989 yılları arasında İran-ABD ilişkilerinde, İran'ın bağımlılık teorisi kapsamında merkez-yanlısı dış politikadan merkez karşıtı bir dış politikaya keskin bir dönüş yaptığı ileri sürülmekte ve İran'ın dönüşüm sürecinde Amerika ile ilişkisi merkez-karşıtı dış politika argümanları doğrultusunda incelenmeye çalışılmaktadır.

4.1. Humeyni ve ABD Karşıtı İdeolojisi

Çalışmanın ana karakterleri olan Muhammed Rıza Şah ve Ayetullah Humeyni'nin yaşadıkları hayat koşulları da iki liderin merkez-yanlısı ve merkez-karşıtı politikalar izlemelerinin nedenleri arasında gösterilebilir. Muhammed Rıza Şah, babasının İran siyasetinde etkin bir rol oynayarak yükselişe geçtiği bir dönemde doğarken, Humeyni, dünyaya gelişinden çok kısa bir süre sonra babasını kaybetmiştir. Muhammed Rıza Şah, babasının Pehlevi Monarşisini kurmasıyla veliaht prens olarak çocukluğunu lüks içinde yaşarken Humeyni, annesini onu teyzesine emanet etmesi ile aşırı tutucu ve yoksul bir ailede çocukluk hayatı geçirmiştir. Muhammed Rıza, İsviçre'de aristokratların çocuklarıyla birlikte modernist bir okulda eğitim alırken

Humeyni, Rıza Şah'ın baskıcı tutumu altında dini temelli medreselerde eğitim görmüştür.²⁸⁰

Humeyni ailesi, Safeviler döneminde İran'dan Hindistan'ın Keşmir bölgesine göç etmiştir. Dedesi Ahmed Musavi 1830 yılında Irak'ın Necef kentine yerleşmiş ve buradan da 1834 yılında tekrar İran'a geri dönmüş ve Humeyn kasabasına yerleşmiştir. Ayetullah Humeyni, 23 Eylül 1902 yılında İran'ın Kum kentinin 160 km güneybatısındaki Humeyn kasabasında doğmuştur.²⁸¹ Humeyni'nin doğumundan dört ay sonra babası öldürülmüş ve babasının ölümünden kısa süre sonra da annesi vefat etmiş, Humeyni daha küçük yaşta hem öksüz hem de yetim kalmıştır. Dört yaşında kasabasındaki tek okul olan ve İslami eğitim veren yerel mahalle okuluna başlamıştır.²⁸² Humeyni'nin doğduğu dönemlerde İran büyük bir kaos ve düzensizlik içerisinde bir ülke konumundadır. Ülkenin kuzeyi Rusların etkisindeyken güneyi ise İngilizlerin hakimiyetine girmiştir. Ülkede merkezi bir yönetim kurulamamış ve aşiret reisleri ve toprak ağaları kendi etki alanlarında gücü ele geçirmişlerdir. Kaçarların hüküm sürdüğü eyaletler ve başkent Tahran arasındaki neredeyse tüm bağlantı kesilmiştir. 1905'te de ülkenin tüm sınıflarından oluşan grupların katılımıyla İran'da Anayasal Devrim mücadelesi başlamıştır.²⁸³

Humeyni, tüm bu olaylar yaşanırken on dokuz yaşına geldiğinde dönemin önemli ilim merkezlerinden biri olan Erak'a gitmiş ve burada İran içerisinde dini açıdan önemli bir yere sahip olan çeşitli hocalardan ders almıştır. Daha sonra hocalarının ısrarı üzerine gelişiminin önemli bir bölümünü gerçekleştireceği Kum kentine yerleşmiştir.²⁸⁴ Humeyni'nin doğduğu kasabayı terk ettiği yıllarda ise daha sonra en ateşli eleştirmeni olacağı ve yıkılmasında ana aktör olacağı Pehlevi monarşisi kurulmaya başlamıştır. Humeyni'nin Muhammed Rıza Şah'ın başa gelmesine ve

²⁸⁰ Serkan Balkan ve Fatih Tiryaki, "İran Mitolojisinin İslam Devrimindeki Rolü ve Humeyni ve Şah'ın Söylemlerinin Analizi", *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, Cilt:1, No:2, 2014, s.95.

²⁸¹ Hamid Algar, "Humeyni", *TDV İslam Araştırmaları Merkezi*, 1998, <https://islamansiklopedisi.org.tr/humeyni>, Erişim Tarihi, 01/016/2023.

²⁸² Coşkun Faik Kavalı, *a.g.e.*, s.116.

²⁸³ Fereydoun Hoveyda, *a.g.e.*, s.2.

²⁸⁴ Serhan Afacan, "Ayetullah Humeyni: İslam Düşünce Atlası", <https://islamdusunceatlası.org/ayetullah-humeyni/448>, Erişim Tarihi:01/06/2023.

özellikle 1963 Şah'ın Beyaz Devrimi'ne kadar İran siyasetinde görünür olmadığı kabul edilen bir genel-geçer görüştür.

Humeyni, Rıza Şah'ın güçsüz Kaçar Hanedanlığını devirip başa geçmesinden başlarda büyük bir memnuniyet duymuştur. Fakat daha sonra Rıza Şah'ın modernleşme politikaları kapsamında halka uygulamış olduğu yasalar karşısında hayal kırıklığına uğramış ve Şah'a karşı görüşleri derinden değişmiştir. Şah'ın kılık-kıyafet yasasında Avrupa tarzını dayatması ve kadınlar açısından çarşafı yasaklaması vb. dine karşı olduğunu düşündüğü reformlardan dolayı öğrenci arkadaşlarını merkezi hükümete isyan çıkarmaları kapsamında örgütlemeye çalışmıştır. Fakat hocaları, Humeyni ve arkadaşlarını fevri davrandıkları konusunda uyarmış ve onları dizginlemiştir.²⁸⁵ Rıza Şah döneminde Humeyni, şikayetlerde bulunsa dahi yeteri kadar etki yaratamamıştır.

1963 yılına kadar Humeyni, dini çerçevede içerisinde kendini daha fazla geliştirmeye çalışmış ve dini eğitimi içerisinde rütbesini geliştirmeyi hedeflemiştir. Şah'ın 1963 Beyaz Devrimi ile Humeyni'nin ilk önce İran siyaseti ve kamuoyu içerisinde daha sonra ise dünya tarihi içerisinde adı yüksek sesle duyulmaya başlanmıştır. Humeyni'nin Şah ve onun monarşik yönetimine karşı halkı ve muhalif kesimi örgütleyebilmek adına en çok kullandığı kavramlar içerisinde ABD karşıtlığı büyük yer kaplamıştır. Bu doğrultuda Humeyni, 1963-1979 yılları arasında yayınlamış tüm fetvalarında ve vaazlarında, İran içerisinde ABD'nin İran kaynaklarını sömüren bir sömürgeci güç olduğunu dile getirmiş ve Şah'la Amerika'nın yakın ilişkisini söylemlerinin ana merkezine koyarak Şah'ı Amerika ile olan ilişkisini terk etmeye çağırmıştır. Humeyni özellikle 1964 yılındaki SOFA anlaşmasından sonra dilini daha da sertleştirerek Şah'ı Amerikan kuklası olmakla yaftalamış ve bu durum tüm İran toplumu içerisinde Şah-Amerikan ilişkilerinin devrimin altyapısını oluşturan söylemlerden biri olagelmıştır. Humeyni'nin sahip olduğu Amerikan temelli Batı karşıtlığı devrim sonrası İslam Cumhuriyeti'nin başına geçmesiyle de devam etmiş ve Amerikan karşıtlığı, yeni rejimin tüm eylem planlarında kendini göstermiştir.

²⁸⁵ Fereydoun Hoveyda, *a.g.e.*, s.6-9.

Devrim sonrası Humeyni, Şah yönetiminin tüm izlerini silme girişimde bulunmuş ve yaptığı anlaşmaları ve hükümleri yok saydığını beyan etmiştir. Özellikle ülke içerisinde İran'ın hem iç dinamikleri üzerinde hem de dış dinamikleri üzerinde Amerikan etkisini kırabilmek için büyük çaba harcamıştır.²⁸⁶ Humeyni'ye göre Devrim Amerikan Şah'ını ülkeden tamamen çıkarmıştı ve Amerika'nın İran'a nüfuzu kesin olarak yok edilmeliydi. Humeyni, İran İslam Cumhuriyeti'nin ilanından ölümüne kadar olan süreç boyunca Amerika'yı büyük şeytan olarak tanımlamış ve çeşitli vaaz ve demeçlerinde ana mesaj olarak Amerika ile mücadelenin İslami gündemin ana konusu olduğunu ve İran'daki çatışmaların Amerikan çıkarlarına hizmet edeceğini ve şu an en büyük düşmanın Amerika olduğu mesajını vermiştir.²⁸⁷ Bu doğrultuda Humeyni'nin İran'da başta kaldığı süre boyunca Amerikan karşıtlığı ideolojisi kültürden ekonomiye, iç politikadan dış politikaya kadar hemen hemen her alanda kendisinin yegane argümanı olmuştur.

Humeyni'nin Amerikan karşıtı düşünce yapısı Pehlevi monarşisinin modernleşme ideolojisine tam tersi bir yörüngeyi oluşturmuştur. Özellikle Muhammed Rıza Şah döneminde Humeyni; Şah'ın Amerika ile olan sıkı ilişkilerinden kaynaklı olarak toplumsal sınıflar arasındaki uçurumun yıllar içerisinde daha fazla açılması, İran'ın karakterindeki acizliğin sebebi olarak Amerika'yı görmesi, Amerika'nın baskıları sonucu Şah'ın reform hareketleri kapsamında Batılı bir İran kültürü ve siyaseti oluşturma çabası, İran ekonomisindeki artık değerini çeşitli yollarla Amerika'ya taşınması vb. bir çok nedenden kaynaklı olarak kendi döneminde Amerikan karşıtlığını politikasının başat aktörü haline getirmiştir. Bu doğrultuda İran İslam Cumhuriyeti'nde Humeyni dönemi boyunca Amerikan karşıtlığı her alanı etkilemiş ve Muhammed Rıza Şah döneminde sadık müttefik olarak görünen İran devrim sonrası Ortadoğu'daki Amerikan çıkarlarının en önemli düşmanı haline bürünmüştür. İlgili bölümün diğer başlıklarında da bu durum kanıtlanmaya çalışılacaktır.

²⁸⁶ Alican Ekren, "1979-1995 Arası İran-ABD Etkisi", *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:2, No:1, Haziran 2017, s.147.

²⁸⁷ Gülriz Şen, *a.g.e.*, s.126-127.

4.2. İran İç Siyasetinde Amerikan Karşıtlığının Etkisi

Devrim süreci boyunca İran iç siyasetindeki tüm aktif ya da pasif tarafların tek bir ana hedefi vardı: Şah'ın devrilmesi ve monarşinin yıkılması. Ülkenin yönetim şekli, nasıl bir yönetim tarzının benimseneceğini, yönetimde hangi tarafın hakim olacağı gibi soruların cevabı devrim sonrasına bırakılmıştı. Devrim sonrası devletin kimliği, ideolojisi ve kurumları toplumun geniş tabanının büyük desteğini alan Ayetullah Humeyni liderliğinde şekillenmeye başlamıştır. Devrimden öncesi Şah karşıtlığıyla bir araya gelen halk, devrimin ilk aylarında siyasi ve sosyo-ekonomik taleplerdeki çelişkiler nedeniyle karşı karşıya gelmiştir. İç politikada siyasi yönetim, ulusal ve yerel tabanda farklı ideolojik grupların hakimiyetinde kalmıştır. Bu gruplardan biri Mehdi Bazargan'ın başkanlık yaptığı Geçici Devrimci Hükümet iken diğeri 1978'te Paris'te kurulan ve Humeyni'ye yakın olan din adamlarının hakimiyetinde olan Devrim Konseyi'dir.²⁸⁸

Bu durum İran iç siyasetinde ikili bir yönetimin oluşmasında neden olmuştur. Bir tarafta velayet-i fıkıh kavramını kurumsallaştırmaya çalışan Humeyni ve onun destekçileri, diğer tarafta liberal, İslami ama içeriği demokratik olan bir cumhuriyet tasavvur eden ve Beşinci Fransız Cumhuriyeti'ni model alan bir anayasa hazırlamak isteyen Bazargan ve milliyetçi aydınlar vardı.²⁸⁹ Bazargan ve arkadaşları ülkede parlamenter bir demokratik yapı kurmak isterken Devrim Konseyi ise Humeyni liderliğinde bir İslami hükümet kurmak istemiştir. Bazargan ve arkadaşları, Humeyni'nin desteğini alan İslami kanadın engellemeleri ile başa çıkmaya çalışırken Geçici Devrimci Hükümet'in varlığının kağıt üstünde kaldığını belirtmiş ve iç siyasette baskılandıklarını dile getirmiştir. Bu doğrultuda Bazargan, teoride iktidar erkinin kendi hükümeti olduğunu fakat gerçekte tek sorumlunun Humeyni ve O'nun Devrimci Konseyi'nin olduğunu belirtmiş ve kendisine bir bıçak verildiğini ama sadece bıçağın sapını kontrol edebildiğini, bıçağın keskin tarafının kontrolünün ise diğer tarafta olduğunu söylemiştir.²⁹⁰ 1979-1982 yılları İran iç siyasetinde Bazargan

²⁸⁸ Gülriz Şen, *a.g.e.*, s.113-114.

²⁸⁹ Ervand Abrahamian, *A History of Modern Iran*, I. Basım, Cambridge University Press, 2008, s.162-163.

²⁹⁰ Ervand Abrahamian, *A History of Modern...*, s.163.

ve ılımlı reformist ekibinin laik anayasal düzen savunması ve Humeyni ve ekibinin İslami teokrazi tabanlı bir hükümet savunması arasında sürtüşmelerle geçmiştir.

Bazargan ve kabinesinin oluşturduğu laik ılımlımlar, devrimci örgütleri sağduyuya teşvik etmeye çalışmış ve laik idari kurumların oluşturulması konusunda mücadele vermiştir. Fakat Bazargan hükümetinin yetkileri Devrim Konseyi'nin kendisine sunmuş olduğu güçle sınırlı kalmıştır. Konsey, ülkenin en üst idari ve yasa koyucu kurumudur. Ayrıca Konsey'in Bazargan hükümetinin önermiş olduğu politikaları veto etme yetkisi de bulunuyordu. Konsey'in veto yetkisini kullanmasıyla Bazargan'ın politikalarını hayata geçirmesine engel olması sonucunda daha fazla dayanamayan Bazargan da 1979Kasım ayında istifa etmek zorunda kalmıştır.²⁹¹

Bazargan, istifa etmeden önce Humeyni ve yandaşlarının hazırlamış olduğu anayasanın en önemli eleştirmeni olmuştur. Bazargan ve Geçici Hükümet'in yedi üyesi Humeyni'ye anayasa taslağının halk egemenliğini ihlal ettiği, tüm toplumun birleşimine uzak olduğu, ülkeyi molla rejimine dönüştürebileceğine, ulemayı egemen sınıf haline getirebileceği konusunda uyarıcı bir dilekçe göndermiştir. Bazargan ve ekibinin anayasa mücadelesi sırasında Amerikan Başkanı Carter'ın kanser tedavisi için Şah'ı ülkesine kabul etmesi üzerine İran'da 400 öğrencinin ABD Büyükelçiliğindeki personeli rehin alması sonucu başlayan Rehine Krizi patlak vermiştir. Bazargan'ın ısrarlarına rağmen Humeyni, rehinelere serbest bırakmayı reddetmiş ve bu durum sonunda Bazargan istifa etmiştir.²⁹²

Humeyni'nin anayasasına karşı çıkan tek grup liberal-laik grup değildir. Ülke içerisinde ileri gelen din adamlarından da bazıları anayasa taslağına şiddetle karşı çıkmışlardır. Bunlardan en önemlisi Ayetullah Talegani ve Ayetullah Şeriatmedari'dir. Talegani, din adamlarının anayasanın öne sürmüştüğü yürütme erklerinde bulunmasını yanlış bulduğunu belirtmiştir. Hatta kendisine atfedilen cumhurbaşkanlığı görevini din adamlarının bu tür görevler almaması gerektiğini düşündüğü için reddetmiştir. Şeriatmedari ise Humeyni ile en çarpıcı fikir ayrılığına sahip din adamı olmuştur. Şeriatmedari'ye göre din adamları devlet iktidarında

²⁹¹ William L. Cleveland, *a.g.e.*, s.475.

²⁹² Ervand Abrahamian, *Modern İran...*, s.219.

bulunamazdı. Şeriatmedari, her ne kadar Devrime giden süreçte Şah'ı eleştirmiş olsa da asıl isteği din adamlarına yasaların İslam'a uygun olup olmadığını denetleme hakkı veren 1906 Anayasasına dönülmesidir. Bu doğrultuda Şeriatmedari, Humeyni'ye karşı muhalefet başlatmıştır. Böylelikle Şeriatmedari, o sıralar Humeyni'ye muhalif olan tüm kesimlerin dini lideri olarak anayasa çekişmesi içerisinde yerini almıştır. Tüm bu tutumundan dolayı Şeriatmedari, anayasa referandumu öncesi Tebriz'de bir grup Humeyni taraftarı tarafından taşlı saldırıya uğramıştır. Bu olaylar sonrası Şeriatmedari, Amerika'nın adamı olmakla suçlanmıştır.²⁹³ Böylelikle Humeyni'nin anayasasına karşı çıkan her muhalif karakter Amerikan ajanı olmakla suçlanmaya başlanmıştır.

Tüm bu kriz ortamında 2 Aralık 1979'da Humeyni, anayasayı referanduma sunmuş ve oylamada çekimser veya hayır oyu kullananların Amerikalılar ile suç ortaklığı yapmış sayılacağını ve ülke içerisindeki fikir ayrılıklarının Amerika'yı İran'a saldırma konusunda cesaretlendireceği uyarısında bulunmuştur. Tüm bu söylemler sonucunda anayasa %99 evet oyuyla kabul edilmiştir.²⁹⁴ Muhalefete uygulanan Amerikan ajanı olma ve Amerikan çıkarlarına hizmet etme söylemi aynı şekilde oy kullanacak halk üzerinde de uygulanmıştır. Böylelikle İran İslam Cumhuriyeti'nin kimliğini, ideolojisini ve yönetim şeklini belirleyen anayasanın yürürlüğe geçirilmesinde Amerikan karşıtlığı etkili bir şekilde kullanılmıştır. Bu durum Humeyni dönemi boyunca diğer tüm muhalif ya da Humeyni ile zaman içerisinde çatışmaya giren bireyler için bir karalama ve aşağılama kampanyası olarak etkin bir şekilde kullanılmıştır. İç ve dış politikada Humeyni ve yakınlarının uygulamak istediği politikalara karşı muhalefet eden ya da eleştiren her ses sömürgeci Amerika ile bir tutulmuştur. Humeyni ve yakınlarının aleyhine oluşabilecek herhangi bir isyan ya da ayaklanma, Amerikan çıkarları doğrultusunda ülkenin bağımsızlığına zarar verebileceği gerekçesiyle bastırılmıştır.

Özellikle ikinci bir devrim olarak nitelendirilen Rehine Krizi sonrası İran-ABD ilişkileri keskin bir şekilde merkez karşıtı bir politikaya dönüşmüştür. Bu politika İran iç siyasetinde de etkin bir şekilde kullanılmıştır. Krizin yaşanmasından hemen sonra anayasa referandumunun kabul edilmesi ile resmen bir İslam

²⁹³ Cengiz Çandar, *a.g.e.*, s.87-93

²⁹⁴ Ervand Abrahamian, *Modern İran...*, s.219.

Cumhuriyeti kurulmuş ve Humeyni ilk defa bu krizden sonra Amerika'yı "Büyük Şeytan" olarak nitelendirmiştir. Humeyni'nin bu söylemi, İran İslam Cumhuriyeti'nin siyasi kültüründe ana retoriği ve söylemi haline gelmiştir.²⁹⁵ Bu doğrultuda kriz, yeni rejime tüm toplumu birleştirebileceği bir düşman vermiş ve devrim sonrası siyasi ve sosyal düzenin İslami şartlara göre düzenlenmesi konusundaki tartışmalar devam ederken iç politikadan liberal politikacıları uzaklaştırma fırsatı sunmuştur. Amerika karşıtlığı retoriği, halkın örgütlendirilmesinde etkin bir söylem halini almıştır. Humeyni, Amerika'nın İran devrimini sonlandırma amacı güttüğünü söylemlerinde düzenli bir şekilde kullanmıştır.²⁹⁶

Rehine Krizi sonrası uygulanan Amerika karşıtlığı ideolojisi, Başbakan Bazargan'ın istifası ve liberallerin İran iç siyasetinden tasfiye edilmesi ile İran resmen din adamlarının yönetimine girmiştir. Din adamlarının en belirgin özelliklerinde biri kapitalist karşıtı ve Batı'nın İran'ın geleneksel yapısına zarar verdiği görüşünü benimsemiş olmalıdır. Bu doğrultuda iç siyasette Amerika ile ilişkilerin tamamen kesilmesini istemeyen çoğu siyasetçi din adamı olsun ya da olmasın CIA ajanı ve Amerikan muhbiri olarak tanımlanmış ve de halkın önüne atılmıştır. Böylelikle İran iç siyasetinde rol almak isteyen çoğu politikacı Amerika ile ilgili söylemleri hakkında kendi kendine sansür uygulamak zorunda kalmıştır.

Bazargan'ın istifasından sonra Humeyni'nin başbakanlığa atamış olduğu Beni Sadr da İslami hükümetin Amerikan karşıtı politikası altında bir görev süresi geçirmiştir. Beni Sadr, görevine Rehine Krizi'nin başlangıcında başlamış ve daha sonra kendisinin görev sürecinde sekiz yıl sürecek olan İran-Irak Savaşı patlak vermiştir. Tüm bu koşullar altında Beni Sadr, İran iç siyasetinde etkin rol oynayan ve devrimin önemli örgütsel yapısı üzerinde hakimiyet sahibi olan İslam Cumhuriyet Partisi ile karşı karşıya gelmiştir. İslam Cumhuriyet Partisi, İran siyasi hayatına hakim tek güç olma arzusu içindeydi. Nisan 1980'de yaşanan Kürt ayaklanması ve İran-Irak Savaşı Beni Sadr'ın Başkomutan olarak devletin ve toplumun düzenini sağlayabilme konusundaki eylemlerini kısıtlayarak kendisini başarısızlığa götürmüştür. Oluşan bu

²⁹⁵ William O. Beeman, *The "Great Satan" vs. The "Mad Mullahs": How the United States and Iran Demonize Each Other*, I. Basım, Praeger Publishers, London, 2005, s.119.

²⁹⁶ Gülriz Şen, *a.g.e.*, s.127.

toplumsal ve siyasal ortam içerisinde İslam Cumhuriyeti Partisi de Beni Sard'a kendi çıkarları doğrultusunda muhalefet etmeye devam etmiştir. Bunun sonucunda yaşanan güç mücadelesinde Beni Sard'ın Partiye olan muhalefeti, Humeyni tarafından şiddetle karşı çıkılan bir eylem olarak benimsenmiş ve Humeyni kendisini CIA ajanı olmakla suçlayarak görevinden almıştır.²⁹⁷ Beni Sadr, Humeyni ile yakın olmasına rağmen iç politikada girmiş olduğu mücadele sonucunda Humeyni'nin Amerikan karşıtlığı söylemi ileri sürülerek toplum içerisinde İran egemenliğine ihanet olarak algılanan bir ithamla karşı karşıya kalmış ve Humeyni döneminde İran siyasetinden azat edilmiştir. Beni Sadr'ın İran siyasetinden azat edilmesi ile iç politikada ve yönetsel organizasyonda din adamları muazzam bir güce sahip olmuş ve İslam Cumhuriyeti Partisi, Humeyni boyunca İran yönetiminde tek aktif güç olarak sahne almıştır.

1981-1982 yıllarında rejimin en büyük rakibi İslami-Marksist kanadın savunucusu olan Halkın Mücahitleri Örgütü olmuştur. Örgüt, 1981 yaz aylarında İslam Cumhuriyeti Partisi'nin Cumhurbaşkanı Reza'yi, Başbakan Ayetullah Bahonar'ı ve sekreter Ayetullah Beheşti'yi düzenlemiş olduğu bombalı suikastlar sonucu öldürmüştür. Fakat ikili arasındaki güç savaşını İran'da daha iyi bir siyasi örgütlenmeye ve toplumsal tabana sahip olan İslam Cumhuriyeti Partisi kazanmıştır.²⁹⁸ Böylelikle İslam Cumhuriyeti Partisi, İran siyasetindeki yerini güçlendirmiş ve iç politikada tek güç olma özelliği kazanmıştır.

İran iç siyasetinde tüm liberal, solcu ve muhalif grupların Amerika karşıtlığı ideoloji çerçevesinde çeşitli suçlamalar ile siyasetten uzaklaştırması sonucunda hakim güç din adamları tarafından oluşturulurken Humeyni'nin geri kalan liderliği boyunca en önemli olay İran-Irak savaşı olmuştur. Irak ile girilen sekiz yıllık savaşın İran iç siyaseti üzerindeki etkisi ise muhalif seslerin tamamen siyaset sahnesinden çekilmesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde ülke içerisinde tek duygu egemenliklerine bir saldırı karşısında tek yürek olma hissi olarak karşımıza çıkmakta ve var olan hükümet eleştirilmemekte, demokrasi, özgürlük ve bağımsız siyaset gibi iç politik konular tamamen halı altına süpürülmektedir.

²⁹⁷ Bahman Baktiari, *Parliamentary Politics in Revolutionary Iran: The Institutionalization of Factional Politics*, I. Basım, University Press of Florida, Florida 1996, s.74-80.

²⁹⁸ Gülriz Şen, *a.g.e.*, s.132.

4.3. ABD ile Ekonomik İlişiler

Devrim sonrası birçok alanda olduğu gibi ekonomik alanda da İran-ABD ilişkileri büyük değişim göstermiştir. Devrime giden süreçte Şah'ın Amerikan yanlısı politikası ve Amerika'nın Şah'ı kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirmesi, İran toplumunda büyük bir Amerikan karşıtı kimliğin oluşmasına neden olmuştur. Bu durum devrim sonrası hükümet erkleri tarafından da paylaşılmıştır. Aslen devrim hem Şah'a hem de Amerika'ya bir darbe olarak büyük bir gururla benimsenmiştir. Bu durum en önemli alan olarak algılanan ekonomi alanında da kendini göstermiştir. Devrim sonrası yaşanan iç politikadaki kimlik ve yönetim tarzı tartışmalarının yaşandığı ilk yıllarda vuku bulanan bir diğer tartışma ise İran ekonomisinde Amerika'nın yerinin nerede olacağıdır. Çalışmanın bu bölümünde devrim sonrası İran'ın ekonomik yapılanmasında Amerikan karşıtlığı ideolojisinin nasıl etki ettiği incelenmeye çalışılmıştır.

Devrim sonrası İran ekonomisi çeşitli zorluklarla karşılaşmıştır. Devrim öncesi yaşanan grevler ve isyanlar İran ekonomisini durma noktasına getirmiş ve bu durum devrim sonrası yönetimin düzeltilmesi gereken bir alan olmuştur. Devrim sonrası dönemde İran'ın kırsal tabanında çiftçi ve toprak sahibi arasında sınıf kavgaları yaşanırken kentlerde ise işçiler ve sanayiciler arasındaki sınıf kavgası derinleşmiş ve İran'da sosyo-ekonomik yapıların ciddi açıdan değişmesi talebi artmıştır. Genel olarak ülke ekonomisinde üretim ve sermaye birikim süreci büyük bir sekteye uğramıştır.²⁹⁹ İran'da yaşanan devrim sonrası ekonomik krizin çözümüne o dönemde yaşanan yönetsel kriz kapsamında farklı cevaplar verilmiştir. Bazargan'ın Geçici Hükümeti, krizi olabildiğince çabuk çözmeye çalışsa da köylü ve işçi sınıfının artan aktivizmi Geçici Hükümet'in eylemlerini işlevsizleştirmiştir. Geçici Hükümet, köylülerin topraklara el koymasını ve işçilerin fabrikalarda sürdürmüş oldukları grevlere son vermesi için büyük çaba sarf etmiştir. Fakat Devrim Konseyi'ni oluşturan dini seçkinler, söylemlerinde devrimin anti-emperyalist, anti-kapitalist ve anti-feodal ideallerini hatırlatarak ezilmişlerin tarafında yer aldıklarını sık sık dile getirmiştir.

²⁹⁹ Gülriz Şen, *a.g.e.*, s.114.

Konsey'in bu söylemleri özellikle köylüler ile olan ilişkilerini daha da derinleştirmiş ve bu durum Bazargan Hükümeti'nin krizi yok etmesini zorlaştırmıştır.³⁰⁰

İran'ın ulusal ekonomisinde ilgili çatışmalar yaşanırken uluslararası ekonomisinde izleyeceği politikalarda, özellikle Amerika ile olan ilişkilerini içeren politikalarında, aynı çatışmaların yaşandığını söylemek doğru olacaktır. Bu doğrultuda Amerika ile ekonomik ilişkilerin ne derece değişim göstereceği konusu da Bazargan Hükümeti ve Devrim Konseyi'nin farklı görüşleri kapsamında şekillenmeye başlamıştır. Başlangıçta İran, diğer alanların aksine ekonomi alanında Amerika ile olan ilişkilerinde radikal bir değişime gitme taraftarı olmamıştır. Devrimin ilk aylarında Bazargan ve hükümeti Amerika ile ilişkileri tamamen kesme eğiliminde değildi. Bunun yerine Amerika ile olan ilişkileri İran'ın bağımsızlık ve egemenliğine zarar vermeyecek derecede geliştirme hevesindeydiler. Ekonomik açıdan bakıldığında bu grup, İran'ın kapitalist dünya ile ilişkilerinin kesilmesini engellemeye çalışmıştır. Bu doğrultuda İran-Amerika Ticaret Bürosunun faaliyetleri yeniden başlatılmış ve hükümet, yabancı yatırımı teşvik edebilmek için özel bankaların Amerikan bankalarına olan borçlarını bizzat kendisi ödemiştir. Ayrıca askeri teçhizatlar için gerekli olan yedek parçanın Amerika'dan temin edilmesine de devam etmişlerdir. Bazargan ve ekibi, tüm bu adımları atarken kamuoyunun dikkatini çekmemeye dikkat etmiştir.³⁰¹

Devrim Konseyi ise Bazargan hükümetine göre daha radikal bir tutum sergileyerek İran'ın tamamen bağımsız ve anti-emperyalist bir tutum içerisinde hareket etmesini savunmuştur. Konsey için İran'ın uluslararası alandan tecrit edilmesi ve yalnızlaştırılma politikasına maruz kalması önemli değildi. Humeyni de Devrim Konseyi'nde olduğu gibi Bazargan'ın düşünceleri ile tamamen zıt bir görüşü benimsemiştir ve Humeyni'ye göre Amerika'nın İran sınırları içerisindeki faaliyetleri tamamen engellenmeliydi.³⁰² Amerika ise İran siyasetinde yaşanan bu çatışmalara rağmen eski müttefiki ile ilişkileri koparma eğiliminde değildi. İran, Amerika'nın hem

³⁰⁰ Gülriz Şen, *a.g.e.*, s.115.

³⁰¹ Hossein Bashiriyeh, *The State and Revolution in Iran: 1962-1982*, I. Basım, St. Martin's Press, New Yor, 1984, s.138.

³⁰² Gülriz Şen, *a.g.e.*, s.125.

siyasi olarak bölge içerisindeki müttefikleri iken hem de ekonomik açıdan daimi bir müşterisi ve pazarı konumundaydı. Bazargan ve Amerika'nın ılımlı yaklaşımlarını etkileyen en önemli olay ise Kasım 1979'da yaşanan Rehine Krizi olmuştur.

Jimmy Carter yönetiminde Amerika, 23 Ekim 1979'da kanser tedavisi için İran Şah'ını ülkesine kabul etmiştir. Bu durum İran toplumuna 1953 Darbesini hatırlatmış ve Şah'ın tekrar Amerikan yardımı ile monarşisine devam etmek için yapılan bir komplo olarak algılanmıştır. Bunun sonucunda İranlı öğrenciler 4 Kasım 1979'da Amerikan Elçiliğini basarak Amerikan personeli rehin almıştır.³⁰³ Amerika ile ilişkilerin devam etmesini savunan Bazargan ve ekibi ise yaşanan kriz sonucunda istifa etmiş ve yönetim anti-emperyalist söylemi benimseyen Devrim Konseyi ve din adamlarının kontrolüne geçmiştir.³⁰⁴ Amerika ise krizi, başlarda barışçıl bir yolla çözmeye çalışsa da karşısında müzakerelere açık bir yönetim bulamamıştır. Bu doğrultuda Amerika, Rehine Krizi karşısında farklı politikalara başvurmayı seçmiştir. Bunlar arasında en makul seçim olarak ekonomi politik seçenekler görülmüştür. Amerika bu doğrultuda İran'a tek taraflı ekonomik ve siyasi yaptırımlar uygulamaya başlamış ve uluslararası toplumun İran'a yaptırımlara katılmasını sağlamıştır.³⁰⁵ Amerika bu doğrultuda İran'ın ABD bankalarındaki 12 milyon dolarlık varlığını dondurma kararı almış, İran'dan petrol ithalatını yasaklamış, Şah döneminde başlayan silah satın alma programlarını durdurmuş ve büyük savaş gemileri de dahil olmak üzere üretimi devam eden silah siparişlerini iptal etmiş ve bu siparişleri üçüncü taraflara satmıştır.³⁰⁶ Aynı zamanda Amerika, İran'a seyahati yasaklamış ve ticari ilişkilere de ambargo koymuştur. Amerika'nın uygulamış olduğu ilgili politika günümüz İran-ABD ilişkilerinde de zaman zaman uygulanmaktadır. Dört yüz kırk dört gün süren kriz sonucunda iki ülke arasında 20 Ocak 1981'de imzalanan Cezayir Deklarasyonu kapsamında İran rehinelere serbest bırakmış fakat Amerika sadece

³⁰³ Coşkun Faik Kavala, *a.g.e.*, s.295.

³⁰⁴ Serdar Çağırğa, "A Comparison Between The Leadership Styles of Jimmy Carter and Ayatollah Khomeini During The Iran Hostage Crisis", *The Journal of Social Sciences*, Cilt:7, No, 44, Şubat 2020, s. 617.

³⁰⁵ Serdar Çağırğa, *a.g.m.*, s.618.

³⁰⁶ Gary Sick, "The Carter Administration", Iran Primer, United State Institute of Peace, <https://iranprimer.usip.org/sites/default/files/The%20Carter%20Administration.pdf>, Erişim Tarihi: 05.06.2023, s.3.

İran'a uygulanan ticari ambargoyu kaldırırken İran'ın Amerika'daki dondurmuş olduğu mali varlığına dair sorun çözüme ulaşamamıştır.³⁰⁷

Kriz sonrası İran yönetiminde hakim olan dini sınıfın ideolojisi zaten Amerika ile olan ekonomik ilişkilerin tamamen kesilmesi yönünde bir oluşum göstermiştir. Bu doğrultuda Şah dönemi boyunca İran ve ABD arasında kurulan büyük ölçüde petrol ihracına bağımlı, gelirleri silahlanmaya, işe yaramaz projelere ve lüks tüketime harcanan, son derece eşitsiz bir servet ve gelir dağılımına sebep olan ekonomik ilişkiler terk edilmeye başlamıştır. Aynı zamanda İran'da, İslam Cumhuriyeti Anayasası'nın kabul edilmesi ile dış yatırım ve borçlanma kesin olarak yasaklanmıştır. Bu politikalarda ekonomik bağımsızlığın siyasi bağımsızlık getireceği düşüncesi etkili olurken bir yandan da dini grubun ekonomi alanında da İslami bir model oluşturma amacı etkili olmuştur.³⁰⁸

Ekonomik alanda devrim öncesi yaşanan Amerikan bağımlılığı İran İslam modeli kapsamında millileştirilmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda Petrol Konsorsiyumu ve diğer petrol şirketleri ile olan anlaşmalar iptal edilmiş, devrimden kaynaklı yabancı personeller İran'ı terk etmiş ve petrol sanayisi tamamen İranlı personellerin sorumluluğuna geçmiş, Şah döneminde OPEC'te uygulanan ılımlı politikada ekonomik krizi aşmak için fiyat artırımına gidilerek radikalleşmeye gidilmiş, banka ve sigorta sektörü İslami gerekçeler ile millileştirilmiş, İran'ı global finans kapitalizmine bağlayan yabancı bankalar ülkeyi terk etmek zorunda bırakılmıştır. Bu politikalarla devrim sonrası İran'ın ekonomi alanındaki ana hedefi Batı ile kurulan ekonomik ve siyasi ilişkilerden kurtulmak olarak oluşum göstermiştir.³⁰⁹ Daha sonra İran'ın Irak ile girmiş olduğu savaş, Amerika'nın tamamen düşman olarak algılanmasına neden olmuş ve Humeyni dönemi boyunca iki ülke arasındaki ekonomik ilişkiler dönüşü olmayan bir kesintiye uğramıştır.

³⁰⁷ Patrick Clawson, "US Sanction", The Iran Primer Power, Politics, and US Policy, https://iranprimer.usip.org/sites/default/files/PDF%20Sanctions_Clawson_US.pdf, Erişim Tarihi:05.06.2023, s.116.

³⁰⁸ Vahid F. Nowshirvani, "Economy x. Under the Islamic Republic", Encyclopedia Iranica, Cilt:8, No:2, Aralık 2011, s.156-163, <https://iranicaonline.org/articles/economy-x-under-the-islamic-republic>, Erişim Tarihi: 05.06.2023.

³⁰⁹ Gülriz Şen, *a.g.e.*, s.130-131.

4.4. Ulusal Güvenlik Anlayışının Konumlandırılmasında ABD

Karşıtlığı

Ulusal güvenlik kavramı bir ülkenin hem iç politikasını hem de dış politikasını yönlendiren yegane alanlardan biri olagelmıştır. Güvenlik alanı ülkelerin iç politikalarında tüm yönetici elitinin ortak değeri olurken dış politikada ise hangi adımların nasıl atılacağı ve diğer ülkelerle ilişkilerin ne yöne evrileceği konusunda önem arz eden bir alan olmuştur. Ülkelerin değişen değerleri ve ideolojileri kapsamında ulusal güvenlik alanında atmış olduğu adımlar da değişim gösterebilmektedir. Bu doğrultuda ulusal güvenlik kavramı devrim sonrası İran'da oluşan dengeleri değiştiren kavramlardan biri olmuştur. Ulusal güvenlik kavramı yeni rejimin güvenliği ile oluşturulan retorik ana karakteri olmuş ve iç politika ve dış politikada yeni rejime karşı atılan her adım ve söylem düşman olarak karakterize edilmiştir. Bu doğrultuda Humeyni ve ekibi tarafından hem ulusal hem de uluslararası konjonktürde rejimin güvenliği ulusal güvenlikle paralel bir olgu olarak yansıtılmıştır. Çalışmanın bu bölümünde Humeyni'nin oluşturmuş olduğu ilgili argüman kapsamında ulusal güvenlik algısında Amerikan karşıtlığının rolü incelenmeye çalışılmıştır.

Devrim sonrası Anayasanın kabulüne kadar olan iç politikadaki çekişmelerde dini grubun İran'ın bağımsızlığı ve egemenliği kapsamında kullandığı en büyük argüman Amerika'nın yeni İran düzenine karşı en büyük tehdit olduğu düşüncesi olmuştur. Bu doğrultuda İran iç siyasetinde İslami rejim karşıtı tüm düşünce, ideolojik kurum ve kuruluşlar ve bireyler Amerikan ajanı olmakla suçlanarak iç siyasetten uzaklaştırılmıştır. Ulusal güvenlik anlayışının iç politika ayağında ABD karşıtlığı büyük yer edinirken aynı tutum uluslararası güvenlik açısından dış politika alanında da kendisini göstermiştir.

Humeyni dönemi boyunca ABD karşıtlığı önceleri iç politik çekişmelerde kendisini gösterirken özellikle sekiz yıl süren İran-Irak Savaşı kapsamında dış politik söylemin ve eylemin mihenk taşı haline bürünmüştür. Öncelikle, Şah döneminde olduğu gibi Humeyni döneminde de Soğuk Savaş karakteri uluslararası arenaya hakim

olmaya devam etmektedir. Bu doğrultuda uluslararası sistem halen Doğu-Batı bloğu olarak büyük bir ayrımında iken küçük bir grubun oluşturduğu Bağlantısızlar Hareketi de mevcuttur. Bu bölünmeden kaynaklı olarak bölge ülkeleri de ulusal çıkar ve daha da önemli olan ulusal güvenliği sağlayabilmek için ilgili gruplardan birine yanaşan politikalar geliştirme gayesinde olmuştur. Bu doğrultuda Şah döneminde ABD ile özdeşleştirilen güvenlik anlayışı kapsamında Batı yanlısı kapitalist blokta yer alan İran, devrim sonrası bu durumu ne Doğu ne Batı sadece İran ideolojisi söylemi kapsamında tanımlamıştır.

1979 yılının sonralarına doğru iç politikaya hakim olan İslami ideoloji aynı zamanda dış politikaya da hakim olmaya başlamıştır. İran dış politikasının nasıl şekilleneceği konusu iç politikada hakim olan dini gruplar arasında farklı ideoloji ve görüşlerin hakim olduğu bir alan olarak şekillenmiştir. Fakat İran İslam Cumhuriyeti Anayasası'nda dış politika alanında uygulanacak politikaların çerçevesi belirlenmiştir. Anayasanın 152-155. maddeleri kapsamında ele alınan dış politika alanında ülkenin bağımsızlığı için mücadele edileceği, hegemonik süper güçlere karşı bağlantısızlık hareketinde olan ve savaşmayan tüm devletlerle barışçıl ilişkiler geliştirileceği belirtilmiştir. Ayrıca İslam Cumhuriyeti'nin tüm insanlık için ideal bir mutluluk kaynağı olduğuna ve bağımsızlığa, özgürlüğe, adalete ve hakikatin egemenliğine ulaşmaya tüm insanların hakkı olduğunu kabul ettiğini ve bu doğrultuda diğer milletlerin iç işlerine karışmaktan titizlikle kaçınmak şartıyla tüm dünyada ezilenlerin ezenler karşısındaki haklı mücadelesine destek vereceğini belirtmiştir.³¹⁰ İran İslam Cumhuriyeti Anayasası'nda yeni İran'ın dış politika çerçevesi Amerika ve diğer güçlerin İran'ı kendi çıkarları için kullanılmasını engelleme, uluslararası sistemde ezen-ezilen ayrımının yapılarak ezilenlerin desteklenmesi, evrensel bir İslam yönetiminin kurulması için çaba sarf edilmesi ve İran İslam Devriminin ihracı kapsamında çizilmiştir.³¹¹

Bu doğrultuda İran'ın Humeyni dönemi dış politikasını şekillendiren iki unsur devrimcilik ve İslamcılık olarak oluşum göstermiştir. Humeyni liderliğinde İran

³¹⁰ https://www.iranchamber.com/government/laws/constitution_ch10.php, Erişim Tarihi: 10.06.2023.

³¹¹ Bekir Halhalli, "Humeyni Dönemi İran Dış Politikası (1979-1989)", *İnsan ve Toplum*, Cilt:4, No:8, Güz 2014, s.80.

kendi İslam devrimi kapsamında bölgede, bölge ülkelerinde baskıcı rejimlere karşı ezilen halkları destekleme politikası hem Amerikan çıkarlarını hem de Arap muhafazakar yönetimleri ve İsrail'in stratejik çıkarlarına tehdit olarak algılanmıştır. Humeyni, Arap muhafazakar hükümetlerini düşman olarak belirtmiş ve kendi İslami devrimini örnek göstererek baskıcı rejimlere karşı radikal İslami grupları desteklemiştir. Ayrıca bölge ülkelerinin İsrail ile olan ilişkilerini hedef alarak İsrail ile ilişkileri düzeltme çabalarının her birinin İslam'a ve Filistin'e ihanet olduğunu söylemlerine eklemiştir. Bu doğrultuda Ürdün Kralı Hüseyin, Fas Kralı Hasan ve Mısır Devlet Başkanı Mübarek, ABD ve İsrail uşaklığı ile itham edilerek İslam toplumu karşısında küçük düşürülmeye çalışılmıştır.³¹² Bu doğrultuda bölge içerisinde İran tehdit olarak algılanmaya başlanırken Amerika'nın da çıkarlarına tehdit oluşturması sonucunda bölge içerisinde Amerika'nın çevreleme politikalarına maruz kalmıştır.

İran'ın Humeyni döneminde uluslararası güvenlik ve dış politika yönelimini etkileyen en önemli etken Irak'la girilen savaş olmuştur. Savaş yaklaşık sekiz yıl sürmüş ve Humeyni'nin vefatından hemen önce son bulmuştur. Savaş Eylül 1980'de başlamış ve Ağustos 1988 yılında son bulmuştur. İlgili dönem boyunca İran, dış politik alana bağlı güvenlik algılamasını savaş üzerinden şekillendirmiştir. Savaşın nedenlerinden birisi Saddam Hüseyin yönetimindeki Irak'ın devrim sonrası İran'ın güçsüz olacağı düşüncesi ile iki ülke arasında yıllardır devam eden Şatt-ül Arap su sorunu başta olmak üzere pek çok sorunu kendi lehine çözüme kavuşturma isteğidir. İran-Irak Savaşı'nın bir diğer nedeni olarak da Humeyni'nin devrim ihracı politikası önemli bir yer tutmaktadır. Humeyni'nin Şii ideolojisi Irak'ın hem dış hem de iç güvenliği açısından tehditler oluşturmuştur. İran'ın Şii ideolojisine dayanan devrimi sonucunda nüfusunun büyük bir kısmı Şii olan Irak'ta da zaman zaman yönetime karşı hareketlenmeler başlamıştır. Dolayısıyla Saddam, Humeyni ve onun devrimci ideolojisini kendisi açısından bir tehdit unsuru olarak görmüştür. Ayrıca Irak, Şiiler için önemli olan Necef ve Kerbela şehirlerine de ev sahipliği yapmaktadır.³¹³ Bu

³¹² Bekir Halhalli, *a.g.m.*, s.78-79.

³¹³ Tayyar Arı, *Irak, İran, ABD: Önleyici Savaş, Petrol ve Hegemonya*, II. Basım, Alfa Yayınları, İstanbul 2004, s.387-390.

doğrultuda Humeyni'nin devrim ihracı politikası bölge ülkeleri arasında en çok Irak'ı rahatsız etmiştir.

Savaş'ın Amerika tarafından önemi incelendiğinde ise Reagan yönetimi aslında başlangıçta iki ülkenin de savaştan olabildiğince zayıf çıkmasını istemiştir. Bu durumun ana sebebi İran'ın galibiyeti sonucunda bölgedeki Sovyetler nüfuzunun yükselme ihtimali ve İran'ın Amerikan karşıtlığını bölge ülkelerine yayma ihtimalidir. Fakat Amerika, İran'ın savaş boyunca sürdürmüş olduğu Amerikan karşıtlığı söylemi karşısında Irak'a daha yakın bir politika izlemeye başlamıştır.³¹⁴ Bu doğrultuda Amerika, Irak'a savaş boyunca askeri yardımın yanı sıra beş milyon dolara yakın gıda yardımında da bulunmuştur. Ayrıca bu harcamaların büyük bir kısmı Suudi Arabistan ve Kuveyt gibi petrol zengini Arap ülkeleri tarafından karşılanmıştır.³¹⁵ Bu durum İran tarafından bölge ülkelerinin kendi ulusal güvenliklerine karşı tehdit olarak algılanmasını pekiştirmiştir. Savaş boyunca Irak'a destek veren bölge ülkeleri kendi toplumuna ve bölge toplumlarına karşı Amerika'nın kuklası yapay devletler olarak sunulmuştur.

İran'ın bölge üzerinde söz sahibi olma isteği Amerika'yı ayrıca rahatsız etmiştir. ABD Başkanı Reagan, Carter Doktrini kapsamında üretilen petrolün güvenliğini sağlama politikasına sadık kalmıştır. Bu doğrultuda gerekirse bölgeye askeri güç konuşlandıracağını bildirmiştir. Reagan yönetimi ilgili politika kapsamında İran'ın Körfez'deki etkinliğini kontrol altına alabilmek için Hint Okyanusu'na CENTCOM birliklerini yerleştirmiştir. Bu durum İran tarafından Amerika'nın bölgeye müdahalesi ve İran'ın ulusal güvenliğine bir tehdit olarak algılanmıştır. Amerika'nın Körfez'de artan etkinliği İran için bir tehdit oluşturmuştur.³¹⁶

Tüm bu gelişmeler kapsamında, İran-Irak Savaşı'nın İran'ın ABD ile olan ilişkisine de tesiri büyük olmuştur. Savaş'ın patlak vermesinin ardından İran, Saddam Hüseyin'in saldırı kararının ardında Amerika'nın olduğunu ileri sürmüş ve savaşın

³¹⁴ Ertan Efeğil, "İran'ın Dış Politika Yapım Sürecini Etkileyen Unsurlar", *Ortadoğu Analiz Dergisi*, Cilt:4, No:48, Aralık 2012, s.66.

³¹⁵ Yaşar Semiz ve Birol Akgün, "Büyük Orta Doğu Jeopolitiğinde İran-ABD İlişkileri", *SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, Cilt:5, No:9, 2005, s.165-166.

³¹⁶ Gülriz Şen, *a.g.e.*, s.146-147.

başlamasının ve uzun süre devam etmesinin sebebi olarak Amerikan emperyalizmini göstermiştir. Bu doğrultuda 1982’de İranlı liderler, savaşa devam kararı verirken kamuoyu ve uluslararası toplum karşısında bu kutsal mücadele ile İran’ı umutsuzluğa ve acizliğe sürüklemek isteyen Amerikan emperyalizminin sonunu getireceklerini iddia etmiştir.³¹⁷ Humeyni, savaşı emperyalist güçlerin İslam Devrimi’ni yok etmek için karşı-devrimci bir plan olarak sunmuştur. 1982 yılında İran’ın Irak güçlerine karşı kazanmış olduğu galibiyet sonucu savaş bitebilirdi fakat İran savaşı devam ettirme kararı vermiştir. İran’ın bu kararı, Amerika ve bölgesel güçlerin İran’ı çevreleme ve Irak’ı destekleme politikasına neden olmuştur.³¹⁸ Humeyni dönemi boyunca da savaşı bitirme fikri İranlı yöneticiler tarafından kabul edilen bir görüş olmamıştır. Savaş, içeride halkı rejimin yanında tutmak ve rejime karşı eleştirileri bastırmak için kullanılırken dış politikada ise mağduriyet yaratarak atılan adımlar karşısında uluslararası toplumdan destek alma amacı güdülmüştür.

Humeyni’nin dış politika alanında savaş retoriğini oluşturmada Amerikan karşıtlığı söylemi derin yer edinmiştir. Irak savaşı ile öne sürülen ana varsayım, İran’ın bu savaş bahane edilerek dış güçler tarafından işgal edileceği olmuştur. Humeyni önderliğinde oluşturulan retoriğin içeriğini uluslararası emperyalizmin İran İslam Devrimi’ni tehdit olarak algılamasından dolayı rejimi yok etme amacı oluşturmuştur. Bu emperyalist dış güçlerin başında Amerika Birleşik Devletleri hedef gösterilmiştir. Bu doğrultuda savaş boyunca Amerika’nın izlemiş olduğu tüm politikalar kapsamında ABD, büyük şeytan olarak tanımlanmış ve asıl amacının yeni İran rejimini yok etmek olduğu sıkça dile getirilmiştir. Bu durum İran’ın bölge ülkeleri ile olan ilişkilerine de yansımıştır. İran İslam Rejiminin erkleri, Amerika’nın Ortadoğu’daki doğrudan varlığı ve bölge ülkelerinde Amerika’nın müttefiki olan devletler eleştirel bir dille kınamıştır. Bu eleştirilenlerin başında Suudi Arabistan’ın Amerika ile olan ilişkileri gelmektedir. Ayrıca Irak-ABD ilişkilerinin savaş döneminde iyileşmeye başlaması ve Amerika’nın Basra Körfezi’nde donanmasını yerleştirmesi, İran tarafından Irak’a bir Amerikan desteği olarak dile getirilmiştir. Devrimin önderleri savaş boyunca sadece Irak’a karşı değil aynı zamanda ABD emperyalizmine karşı savaştıklarını, bölgedeki kukla

³¹⁷ Gülriz Şen, *a.g.e.*, s.146.

³¹⁸ Gülriz Şen, *a.g.e.*, s.138.

rejimlerinin ise büyük şeytanın isteklerini yerine getirdiklerini iddia etmiştir. Bu doğrultuda savaş zamanında kurulan Körfez İşbirliği Konseyi, ABD komplosunun bir sonucu olarak görülmüştür.³¹⁹

Humeyni dönemi boyunca İran'ın dış politika ve ulusal güvenlik anlayışı, bölge içerisinde sahip olduğu yeni rejiminin güvenliğini sağlamak için kendi ideolojisini diğer bölge ülkelerine ihraç ederek yalnız kalmamak ve uluslararası sistemde ve özellikle bölge içerisinde Amerika başta olmak üzere Batılı sömürgeci güçlerin nüfuzunu engellemek üzerine kurulmuştur. Özellikle savaş boyunca kullanılan retorik kapsamında rejimin güvenliğine en büyük tehdit olarak Amerika gösterilmiş ve iç ve dış politika eylemlerinde Amerikan karşıtlığı büyük bir beceri ile kullanılmıştır. Savaş dönemi boyunca iç politikada ulusal güvenlik kavramı yeni rejimin devamlılığı üzerine kurulmuş ve kamuoyu karşısında dış politika eylemleri bu algı üzerinden yönlendirilmiştir. Bölge jeopolitiği içerisinde Amerika'nın merkezi rolü, rejimin uluslararası güvenliği ve devamlılığına karşı bir tehdit olarak algılanmış ve bu tehdit algısı Amerika'nın uygulamış olduğu dış politika adımlarının hedefi olarak görülmüştür. Bu doğrultuda bölge ülkeleri içerisinde Amerika ile yakın ilişkiler geliştiren ülkeler de aynı zamanda rejimin güvenliğine karşı bir tehdit olarak algılanmıştır. Bu açıdan bakıldığında İran'ın yeni rejim altında gelişen ABD karşıtlığı ideolojisinin bölge ülkelerle olan ilişkilerini de derinden etkilediği söylenebilmektedir. Humeyni yönetimi boyunca ABD karşıtlığı, Şah döneminde merkez yanlısı dış politikadan merkez karşıtı dış politikaya yönelmesinde en önemli göstergelerden biri olmuştur.

4.5. Devrim Sonrası İran Kamuoyunda ABD Algılanması

İran toplumunda ABD algılanması çok uzun dönemlere dayanarak olumlu veya olumsuz etkilere sahip olmuştur. Başlangıçta ülke içerisinde misyonerlik görevleri ile başlayan iki toplumun karşılaşması daha sonra ülke üzerindeki İngiliz-Rus etkisine karşın dengeleyici bir güç olarak algılanan bir ABD etkisi kapsamında olumlu bir etki olarak oluşum göstermiştir. İran toplumunda özellikle İkinci Dünya

³¹⁹ Maryam Panah, *a.g.e.*, s.97-98.

Savaşı sonrasında artan İngiliz-Rus işgaline karşı okyanus ötesinden gelen Amerika dost bir ülke olarak yer edinmiştir. Fakat bu durum çok uzun sürmemiş ve 1953 Musaddık Darbesi'nde Amerikan'ın uygulamış olduğu politikalar kapsamında İran toplumunda Amerikan algısı yavaş yavaş değişmeye başlamıştır. İran toplumunda darbe sonrası milliyetçi Musaddık devrilmiş ve Şah'ın Amerikan yardımıyla tahtını geri aldığı düşüncesi yayılmaya başlamıştır. İlgili darbe sonucu oluşan algı, İran İslam Devrimi'ne giden süreçte toplumun hafızasında derin bir yankı oluşturmuştur. Şah'ın ABD ile yakın ilişkisi kapsamında toplumda oluşan Şah karşıtlığı aynı zamanda Amerikan karşıtlığını da beraberinde getirmiştir. Toplum içerisinde Amerika'nın Şah'ın halkına uygulamış olduğu zulmün baş kaynağı olarak algılanması giderek yaygınlaşmış ve devrime giden süreçte Amerikan düşmanlığının artmasına neden olmuştur. Özellikle Şah'ın ülke içerisinde kendisine karşı her türlü muhalif söylemleri bastırmak için kullandığı SAVAK örgütünün kurulmasında Amerika'nın oynadığı rol de halkı Amerikan karşıtlığına itmiştir. Şah'ın 1970'lerde SAVAK'ı etkin kullanımı ile devrime giden süreçte Amerikan karşıtlığını iyice artırmıştır.

1953 sonrası dönemde Amerika'nın İran'ı kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirme çabaları İran toplumunda kendi bağımsızlık ve egemenliklerine karşı bir tehdit olarak algılanmıştır. Özellikle 1974 yılında iki ülke arasında imzalanan SOFA antlaşması sonucunda İran halkı kendi ülkelerinde ikinci sınıf vatandaş olduklarını düşünmüşlerdir. SOFA antlaşması kapsamında, İran sınırları içerisindeki Amerikan personeline derin haklar tanınmış ve bu durum İran toplumunda kendisini ikinci sınıf vatandaş olarak görme eğilimini artırmıştır. Bu doğrultuda 1979 yılında yaşanan devrim sonucunda Şah'ın izlemiş olduğu Amerikan yanlısı politika son bulmuş ve İran İslam Cumhuriyeti'nde Amerikan karşıtı bir politika başlamıştır. Bu durum İran toplumunun karakterinde de değişimlere neden olmuştur.

1979 devrimi İran'da uluslararası ilişkilerde olduğu kadar toplumun karakterinde de kırılma noktaları oluşturmuştur. Bu doğrultuda İran toplumunda devrime giden süreçte hakim olan ABD karşıtlığı, Humeyni dönemi boyunca da rejimin çeşitli söylemleri ve eylemleri doğrultusunda gelişerek devam etmiştir.³²⁰

³²⁰ Selçuk Demirkılınç, *a.g.m.*, s.23.

Devrime giden süreçte İran toplumunu birleştiren neden Amerika Şah'ını devirmek olarak şekillenmiştir. Tüm muhalif güçlerde olduğu gibi toplumun tabanında da ana hedef Şah'ın devrilmesi ve İran üzerindeki Amerikan etkisinin yok edilmesi olmuştur. Devrimin ilk aylarında muhalif kesimde olduğu gibi toplumsal sınıflarda da farklı beklentiler oluşum göstermiştir. Fakat Humeyni, toplum tabanında devam eden Amerikan karşıtlığı düşüncesini ustaca kullanarak geliştirmek istediği yönetim şeklini tüm topluma kabul ettirmiştir. İran toplumunun bu yeni döneminde Amerikan karşıtlığı büyük bir yer edinmiş ve İran-ABD ilişkisinin yönünü belirleyecek boyuta ulaşmıştır.

Daha devrimin ilk yılında Amerika'nın Şah'ı tedavi amaçlı ülkesine kabul etme kararı İran toplumunda derin bir endişe ile karşılanmıştır. Bu durum İran halkına 1953 Darbesini hatırlatmış ve Şah'ın tekrar Amerikan eliyle tahtı ele geçirip monarşisine devam edeceği düşüncesini uyandırmıştır. Bu durumun yaşandığı sıralarda İranlı yöneticiler Amerika ile ilişkileri kesin olarak koparmamış ve ilişkileri minimum düzeyde devam ettirme amacı gütmüştür. Tüm bu olaylar sırasında Amerika'nın Şah'a kapılarını açması toplumda bazı kesimlerini ciddi anlamda rahatsız etmiştir. Bu doğrultuda kendilerine İmam'ın çizgisindeki öğrenciler adını veren bir grup öğrenci 4 Kasım 1979'da Amerikan Büyükelçiliğini basmış ve elçilikte çalışan personelleri rehin almıştır. Öğrencilerin isteği ise Amerika'daki Şah'ın İran'a iadesinin yapılması olarak beyan edilmiştir.³²¹ Böylelikle öğrenciler 1953'te yaşanan buhranı kendi elleri ile yok edebileceklerini düşünmüşlerdir. Başlarda Humeyni ve ekibi Amerika ile böylesi büyük bir çatışmaya girmek istememiştir. Fakat daha sonra toplumda oluşan ilgili ABD öfkesi Humeyni tarafından kendi rejimini pekiştirmek ve muhalif sesleri susturmak için büyük bir ustalıkla kullanılmıştır. Bazargan hükümetinin ABD ile ilişkileri normalleştirmek için ABD'li yetkililer ile görüşmesi Humeyni'den habersiz gerçekleştirmiştir. Rehineler Krizi sırasında halkın takınmış olduğu tavır sonucunda Humeyni, Bazargan Hükümeti'ni hedef göstererek iç siyasette bir oldu bitti yaratmış ve Bazargan Hükümeti'ni istifaya zorlamıştır. Halkın tepkisi ve Humeyni ve ekibinin baskısı sonrası Bazargan Hükümeti istifa etmiştir.³²² Humeyni,

³²¹ Cengiz Çandar, *a.g.e.*, s.99.

³²² Cengiz Çandar, *a.g.e.*, s.99.

krizi ajan yuvası olarak adlandırdığı Büyükelçilik binasını ele geçirerek ABD'den geçmişin intikamını alan İkinci İslam Devrimi olarak övmüş ve böylece halkın ABD karşıtlığını daha da artıran söylemlere başvurmuştur.³²³

Humeyni ve selefleri, halkın ABD'ye karşı olan öfkesini kullanarak iç siyasette kurmak istediği rejimine karşı çıkan tüm birey ve grupları ABD yanlısı ve ajanı olmakla suçlayarak iç siyasette gücü eline almıştır. Humeyni'nin uygulamış olduğu ilgili politikaların ana kaynağı olarak toplumda yer edinmiş olan ABD karşıtlığı büyük öneme sahiptir. Halk nezdinde ABD ajanı olarak yaftalanmak istemeyen her birey Humeyni'nin öne sürmüş olduğu ideolojileri ve söylemleri kabul etmek zorunda kalmıştır. Humeyni, kriz sonrası ilk defa Amerika'yı büyük şeytan olarak adlandırmış ve bu söylem sonucunda İran İslam Cumhuriyeti'nin ABD ile olan ilişkisi kapsamında İran toplumuna ve siyasetine derin bir etki oluşturacak retorikğin temelleri atılmıştır.³²⁴

Rehine Krizi, devrimin çalkantılı ilk aylarında toplumu ortak bir paydada birleştiren bir olgu olmuştur. Kriz süresince Amerikan karşıtlığı halkın örgütlenmesinde temel bir araç olarak kullanılmıştır. Humeyni, halka karşı yaptığı konuşmalarında Amerika'nın devrimin sonunu getirme arzusuna karşı halkın toplumsal bir bilinçle hareket etmesi gerektiğini sık sık dile getirmiştir. Humeyni döneminde İslam Cumhuriyeti'ne karşı yönlendirilen her türlü muhalefet eylemi Amerikan komplosu olarak ilan edilmiş ve Humeyni, Amerika ile mücadelenin İslami gündemlerinin ilk sıralarında yer aldığını, tüm gücün bu mücadeleye ayrılması gerektiğini belirtmiş ve toplum arasında oluşabilecek ayrışma ve çatışmanın Amerika'nın yararına olacağını söylemiştir.³²⁵ Bu durum neticesinde kamuoyunun Amerikan karşıtlığı ile İslami rejimin kurumsallaşması önündeki eleştirel söylemler yok edilmiş ve halk tabanında yeni rejimin desteklenmesinde Amerikan karşıtlığı büyük etki etmiştir.

Humeyni döneminde İran tarihinde önemli bir yere sahip olan Irak'la girilen savaşta da toplumun Amerikan karşıtlığı karakteri muazzam bir etkiye sahip olmuştur.

³²³ Gülriz Şen, *a.g.e.*, s.126.

³²⁴ William O. Beeman, *a.g.e.*, s.119.

³²⁵ Maryam Panah, *a.g.e.*, s.55.

Humeyni ve ekibi, savaş boyunca halkın devrime ve yeni rejime karşı desteğini diri tutabilmek için Irak'ın eylemlerinin arkasında büyük Amerikan desteğini sık sık vurgulamıştır. Savaş süreci boyunca ulusal seferberlik ilan edilerek toplumdan gelen çeşitli talepler bastırılmıştır. Humeyni, savaşı emperyalist güçlerin devrimi yok etmek için birleştiği bir karşı-devrim olarak halkına sunmuş ve bu söylem toplum arasında vatanseverlik duygusunun uyanmasına yardımcı olmuştur. Savaş başlar başlamaz İran yönetici erkleri Irak'ın arkasında Amerika'nın olduğunu iddia etmiştir. Irak'ın savaşı uzun yıllar devam ettirebilmesi Amerikan emperyalizmin bir ürünü olarak görülmüştür. Humeyni, savaş sırasında devrim yaparak süper güçleri yendiklerini ve onların da bu duruma seyirci kalmayıp becerebilirlerse İran'a askeri güçle saldıracaklarını dile getirmiştir. Diğer liderler de aynı şekilde İran'da savaş sırasında medya ve vaazlarında toplumu etkileyemeye çalışmıştır. Örneğin Ayetullah Kaşani, 1982'de Cuma hutbesinde uluslararası emperyalizm ve onun ajanlarının İran İslam Devrimi'ni büyük bir tehdit olarak gördüğünü ve toplumun bu durum karşısında tepkisiz kalmaması gerektiğini söylemiştir.³²⁶ Bu söylemler içerisinde emperyalist güç olarak gösterilen ülke geçmiş ilişkilerden kaynaklı olarak Amerika'yı işaret etmektedir. Savaş dönemi boyunca, İran toplumu yakın tarihte en çok şikayet edilen Amerikan müdahalesine tekrar maruz kalma korkusu ile devrime ve İslam rejimine tam destek verilmesi gerektiği düşüncesine bürünmüştür. Savaş boyunca Amerika'nın izlemiş olduğu politikalar da bu duruma çanak tutmuştur.

İranlı yetkililer, savaşın kısa sürede bitmesini istememişlerdir. Bu durumun ana sebebi ise savaş sürecinde vatansever halkın bağımsızlık uğruna kendi istek ve arzularını bastırmaları yönündeki karakteridir.³²⁷ Halk, savaş sürecinde Amerikan destekli Irak'a karşı kendi rejimine tam destek vermiş ve iç politik istek ve arzular görmezden gelinmiştir. Bu durum yeni rejimin kendi ideolojik ve kurumsal düzenini İran'a yerleştirmesine büyük katkı sağlamıştır. Rejime karşı gelen eleştiriler devrimin ilk aylarında olduğu gibi savaş döneminde de Amerikan ajanlığı başta olmak üzere emperyalizmin ajanı olarak halka sunulmuştur.³²⁸ Sonuçta tüm toplum topyekûn savaş

³²⁶ Maryam Panah, *a.g.e.*, s.97-98.

³²⁷ Cengiz Çandar, *a.g.e.*, s.151.

³²⁸ Maryam Panah, *a.g.e.*, s.104-105.

psikolojisi içerisinde Humeyni yönetimi altında birleşmiş ve savaş hem İran hem de İslam'a karşı yapılan bir saldırı olarak görülmüş ve toplum Amerikan başta olmak üzere her türlü yabancı işgaline karşı direnç kazanmıştır. Savaş boyunca toplumun Amerika öfkesi ve karşıtlığı savaşın kaderini değiştirmiştir. Toplum nezdinde savaş yalnızca Irak'a karşı değil aynı zamanda onun destekçisi olan Amerika'ya karşı da bir mücadelenin ürünü olarak algılanmıştır.

Tüm bu olaylar göze alındığında devrim sonrası Humeyni dönemi boyunca İran'ın Amerikan karşıtı politikasında kamuoyunun sergilemiş olduğu tutum yeni rejime hem iç politikada hem de dış politikada büyük bir güç sağlamıştır. Şah dönemi boyunca İran toplumunda oluşan ABD nefreti, devrime giden süreç boyunca Şah'ın uygulamış olduğu şiddete karşı toplumu diri tutmuştur. Bu nefret, devrim sonrasında ise Humeyni ve ekibinin büyük bir beceri ile söylem ve retorik olarak yeni rejimin en önemli kaynağını oluşturmuştur. Başlarda iç politik muhalefette farklı görüş ve ideolojileri halk önünde itibarsızlaştırmak için kullanılan Amerikan yandaşlığı söylemi, Irak'la girilen savaşta ise halkın rejime ve onun politikalarına sorgusuz sualsiz destek vermesi için kullanılan dili oluşturmuştur. Bu doğrultuda halkın Amerika karşıtlığı karakterinin devrim sonrası Humeyni döneminde merkez-karşıtı politikalarının dayanağı olduğunu söylemek yanlış olmamaktadır.

SONUÇ

Çalışma kapsamında ele alınan bağımlılık teorisi öncelikle ülkeleri merkez ve çevre ülke olarak sınıflandırmış ve bu sınıflandırma teorisinin bel kemiğini oluşturmaktadır. Bağımlılık teorisinin ana varsayımı kapsamında azgelişmiş çevre ülkeler gelişmiş merkez ülkelere tek taraflı bir bağımlılık geliştirdiği öne sürülmektedir. Böylece çevre ülkenin ana ekonomik kaynakları çeşitli yöntemlerle merkez ülkelere aktarılmaktadır. Teorinin geliştirilmesi ile merkez-çevre ülke ilişkisinin altında yatan nedenler de geliştirilmeye çalışılmıştır. Jeanne A. K. Hey, bu doğrultuda çevre ülkenin merkez ülke ile olan ilişkisinin her zaman stabil olup olmayacağı konusu üzerinde çalışmalar yapmıştır. Hey'e göre çevre ülkenin merkez ülke ile olan ilişkisi her zaman stabil olmamakta ve çevre ülke dört çeşit politika geliştirebilmektedir. Bunlar: merkez-yanlısı dış politika, merkez-karşıtı dış politika, bağımlı dış politika ve özerk dış politika seçenekleridir. Çalışmanın kapsamı içinde merkez-yanlısı ve merkez-karşıtı dış politika incelenmiştir. Muhammed Rıza Şah dönemi merkez-yanlısı dış politikaya örnek olarak gösterilirken Ayetullah Humeyni dönemi merkez-karşıtı dış politikaya örnek olarak gösterilmiştir. Çalışma kapsamında Amerika merkez ülke olarak betimlenmiş, İran ise çevre ülke olarak ele alınmıştır.

Tüm bunlar doğrultusunda Jeanne A. K. Hey'in merkez-yanlısı dış politikanın altında yatan sebepler Muhammed Rıza Şah dönemi boyunca İran-ABD ilişkisinde kendisine yer bulurken merkez-karşıtı dış politika sebepleri devrim sonrası Humeyni döneminde geliştirilen İran-ABD ilişkisinde önem sırasına göre bazı farklılıklar göstermiştir. Çalışmanın yazarına göre, çevre ülkenin merkez-karşıtı dış politika benimsemesindeki sebeplerden biri olarak ulusal güvenlik kavramının konumlandırılması uluslararası yumuşamadan daha büyük önem arz etmektedir. Diğer bir sebep olarak da liderin prestij isteğinden çok kamuoyunun merkez ülke algılamasındaki değişim de önem arz eden bir konudur. Bu doğrultuda çalışmanın sınırlılığı ve ele alınan dönemin özellikleri kapsamında uluslararası yumuşama ve liderin prestij kazanma isteği başlıklarına değinilememiştir. Bir ülke merkez-yanlısı bir dış politikadan merkez-karşıtı bir dış politikaya dönmüş ise merkez ülkenin bu duruma sessiz kalması beklenememektedir. Bu doğrultuda merkez-karşıtı dış politika izleyen

bir ülkenin argümanlarından biri olarak ulusal güvenlik kavramı daha fazla önem arz etmekte ve incelenmesi gereken bir alan olarak sunulmaktadır. Kamuoyuna gelecek olursak bir ülkenin merkez-karşıtı bir politikaya geçmesi büyük önem arz ederken aynı zamanda ilgili politikayı sürdürebilmesi doğrultusunda kamuoyunun merkez ülkeye karşı olumsuz görüşlerinin devamlılığı da büyük önem arz etmektedir.

Çalışmanın yazarı tarafından öne sürülen bir diğer iddia ise bir ülkenin merkez-yanlısı veya merkez-karşıtı dış politika izlemesinde kamuoyunun etkisinin liderin ideolojisi kadar etkili olduğu görüşüdür. Kamuoyunun merkez ülke algılaması çevre ülkelerde İran'da olduğu gibi rejim değişikliğine kadar birçok değişikliğe neden olabilmektedir. Çevre ülkenin merkez-yanlısı dış politika izlemesindeki nedenler kamuoyunu rahatsız ettiği sürece ilgili politika yok olmaya mahkum olmakta ve yerini bir süreliğine dahi olsa merkez-karşıtı bir dış politikaya bırakmak zorunda kalmaktadır. Merkez-karşıtı dış politika kapsamında kamuoyunun ulusal güvenliğe merkez ülke tehdit olarak algılandığı sürece ilgili politikanın devam edebilme ihtimali de artmaktadır.

Hey, ilk olarak merkez-yanlısı dış politikada liderin modernleşmeci bir anlayış içerisinde olduğunu ve bu doğrultuda gelişmiş merkez ülke ile ilişkilerini geliştirme çabası içerisinde gireceğini iddia etmektedir. Muhammed Rıza Şah dönemi ele alındığında İkinci Dünya Savaşı sırasında İran tahtına oturan Şah, karakter olarak Batı modernleşmesini benimsemiş ve ülkesini de Batılı medeniyet seviyesine ulaştırma ideolojisini benimsemiş bir lider olmuştur. İlk yıllarında ülkesi içerisinde babasının aksine daha modern ve minimum baskı politikası izleme kararı almış olan Şah, 1953 Darbesi sonrası İran'ı yalnızca kendisinin modernleştirebileceğine inanmıştır. Bu doğrultuda Darbe sonrası Amerikan yardımıyla tahta oturan Şah'ın ülkesi içerisinde modernleşme hamleleri Amerikan etkisi altında kaldığını söyleyebiliriz. Özellikle 1960'lar ve 1970'ler boyunca Amerika'nın baskısı sonucunda Şah, ülke genelinde Beyaz Devrim de dahil olmak üzere çeşitli modernleşme adımları atmıştır. Amerika'nın ilgili baskısının ana sebebi İran'ı gelişmiş ülke statüsüne ulaştırmada bir rehber görevi olmaktan ziyade toplum tabanında oluşan taleplerin komünist ve Şah karşıtı gruplar yerine selefi olan Şah'ın gerçekleştirmesini istemesidir. Böylece Amerika'ya bağımlı olan Şah'ın tahtında kalması amaçlanmıştır.

Bu doğrultuda Hey'in öne sürmüş olduğu merkez-yanlısı politika kapsamında liderin ideolojik yönelimine Şah'ın modernleşme ideallerinin uyduğu söylenebilmektedir.

Hey'in öne sürmüş olduğu bir diğer argüman ise ekonomik bağımlılığın merkez-yanlısı politikanın ana sebeplerinden biri olduğudur. Şah dönemi boyunca İran, ekonomik açıdan çeşitli yöntemlerle Amerika'ya bağımlı hale gelmiştir. Başlarda Amerikan yardımları ile gerçekleştirilen bağımlılık daha sonraları Şah'ın arzuladığı İran hayalini gerçekleştirebilmek amacıyla ihtiyaç duyduğu maddi kaynaklar için Amerikan kredilerine başvurmasıyla giderek derinleşen bir ekonomik bağımlılık oluşturmuştur. Aynı zamanda ekonomik gelişimi tamamlayabilmek için birçok Amerikan yetkiliden yardım alınmıştır. Şah, Amerika'nın desteği ile ülkesinin ekonomik açıdan kısa sürede gelişebileceğine inandığı için mali açıdan Amerika ve şirketlerinin önermiş olduğu dış yatırıma açık bir politika izlemeye çalışmıştır. Şah dönemi boyunca Amerikan şirketlerine çeşitli avantajlar sağlanarak yabancı yatırım ülkeye çekilmeye çalışılmış fakat bu şirketler aracılığıyla İran ekonomik artığı Amerika'ya aktarılmaya başlanmıştır. Amerikan şirketlerinin İran piyasasına hakim olmaya başlamasıyla yerel işletmeler ve esnaf ekonomik olarak çökmeye başlamıştır. Aynı zamanda İran'ın petrol başta olmak üzere birçok kaynağı Amerikan şirketlerinin eline geçmiştir. Böylelikle Şah dönemi boyunca Hey'in öne sürmüş olduğu ekonomik bağımlılık argümanı İran'da gerçekleştiği söylenebilmektedir.

Hey'in bir diğer argümanı çevre ülkenin ulusal güvenlik kavramını merkez ülkenin politikaları ile uyumlaştırmasıdır. Bu doğrultuda Şah döneminde ulusal güvenlik kavramı Amerika'nın uluslararası politikası ile uyum gösterdiği söylenebilmektedir. Soğuk Savaş dönemine denk gelen Şah dönemi boyunca uluslararası sistem içerisinde gelişen kapitalist-komünist bloklaşma sonucunda Şah, Amerika'nın liderliğini üstlendiği kapitalist blokta yer alıp komünist bloğu ulusal güvenliğine bir tehdit olarak görmüş ve iç ve dış politikada komünizm avına başlamıştır. Ayrıca Şah, bölgesel politikasında da Amerika'nın Ortadoğu politikalarına sadık kalmış ve Amerikan çıkarları ile kendi çıkarlarını özdeşleştirme hevesinde olmuştur. Bu doğrultuda Şah, bölge ülkeleri tarafından Amerikan yanlısı, Arap ve İslam düşmanı olarak nitelendirilmiştir. Böylece bölge ülkeleri Şah tarafından monarşisine ve ulusal güvenliğine karşı tehdit olarak algılanmış ve Amerika'nın

kapitalist yayılcılığı İran'ın ulusal güvenliğinin kaynağı olarak görülmüştür. Bu doğrultuda Şah döneminde İran'ın ulusal güvenliği Amerika ile iş birliği içerisinde olduğu müddetçe sağlanabileceği düşüncesinin hakim olduğu söylenebilmektedir.

Hey'in bir diğer argümanı kapsamında çevre ülkenin iç siyasette merkez ülkenin etkisi çerçevesinde şekillenmiştir. Merkez ülke, çevre ülkenin iç siyasetini kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirebilirken aynı zamanda çevre ülke lideri de iç politikasında kendisine muhalif sesleri bastırırken merkez ülkenin desteğini alabilmek aynı ideoloji sebepleri öne sürebilmektedir. Şah dönemi boyunca Amerika'nın İran'ın iç politikasına müdahil olduğu en ünlü olay 1953 Musaddık Darbesi olmuştur. Darbe sonrası Amerika, İran'ın iç siyasetinde en büyü etkiye sahip dış ülke konumuna gelmiştir. Şah da kendi ülkesinde muhalif seslere uygulamış olduğu baskıcı politikalar kapsamında hamisi olan Amerika'nın dikkatini çekmemek için komünizm tehlikesi söylemini kullanmış ve muhalif kesimin hepsini komünist olmakla suçlamıştır. Böylece Şah dönemi boyunca İran iç siyasetinde hem Amerika'nın doğrudan müdahalesi olduğu hem de Şah'ın muhalif grupları yok etmek için Amerika'nın komünist karşıtı ideolojisini kullanmaktan çekinmediği söylenebilmektedir.

Hey'e göre merkez-yanlısı dış politikanın temellerinden bir diğeri ise kamuoyunun merkez ülke algılamasında aranmaktadır. Eğer çevre ülkede kamuoyu merkez ülke ile kurulan ilişkilerin kendisine ekonomik gelişme ve kalkınma getirdiğine inanırsa bu ülkede merkez-yanlısı bir politika geliştirilebilmektedir. Şah dönemi boyunca monarşinin Amerika ile geliştirmiş olduğu asimetrik ilişki İran kamuoyu tarafından şiddetle eleştirilmiştir. Monarşinin Amerika ile olan yakın ilişkisi ve Şah'ın ülke içerisindeki Amerikalılara ayrıcalıklar tanınması İran halkının onurunu kırmıştır. Aynı zamanda Şah'ın ülke içinde topluma karşı uygulamış olduğu baskının kaynağı olarak Amerika'nın görülmesi de kamuoyunda Amerikan nefretini artırmıştır. Kamuoyunda Amerikan karşıtlığının oluşumundaki bir diğer olgu ise İran kaynaklarının Şah eliyle Amerika'ya aktırıldığı düşüncesidir. Bu doğrultuda İran halkı yoksulluk ve sefaletle mahkum edilirken bu durumun ana sebebi İran ekonomik artığının Amerika'ya aktarılması olarak algılanmıştır. Tüm nedenler ve birçoğu İran kamuoyunda Amerikan karşıtlığının gelişmesinde kilit rol oynamış ve kamuoyundaki ilgili rahatsızlık Şah'ın devrilip Humeyni liderliğinde toplumun tüm kesiminin

birleşmesine olanak sağlamıştır. Devrimle birlikte İran-ABD ilişkisi de derin bir dönüşüme uğramıştır. İki ülke arasındaki ilişki devrimle birlikte Şah döneminde ABD-yanlısı bir politikadan ABD-karşıtı bir politikaya keskin bir politikaya dönüşmüştür.

Merkez-karşıtı dış politika kapsamında ileri sürülen ilk argüman, liderin ideolojisi merkez ülkenin ideolojik yaklaşımlarına karşı, Üçüncü Dünya yönelimli bir karaktere sahiptir. Bu doğrultuda devrimin lideri olan Humeyni'nin ideolojisi incelendiğinde ezenlere karşı ezilenlerin yanında olduğu söylemi göze çarpmaktadır. Humeyni, doğumundan başlayan bir dizi felaketle hayatı boyunca mücadele etmiş ve İran toplumunun kırsal kesiminden gelen geleneksel dini çerçeve etrafında yetişmiştir. Bu durum Humeyni'nin karakterinin oluşmasında büyük etkiye sahiptir. Baba Şah döneminde büyük baskılara maruz kalan dini grup Muhammed Rıza Şah döneminde daha esnek bir yönetim anlayışıyla kendisini geliştirmiştir. 1963 Beyaz Devrim'e kadar Humeyni Şah'a karşı keskin muhalif söylemlerde bulunmamıştır. Hey'in öne sürmüş olduğu merkez karşıtı politikalarda liderin milliyetçi karakterinin aksine Humeyni dini kimliği ile ön plana çıkmıştır. Humeyni İslam rejimi doğrultusunda ezilen halkların ve grupların yanında olma arzusu gütmüştür. Bu doğrultuda Şah döneminde Amerikan desteği ile oluşturulan Batılı seküler tabanlı kültürün İran'ın İslami kültürüne bir darbe olduğu düşüncesini benimsemiş ve kendi yönetimi altında Amerika'ya İran İslam Cumhuriyeti'nin baş düşmanı olarak görmüştür. Bu duruma sebep olarak yeni rejimin İslami kimliğinin Amerika tarafından onaylanmaması olarak lanse etmiştir. Bunun sonucunda Humeyni'nin yönetim anlayışında Amerikan karşıtlığının başat aktör olduğu söylenebilmektedir.

Merkez karşıtı dış politika izlemenin altında yatan bir diğer sebep, çevre ülkenin ekonomik zayıflığı ve bağımlılığıdır. Bu kapsamda merkez-karşıtı dış politika benimseyen çevre ülke, ekonomik olarak zayıf kalmasının ve bağımlı olmasının ana sebebini merkezle kurulan ekonomik ilişkilerde aramaktadır. Devrim sonrası İran ekonomisi anti-emperyalist, anti-kapitalist söylemler üzerinden oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda Humeyni ve ekibi ekonomik alanda ABD'den bağımsız ve anti-emperyalist bir sistem kurmaya çalışmıştır. Rejim, kapitalist ve liberal ekonomi politikaları yerine İslami bir ekonomi politik oluşturmaya çalışmıştır. Bu doğrultuda devrim öncesi ekonomik açıdan Amerikan bağımlılığı İran İslam modeli

kapsamında millileştirilmeye çalışılmıştır. Amerikan çıkarlarına hizmet eden birçok ekonomik alan İslam rejiminin tekeline geçirilmiştir. Böylelikle İran'ın ekonomi politikasında Amerikan temelli merkez-yanlısı politika terk edilerek merkez-karşıtı bir politikaya dönüşmüştür.

Merkez-karşıtı dış politikanın bir diğer argümanı ise uluslararası sistemin geçirmiş olduğu yumuşama olarak sunulmaktadır. Fakat bu durum İran'ın merkez-karşıtı dış politika sergilediği dönemde önemli derecede geçerli olmamış ve çalışma kapsamında devrim sonucunda ulusal güvenlik kavramının tanımlanmasının merkez-karşıtı dış politikaya etkisi incelenmiştir. Bu doğrultuda İran nezdinde merkez-karşıtı dış politika izleme sebebi olarak ulusal güvenlik kavramına atfedilen karakter öne sürülmüştür. Merkez-karşıtı dış politikada ulusal güvenlik kavramına en büyük tehdit olarak merkez ülke ve müttefiklerinin uygulamış olduğu politikalar gösterilmektedir. Humeyni döneminde İran ulusal güvenliği İslam rejiminin güvenliği ile pekiştirilmiştir. Böylelikle İran'ın dış politikada izlemiş olduğu adımlar doğrultusunda karşılaşmış olduğu muhalefetin İslam rejimine karşı bir tehdit olarak sunulmuştur. Özellikle Humeyni döneminin neredeyse tüm döneminde etkili olan Irak savaşının arkasında Amerika hedef gösterilmiş ve Amerika'nın İslam rejimini yok ederek İran ulusal güvenliğinin baş düşmanı olduğu söylemler her defasında dile getirilmiştir.

Merkez-karşıtı dış politika kapsamında iç politikada yaşanan sürtüşmeler de büyük önem arz etmektedir. Humeyni dönemi iç politikada yeni rejime karşı oluşturulan her türlü muhalefet ve eleştiri Amerikan karşıtlığı doğrultusunda siyaset sahnesinden atılmıştır. Bu doğrultuda rejime karşı yönlendirilen her türlü eleştiriye sahip birey ve gruplar Amerikan ajanı olmakla suçlanmıştır. İran İslam Rejimi içerisinde Amerikan karşıtlığı büyük bir ustalıkla kullanılarak rejimin ülke içerisinde tek hakim güç olmasına olanak sağlamıştır.

Merkez-karşıtı dış politikanın bir diğer kaynağı kamuoyunun merkez ülkeyi algılama şekli olarak dile getirilmiştir. İran toplumunda Şah dönemi boyunca oluşan Amerikan nefreti devrim sonrası da artan şekilde devam etmiştir. Kamuoyundaki Amerikan-karşıtlığı Humeyni boyunca İran'ın merkez-karşıtı dış politika kapsamında Amerika ile ilişkisini geliştirmesinde büyük önem sahibi olmuştur.

Bu açıdan incelendiğinde ele alınan 50 yıllık dönem boyunca İran-ABD ilişkilerinin bağımlılık teorisinin öne sürmüş olduğu merkez-yanlısı ve merkez-karşıtı dış politika argümanına özel bir örnek oluşturduğu ileri sürülebilmektedir. Böylelikle çalışma kapsamında Latin Amerika ve kısmi olarak Afrika kıtasıyla sınırlandırılan Bağımlılık teorisi Ortadoğu'nun köklü ülkelerinden biri olan İran'ın tarihinde de uygulanabilir olabileceği ihtimali gösterilmeye çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

Abadan, Nermin, “Siyasal Gelişme Teorileri ve Modeller”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt:25, No:4, 1970, s.19-34.

Abadani, Ahmet Hasan, *İran Raporu*, çev. Selçuk Barlas, I. Basım, Üçüncü Dünya Yayınları, İstanbul Kasım 1977.

Abrahamian, Ervand, *A History of Modern Iran*, I. Basım, Cambridge University Press, New York 2008.

Abrahamian, Ervand, *Iran Between Two Revolutions*, II. Basım, Princeton University Press, New Jersey, 1983.

Abrahamian, Ervand, *Modern İran Tarihi*, çev. Dilek Şendil, IV. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul Şubat 2017.

Afacan, Serhan, “Ayetullah Humeyni: İslam Düşünce Atlası”, <https://islamdusunceatlasi.org/ayetullah-humeyni/448>, Erişim Tarihi:01/06/2023.

Afkhami, Gholam Reza, *The Life and Times Of Shah*, I. Basım, University of California Press, Berkeley and London, 2009.

Ak, Ömer, “Liderlik Profili Analizi ve Dış Politika: Turgut Özal ve Recep Tayyip Erdoğan”, *Dış Politika Teorileri Bağlamında Türk Dış Politikasının Analizi Cilt 1*, Derleyen: Ertan Efegil ve Rıdvan Kalaycı, Nobel Yayınları, Ankara, Nisan 2012, s.501-528.

Aknur, Müge, “Bağımlılık Yaklaşımı ve Türk Dış Politikası; Merkez Yanlısı Dış Politikadan Merkez Karşıtı Dış Politikaya: Kıbrıs Barış Harekatı”, *Dış Politika Teorileri Bağlamında Türk Dış Politikasının Analizi Cilt 1*, Derleyen: Ertan Efegil ve Rıdvan Kalaycı, Nobel Yayınları, Ankara, Nisan 2012, s.27-52.

Akyol, Ender ve Ahmadi, Azam,” İran’da Siyasi Partiler”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Cilt:8, No:23, Eylül 2020, s.268-284.

Algar, Hamid, “Humeyni”, *TDV İslam Araştırmaları Merkezi*, 1998, <https://islamansiklopedisi.org.tr/humeyni>, Erişim Tarihi, 01/016/2023.

Alvandi, Roham, *Nixon, Kissinger And The Shah: The United States And Iran In The Cold War*, Oxford University Press, New York 2014.

Amanat, Abbas, *Iran Modern History*, I. Basım, Yale University Press, New Haven & London 2017.

Amin, Samir, *Avrupa-Merkezcilik Bir İdeolojinin Eleştirisi*, Çev. Mehmet Sert, Yordam Kitap, İstanbul, Ağustos 2018.

Amin, Samir, *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme*, Çev. Semih Lim, I. Basım, Yordam Kitap, İstanbul, Nisan 2018.

Amin, Samir, *Liberal Virüs, Sürekli Savaş ve Dünyanın Amerikanlaştırılması*, Çev. Fikret Başkaya, II. Basım, Yordam Kitap, İstanbul, 2018.

Ansari, Ali M., *Modern Iran: The Pahlavis and After*, II. Basım, Routledge Publisher, London and New York 2007.

Arı, Tayyar, *Irak, İran, ABD: Önleyici Savaş, Petrol ve Hegemonya*, II. Basım, Alfa Yayınları, İstanbul 2004.

Arı, Tayyar, *Uluslararası İlişkiler Teorisi Çatışma, Hegemonya, İşbirliği*, III. Basım, Alfa Yayınları, İstanbul 2004.

Arı, Tayyar, *Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika*, XI. Basım, Alfa Yayınları, Bursa 2017.

Ateş, Davut ve Gökmen, Gülizar Samur, “Bir Akademik Disiplin Olarak Uluslararası Politik Ekonominin Sınırları”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 15, No:1, 2013, s.45-71.

Ateş, Hamza, Es, Muharrem, Bayraktar, Yüksel, “Dependency Theory: Still Appropriate For Understanding The Political Economy Of The Middle-East?”, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt:19, No:2, Eylül 2005, s.247-262.

Baharçiçek, Abdulkadir ve İnan, C. Emek, “Dış Politika’nın Belirlenmesinde Ulusal Güvenlik Algısının Rolü”, *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, Cilt:4, No:1, İlkbahar 2013, s.101-120.

Baktiari, Bahman, *Parliamentary Politics in Revolutionary Iran: The Institutionalization of Factional Politics*, I. Basım, University Press of Florida, Florida 1996.

Balkan, Serkan ve Tiryaki, Fatih, “İran Mitolojisinin İslam Devrimindeki Rolü ve Humeyni ve Şah’ın Söylemlerinin Analizi”, *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, Cilt:1, No:2, 2014, s.85-113.

Baran, Paul A., ve Sweezy, Paul, *Monopoly Capital An Essay On The American and Social Order*, Monthly Review Press, New York, 1966.

Bashiriyeh, Hossein, *The State and Revolution in Iran: 1962-1982*, I. Basım, St. Martin’s Press, New York 1984.

Beeman, William O., *The “Great Satan” vs. The “Mad Mullahs”: How the United States and Iran Demonize Each Other*, I. Basım, Praeger Publishers, London, 2005.

Biçen, Gürkan ve İskenderoğlu, Muammer, “Ayetullah Humeyni’de Fakih Düşüncesinin Gelişimi”, *Dergiabant*, Cilt:10, No:2, Kasım 2022, s.437-461.

Bill, James A., *The Eagle and Lion The Tragedy Of American-Iranian Relations*, Yale University Press, United States of America, 1988.

Birdişli, Fikret, “Ulusal Güvenlik Kavramının Tarihsel ve Düşünsel Temelleri”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:2, No:31, 2011, s.149-169.

Bowling, J. W., “Political Characteristics of the Iranian Urban Middle Class and Implications Thereof For U.S Policy”, *Foreign Relations Of The United States, 1961-1963*, Cilt:17, Near East, 1961-1962.

Bölme, Selin M., “İmajlar ve Algılar Üzerinden ABD-İran İlişkileri: İlk İzlenimler (1830-1914)”, *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, Cilt:8, No:1, 2021, s.13-47.

Ceylan, Ali Kemal, *Çılgık Çılgığa İran: İran Devrimi ve Bölge Terörü İle Son Dönem Gelişmeleri*, I. Basım, Yeni Yüzyıl Yayınları, İstanbul, Temmuz 2009.

Clawson, Patrick, “US Sanction”, The Iran Primer Power, Politics, and US Policy, https://iranprimer.usip.org/sites/default/files/PDF%20Sanctions_Clawson_US.pdf, Erişim Tarihi:05.06.2023.

Cleveland, William L., *Modern Ortadoğu Tarihi*, çev. Mehmet Harmancı, I. Basım, Agora Kitaplığı, İstanbul 2008.

Cülük, Ahmet, “İran İslam Devrimi ve Ulemanın Zaferi”, *Güvenlik Çalışmaları Dergisi*, Cilt:20, No:1, 2018, s.87-103.

Çağırğa, Serdar, “A Comparison Between The Leadership Styles of Jimmy Carter and Ayatollah Khomeini During The Iran Hostage Crisis”, *The Journal of Social Sciences*, Cilt:7, No, 44, Şubat 2020, s. 613-632.

Çandar, Cengiz, *Dünden Yarına İran*, I. Basım, Yalçın Yayınları, İstanbul Ocak 1981.

Çınar, Yusuf, *Örneklerle Dış Politika Analizi*, Dora Yayın, Bursa 2018.

Çırakoğlu, Ahmet ve Sayın, Hüdayi, “Modernleşme Teorisi Bağlamında İran Devrimi”, *Uluslararası IX. Uludağ Uluslararası İlişkiler Kongresi*, Dora Yayın, Bursa, 2017, s.393-407.

Çitlioğlu, Ercan, *İran’ı Anlamak*, Başkent Üniversitesi Yayınları, Ankara 2015.

Demirkılınç, Selçuk, “Psikopolitik Boyutlarıyla İran Devrimi”, *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, Cilt:9, No:1, Nisan 2017, s.22-43.

Doğan, Adem ve Öztürk, Nazım, “Yeni Kalkınma Kuramları”, *Bütçe Dergisi*, Cilt:1, No:33, 2010, s.35-55.

Duman, Melih, “1965 Pakistan-Hindistan Savaşı Ekseninde Keşmir Olayları ve Türkiye’nin Dış Politikası”, *History Studies*, Cilt:11, No:5, Ekim 2019, s.1509-1523.

Edi, Ahmet, “İran’da İslam Devrimi Öncesi Siyasi Olaylara Bakış “Ak Devrim ve Lale Meydanı Katliamı””, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, No:66, Eylül 2019, s.731-744.

Efegil, Ertan, “İran’ın Dış Politika Yapım Sürecini Etkileyen Unsurlar”, *Ortadoğu Analiz Dergisi*, Cilt:4, No:48, Aralık 2012, s.53-68.

Efegil, Ertan, “Ortadoğu Ülkelerinin Dış Politikalarını Belirleyen Unsurlar”, *Ortadoğu Analiz Dergisi*, Kasım 2012, Cilt:4, No:47, s.53-66.

Efegil, Ertan, “Türkiye’deki Karar Vericilerin Dış Politika Anlayışları: Realizme Karşılık Liberal Bakış Açısı”, *Dış Politika Teorileri Bağlamında Türk Dış Politikasının Analizi Cilt 1*, Derleyen: Ertan Efegil ve Rıdvan Kalaycı, Nobel Yayınları, Ankara Nisan 2012, s.9-26.

Efegil, Ertan, *Dış Politika Analizi (Ders Notları)*, III. Basım, Gündoğan Yayınları, İstanbul 2018.

Ekren, Alican, “1979-1995 Arası İran-ABD Etkisi”, *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:2, No:1, Haziran 2017, s.146-155.

Elçi, İsmail Hakkı, “1938-1950 Dönemi Türkiye Siyasi Gelişmelerinin İç Politika Dış Politika Etkileşimi Bağlamında Analizi”, *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt:5, No:1, Mart 2021, s.9-28.

Erbaş, Hayriye, “Gelişme Sorunsalı: Unut(tur)ulan Ancak Terk Etmeyen ve Kanayan Yara”, *Türkiye’de Gelişme/Kalkınma Yazınından Bir Seçki*, Derleyen: Hayriye Erbaş, I. Basım, Felsefe Sanat ve Kültür Yayınları, Ankara 1999.

Ereker, Fulya, “Dış Politikayı Analiz Etmek: Dış Politika Analizinde Yapan-Yapı Sorunu”, *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, Cilt:9, No:36, Kış 2013, s.45-71.

Ergil, Doğu, “Bağımlılık Olgusu ve Merkez Çevre Sisteminin Evrimi”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt:29, No:2, 1974, s.167-184.

Evans, Peter, “The Relevance of Dependent Development Then and Now”, *Dialogues On Development Volume I: Dependency*, Derleyen: U. Kufakurinani, I. H.

Kvangraven, F. Santana, M. D. Styve, Institute For Economic Thinking, New York, 2017, s.27-33.

Frank, Andre G., “The Development Of Underdevelopment”, *Monthly Review*, Cilt:18, No:4, September 1966, s.17-31.

Frank, Andre G., *Lumpenbourgeoisie: Lumpenddevelopment*, Monthly Review Press, New York, 1974.

Garthwaite, Gene R., *The Persians*, I. Basım, Blackwell Publishing, United Kingdom, 2005.

Gause, F. Gregory, “British and American Policies in the Persian Gulf, 1968-1973”, *Review of Internatonal Studies*, Cilt:11, No:4, 1985, s..247-273.

Ghosh, B. N., *Dependency Theory Revisited*, II. Basım, Routledge Press, New York, 2019.

Gökalp, Emin, *Devrim Sonrası İran İslam Cumhuriyeti’nde Siyaset*, (Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi), Konya 2016.

Gökmen, Özgür ve Deren, Seçil, *Ortadoğu’da Maduniyet Toplumsal Hareketler ve Siyaset*, I. Basım, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.

Güleç, Cansu, “Dış Politika Analizinde Karar Verme Süreci ve Karar Verme Modelleri”, *ÇOMÜ Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:3, No:1, 2018, s.79-102.

Gürel, Nurhak, “Dış Politika Analizi ve Uluslararası İlişkiler Disiplininin Sorunlarına Katkıları Üzerine Bir İnceleme”, *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi*, Cilt:4, No:3, Aralık 2018, s.1-17.

Halhalli, Bekir, “Humeyni Dönemi İran Dış Politikası (1979-1989)”, *İnsan ve Toplum*, Cilt:4, No:8, Güz 2014, s.75-96.

Hey, Jeanne A. K., “Three Building Blocks of a Theory of Latin American Foreign Policy”, *Third World Quarterly*, Cilt:18, No:4, 1997, s.631-658.

Hoveyda, Fereydoun, *The Shah and The Ayatollah: Iranian Mythology and Islamic Revolution*, I. Basım, Praeger Publishers, United States Of America, 2003.

https://www.iranchamber.com/government/laws/constitution_ch10.php, Erişim Tarihi: 10.06.2023.

İçli, Gönül, “Gelişme Sorunu”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Burdur Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt:4, No:5, 2003, s.100-112.

Kabiri, Sabour, *İran Modernleşmesi Bağlamında Sosyolojinin Doğuşu ve Kurumsallaşması*, (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, Doktora Tezi), İstanbul, 2019.

Karaömerlioğlu, M. Asım, “Bağımlılık Kuramı, Dünya Sistemi Teorisi ve Osmanlı/Türkiye Çalışmaları”, *Toplum ve Bilim*, Cilt:91, 2001, s.81-99.

Karaş, Göksel, “Bağımlılık Teorisi Perspektifinden DTÖ Kapsamındaki Korumacılık Politikası Araçlarının Kullanılması”, *International Journal of Public Finance*, Cilt:2, No:2, 2017, s.245-263.

Kavala, Coşkun Faik, *İran Modern Tarih*, Doğu Kitapevi, İstanbul Nisan 2019.

Kaya, Mehmet, “Muhammed Rıza Şah Pehlevi Dönemi ve Modernleşme Hareketleri (1941-1979)”, *Modern İran Tarihi Kaçar Hanedanı'ndan İslam Devrimi'ne*, Derleyen: Osman Karacan, Selenge Yayınları, İstanbul 2021, s.393-430.

Keddie, Nikki R., *Modern Iran: Roots and Results of Revolution*, Yale University Press, New Haven&London 2003, s.83-84.

Kılıçoğlu, Mehmet Erkan, “1973 Ramazan/Yom Kippur Savaşı ve Ortadoğu”, *Türk Savaş Çalışmaları Dergisi*, Cilt:3, No:2, 2022, s.129-151.

Kimball, Jeffrey, “The Nixon Doctrine: A Saga of Misunderstanding”, *Presidential Studies Quarterly*, Cilt:36, No:1, Mart 2006, s.59-74.

Kinzer, Stephen, *All the Shah's Men: An American Coup and the Roots of Middle East Terror*, I. Basım, John Wiley & Sons, New Jersey 2003.

Kuduoğlu, Alptuğ, "İran'da Musaddık Dönemi: 1951-1953", *İran Çalışmaları Dergisi*, Cilt:2, No:2, 2019, s.37-62.

Kurtuluş, Rıza, "Muhammed Rıza Şah Pehlevi, TDV İslam Araştırmaları Merkezi", 2020, <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhammed-riza-sah-pehlevi>, Erişim Tarihi:28/03/2023.

Kutlay, Mustafa, "Uluslararası Ekonomi Politik", *Uluslararası İlişkiler Teorileri*, Derleyen: Ramazan Gözen, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s.265-292.

Kürkçüoğlu, Ömer, "'Dış Politika" Nedir? Türkiye'deki Dünü ve Bugünü", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt:35, No:01, 1980, s.309-335.

Love, Joseph L., "Economic Ideas and Ideologies in Latin America Since 1930", *The Cambridge History of Latin America*, Cilt:6, No:1, Derleyen: Leslie Bethell, Cambridge University Press, 2010, s.391-460.

Love, Joseph L., "The Origins of Dependency Analysis", *Journal of Latin American Studies*, Cilt:22, No:1, Şubat 1990, s.143-168.

Mammadov, Hafız, "ABD'nin Suudi Arabistan-İran İşbirliğine Dayalı Körfez'de Güvenlik Politikası: "Çifte Sütun" Politikası", *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, Cilt:4, No:2, 2017, s.171-198.

Martin, Vanessa, *Creating an Islamic State: Khomeini and the Making of a New Iran*, II. Basım, St. Martin's Press, New York 2003.

Mashayekhi, Mehrdad, *Dependency As A Problematic: A Study In The Political Implications Of The Dependency Perspective*, ProQuest Dissertations Publishing, Washington D. C. 1986.

Menashri, David ve Parsi, T., "Israeli Relations With Iran", *Encyclopædia Iranica*, <https://iranicaonline.org/articles/israel-i-relations-with-iran>, Erişim Tarihi: 15/05/2023.

Meral, Ömer Ertuğrul ve Keser, Ahmet, “Ekonomik Göstergeler ile Dış Politika Analizi: Türkiye-Suriye İlişkileri Örneğinde Ekonomik Göstergelerin Siyasi Eylemlere Etkisi”, *Türk Sosyal Bilimle Araştırmaları Dergisi*, Cilt:1, No:2, Ekim 2016, s.21-29.

Nowshirvani, Vahid F., “Economy x. Under the Islamic Republic”, *Encyclopedia Iranica*, Cilt:8, No:2, Aralık 2011, s.156-163, <https://iranicaonline.org/articles/economy-x-under-the-islamic-republic>, Erişim Tarihi: 05.06.2023.

Offiler, Ben, *US Foreign Policy and The Modernization of Iran: Kennedy, Johnson, Nixon and Shah*, I. Basım, Palgrave Macmillan, 2015.

Oğuzlu, Tarık, “Ulusal Güvenlik ve Dış Politika İlişkisi: Klasik Stratejik Düşünce Ekolü, Eleştirel Güvenlik Anlayışı ve Türk Dış Politikası”, *Dış Politika Teorileri Bağlamında Türk Dış Politikasının Analizi Cilt 1*, Derleyen: Ertan Efegil ve Rıdvan Kalaycı, Nobel Yayınları, Ankara Nisan 2012, s.315-334.

Ongur, Hakan Övünç ve Yavçan, Başak, “Uluslararası İlişkilerde Marksist Yaklaşımlar”, *Uluslararası İlişkiler Teorileri*, Derleyen: Ramazan Gözen, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s.293-326.

Oruç, Haydar, “Stratejik Ortaklıktan Radikal Söyleme Evrilen İlişkiler Örneği: 1979 Sonrası İsrail-İran İlişkileri”, *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:33, Kış 2016, s.3-34.

Özdemir, Seçil, “Eisenhower Doktrini Çerçevesinde Bölgesel Krizler: Suriye-Irak-Ürdün-Lübnan”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Cilt:10, No:31, Haziran 2022, s.205-228.

Öztürk, Salih ve Saygın, Selin, “1973 Petrol Krizinin Ekonomiye Etkileri ve Stagflasyon Olgusu”, *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:6, No:12, 2017, s.1-12.

Öztürk, Sevinç, “Beklenti Teorisinin Dış Politikadaki Uygulamaları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:22, No:2, Aralık 2021, s.601-617.

Panah, Maryam, *The Islamic Republic And The World: Global Dimensions Of The Iranian Revolution*, I. Basım, Pluto Press, London, 2007.

Parsi, Trita, *Treacherous Alliance: The Secret Dealing of Israel, Iran, and The U.S.*, Yale University Press, New Haven and London, 2007.

Paşaoğlu, Mehmet Talha, “İslami Devrim Nedir?: 1979 İran Örneği”, *İnsan ve İnsan*, Cilt:6, No:20, 2019, s.307-323.

Pira, Suad ve Özgüdenli, Osman Gazi, “Musaddık, Muhammed”, *TDV İslam Araştırmaları Merkezi*, 2020, <https://islamansiklopedisi.org.tr/musaddik-muhammed>, Erişim Tarihi: 01/06/2023.

Ramazani, R. K., “Iran and the Arab-Israeli Conflict”, *Middle East Journal*, Cilt:32, No:4, Sonbahar 1978, s.413-428.

Rigiderakhshan, Mohammad, “İran’da Öğrenci Hareketleri: Pehlevi Döneminden Devrim (1979) Sürecine”, *Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi*, Cilt:5, No:6, 2022, s.22-41.

Rostow, W. W., *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*, Cambridge University Press, Cambridge, 1960.

Sancar, Serpil, *Din, Siyaset ve Kadın: İran Devrimi*, II. Basım, Nika Yayınevi, Ankara Aralık 2016.

Sánchez, Omar, “The Rise And Fall of The Dependency Movement: Does It Inform Underdevelopment Today?”, *EIAL:Estudios Interdisciplinarios de America Latina y el Caribe*, Cilt:14, No:2, 2003, s.31-50.

Sayın, Hüdayi ve Çırakoğlu, Ahmet, “Din ve Modernlik Tartışmaları Çerçevesinde 1979 İran Devrimi”, *İnsan ve Toplum*, Cilt:8, No:4, Aralık 2018, s.95-123.

Semiz, Yaşar ve Akgün, Birol, “Büyük Orta Doğu Jeopolitiğinde İran-ABD İlişkileri”, *SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, Cilt:5, No:9, 2005, s.162-181.

Serbest, M. Bürkan, “Süveyş Kanalı’nın Ulusallaştırılması Sorunu ve Süveyş Bunalımı”, *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt:6, No:4, 2017, s.689-711.

Sick, Gary, “The Carter Administration”, Iran Primer, United State Institute of Peace, <https://iranprimer.usip.org/sites/default/files/The%20Carter%20Administration.pdf>, Erişim Tarihi: 05.06.2023.

Singer, H. W., “The Distribution of Gains between Investing and Borrowing Countries”, *American Economic Review: Papers and Proceeding*, Cilt:40, No:2, 1950, s.473-485.

Smith, Tony, “The Logic of Dependency Theory Revisted”, *International Organization*, Cilt:35, No:4, Sonbahar 1981, s.755-761.

Sönmezoğlu, Faruk, “Ülkelerin Dış Siyasetlerinde Bir Siyasal Etki Aracı Olarak Ekonomik Önlemler”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt:40, No:1-4, 1984, s.219-237.

Sunkel, Osvaldo, “National Development Policy and External Dependence in Latin America”, *Journal of Development Studies*, Cilt:6, No:1, 1969, s.23-48.

Sutcliffe, R. B., “Introduction”, *The Political Economy of Growth*, Derleyen: İçinde; Paul A. Baran, Penguin Books, England, 1957, s.59-102.

Sümer, Gültekin, “Dış Politikada Süreklilik-Değişim Çekişmesi”, *Uluslararası Hukuk ve Politika*, Cilt:6, No:23, 2010, s.73-98.

Şafak, Turgay, “Muhammed Musaddık ve İran Petrolünün Millileştirilmesi”, 06/04/2020, <https://www.iramcenter.org/muhammed-musaddik-ve-iran-petrolunun-mill%C3%AElest>, Erişim Tarihi:12/03/2023.

Şen, Gülriz, *Devrimden Günümüze İran’ın ABD Politikası: Tarihsel Sosyolojik Bir Analiz*, I. Basım, ODTÜ Yayıncılık, Ankara Mayıs 2016.

Taftioğlu, M. Serkan, “II. Pehlevi Dönemi İran Dış Siyaseti Üzerine Bir Deneme”, *Journal Of Turkish Studies*, Cilt:8, No:7, Yaz 2013, s.631-644.

Tayfur, M. Fatih, “Main Approaches to the Study of Foreign Policy: A Review”, *METU Studies in Development*, Cilt: 21, No:1, 1994, s.113-141.

Topal, Aylin, “Ulusal Kalkınmacılıktan Küresel Neoliberalizme Anti-Emperyalizm: Latin Amerika Deneyimi”, *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt:0, No:41, 2009, s.113-138.

Turhan, Yunus, “Kalkınma Kavramının Tarihsel Süreci ve Etimolojik Analizi”, *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, No:29, Ekim 2020, s.149-164.

Vernengo, Matias, “Dependency Theory Is Alive in Different Guises”, *Dialogues On Development Volume I: Dependency*, Derleyen: U. Kufakurinani, I. H. Kvangraven, F. Santana, M. D. Styve, Institute For Economic Thinking, New York, 2017, s.86-92.

Voller, Yaniv, “From Periphery to the Moderates: Israeli Identity and Foreign Policy in the Middle East”, *Political Science Quarterly*, Cilt:130, No:3, 2015, s.505-535.

Wallerstein, Immanuel, “*Tarihsel Kapitalizm*”, çev. Necmiye Alpay, IV. Basım, İstanbul, Metis Yayınları, 2006.

Wallerstein, Immanuel, *The Modern World-System I Capitalist Agriculture And The Origins Of European World-Economy In The Sixteenth Century*, Academic Press, New York 1974.

Wallerstein, Immanuel, *The Modern World-System I Capitalist Agriculture And The Origins Of European World-Economy In The Sixteenth Century*, Academic Press, New York 1974.

Yalvaç, Faruk, “Uluslararası İlişkiler ve Marksizm: Marksizmi Uluslararasılaştırmak ve Marksist Bir Uluslararası İlişkiler Kuramı’na Doğru”, *Marksizm ve Uluslararası İlişkiler Kuramları*, Derleyen: Faruk Yalvaç, İmge Kitapevi Yayınları, Ankara 2017, s.9-66.

Yeğin, Abdullah, “ABD-İran Yakınlaşması Gerçek mi, Hayal mi”, *SETA Analiz Dergisi*, No:87, Mart 2014.